

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України №
1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**

Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**

Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49

E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 2 (11)
2005

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК“

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник
магістерської програми „Політолог” Національного
університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторац, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук,
шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Володимир Кафарський. Україна - ЄС: нові перспективи націотворення	3
Андрій Єрмоленко. Збройні Сили України як базовий компонент воєнної організації держави	16
ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
Марія Кармазіна. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991 - 2004 рр.)	28
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Олена Кривицька. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України	42
Алла Леонова. Діяльність координаційних і консультативно-дорадчих органів з питань етнонаціональної політики	63
ВИБОРИ – 2004	
Тетяна Андрущенко. Зовнішні чинники президентської виборчої кампанії 2004 року..	71
Віталій Перевезій. Церква і вибори: хроніка "помаранчевої" революції	80
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	
Максим Розумний. Український персоналізм як фактор політичної культури	91
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Ольга Зернецька, Павло Зернецький. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу мас-медійних дискурсів	100
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Оксана Михайловська. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства ..	108
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Віталій Кривошеїн. Імідж як категорія системології політичного сприйняття	115
Олег Траверсе. Семантичне поле понять "політичне лідерство/керівництво" в політології	128
Ігор Поліщук. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики	137
УКРАЇНА І СВІТ	
Сергій Стоєцький. Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України	147
Євген Рябінін. Перспективи транскордонного співробітництва регіонів України і Росії ..	159
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Олесь Андрійчук. Євроскепс як невід'ємна складова Європейської Унії	165
ПОСТАТІ	
Ігор Куташев. Суспільно-політичні погляди Станіслава Оріховського	169
НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ	
180	
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
182	

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
Протокол №2 від 23.03. 2005 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 00.00.2005 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,5. Облік.-вид. арк. 9,63. Зам. № 000. Наклад 600 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"
36007, м.Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

© Український центр політичного менеджменту, 2005

Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу

Олексій Картунов,

доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою гуманітарних дисциплін
Університету економіки та права „КРОК”

В сучасному західному правознавстві народилися, а точніше – відродилися і дедалі зміцнюються дві надзвичайно важливі і взаємопов’язані тенденції: посилення критики на адресу концепції індивідуальних прав людини та загострення конфлікту між опонентами і пропонентами групових, колективних прав етнонаціональних меншин.

В останні роки все помітнішою стає тенденція посилення боротьби навколо прав людини та прав етнонаціональних меншин. Як слушно зазначає професор Школи права Нью-Йоркського університету Т. Френк, ця боротьба розгорілася у трьох площинах: 1) юридичній (у національному законодавстві та міжнародному праві); 2) мілітарній (на полях боїв у Чечні, на Балканах, на Близькому Сході тощо) та 3) науковій. Наголошуючи на останньому, Т. Френк зазначає, що „вирішальна інтелектуальна боротьба точиться між силами Локківської індивідуальної свободи й тими силами, що захищають комунітаристські (колективні) цінності” [1]. Приблизно такої ж точки зору дотримуються й деякі вітчизняні політики, вважаючи, що це є „боротьбою двох цивілізацій – індивідуалістської європейсько-атлантичної та колективістської православно-слов’янської” або „вселенським протистоянням Добра (Ми) зі Злом (Я)”. При цьому до колективістської цивілізації, окрім слов’янської, вони зараховують „китайсько-конфуціанську та ісламську” [2].

Загострення протиборства призвело до того, що сьогодні на Заході виникли дві основні правничі школи, які посідають протилежні позиції. Професор права Оттавського університету Д. Джонстон називає одну з них школою групових прав (school of group rights), а іншу – школою заперечення групових прав (school of no group rights). Представники першої школи (Н. Глейзер, Дж. Грей, Т. Гурр, В. Ван Дайк, Д. Джонстон, В.

Кимлічка, М. Макдональд, М. Розенфельд та деякі інші), віддаючи (на нашу думку – абсолютно заслужено) належне великому значенню концепції і доктрини індивідуальних прав людини, водночас визнають і необхідність забезпечення етнонаціональних меншин груповими, колективними правами. Вони, на наш погляд, цілком правильно вважають, що ці права „відіграють важливу конституційну роль”, „надійно гарантуючи групове виживання”. Отже, прихильники цієї школи, по суті, визнають існування трьох груп прав: 1) індивідуальних, 2) групових (колективних) і 3) прав всього суспільства або держави.

Представники другої школи (більшість західних і вітчизняних правознавців) визнають існування лише двох груп прав: 1) індивідуальні права людини та 2) права суспільства або держави. При такому підході, зауважує Д. Джонстон, „залишається дуже мало концептуального місця для групових (колективних) прав”. Вважається, що „групові інтереси можуть бути забезпечені в рамках або індивідуальних, або соціальних прав”. Мета подібного підходу, цілком слушно наголошує вона, полягає у тому, щоб „заперечити існування будь-яких справжніх групових прав” [3].

Як не парадоксально, але прихильники обох конфліктуючих шкіл знаходять чимало аргументів на користь своїх поглядів. Виходячи з того, що аргументи прихильників ліберального індивідуалізму добре відомі, Т. Френк акцентує увагу на аргументах прихильників комунітаристського колективізму. Він, зокрема, наводить слова професора Тулонського університету А. Аддиса: „Ніхто не має права як абстрактний індивід. Скоріше, кожен має право як член окремої специфічної групи і традиції у даному контексті” і що акцентація індивідуальних прав „породжує соціальний розлад та соціальну патологію серед членів групи”. Нагадує Т. Френк і думку професора Принстонського університету М. Уолтцера про те, що „наголос на індивідуальних правах породив концепцію самості (concept of self), що є нормативно небажаним, бо генерує радикальний індивідуалізм, а потім і радикальне змагання серед своєкорисливих індивідів”.

Тут варто нагадати, що розбіжності у підходах до прав людини і етнонаціональних меншин у західних і незахідних країнах особливо чітко виявилися ще напередодні і під час конференції ООН з прав людини у Відні в липні 1993 року. Показово, що за два місяці до цього зібрання у Бангкоку відбулася конференція азійських країн, де було ухвалено декларацію, в якій підкреслювалося, що права людини слід розглядати „в контексті етнонаціональних і регіональних особливостей, а також різних історичних і культурних умов”. Саме цю позицію намагалися захистити у Відні майже 50 незахідних країн світу. Їм протистояли 35 країн Європи і Північної Америки, неофіційним радником яких виступив держсекретар США У. Кристофер. Він засудив „культурний релятивізм” і коаліцію

незахідних держав, орієнтованих на традиції ісламу і конфуціанства, які заперечують „західний універсалізм”. За твердженням С. Гантінгтона, „західні нації виявилися погано підготовленими до Віденської конференції, де опинилися у меншості, і в ході зустрічі робили чимало поступок опонентам” [4]. Розуміючи і частково поділяючи стурбованість С. Гантінгтона, тим не менш зазначимо, що, на нашу думку, немає підстав впадати у розпач і загострювати конфронтацію між західним і незахідним підходами до прав людини та прав етнонаціональних меншин. Краще зосередити зусилля обох конфліктуючих сторін на пошуках компромісів і узгодженні їх точок зору.

Треба згадати й те, що 1997 року, напередодні святкування 50-річчя Загальної Декларації ООН з прав людини, прем'єр-міністр Малайзії Махатіар бін Махамед виступив з вимогою „ревізії або скасування” цієї Декларації, оскільки „її норми прав людини сфокусовані винятково на індивідуальних правах, тоді як ігноруються права суспільства і спільного добра” [5].

Досить чітко тлумачення причин і сутності загострення дискусії щодо універсальності та культурного релятивізму прав людини, зокрема – прав етнонаціональних меншин дає професор права Мельбурнського університету Д. Отто. Вона переконана, що ця дискусія, по-перше, „віддзеркалює боротьбу навколо універсальної Істини (universal Truth) між ліберальним капіталізмом „Півночі” (Європа, Захід) та новими економічними системами, які постають з неліберального контексту деяких „азійських” (південних) держав”. Іншою причиною загострення дискусії, на її думку, є „переосмислення універсалізму як діалогу і боротьби”.

Привертає увагу хоч і дискусійна, але не позбавлена сенсу думка Д. Отто, що „загострення глибоко поляризованої дискусії щодо „універсальності” прав людини, зокрема – їх залежності від різних культур „безпосередньо пов'язане з сучасною боротьбою за глобальне економічне панування”. Одним із свідчень цієї поляризації, на її думку, стало посилення так званої „трансформаційної або перетворювальної критики ортодоксальності прав людини” (transformative critiques of Human Rights Orthodoxy), тобто критики „загальноновизнаних норм прав людини”. Ця трансформаційна критика бере початок від „неелітних вчених” та активістів етнонаціональних меншин, корінних народів та інших „маргінальних спільнот” [6].

Погоджуючись загалом з цими твердженнями, тим не менш вважаємо за доцільне зробити деякі зауваження та уточнення.

По-перше, слід віддати належне прагненню Д. Отто пов'язати загострення дискусій щодо прав людини, зокрема – прав етнонаціональних меншин з сучасною боротьбою за світове економічне панування. Хоча не слід забувати і про спроби Заходу встановити також і своє ідеологічне, культурне, політичне, правове та інформаційне

панування.

По-друге, важко погодитися, що „трансформаційна критика” загальноновизнаних, а, точніше, американських та західноєвропейських стандартів індивідуальних прав людини, виходить лише від „неелітних вчених”. Сьогодні до цієї критики прилучається й чимало „елітних вчених”, про яких ще йтиметься.

По-третє, участь у критиці активістів етнонаціональних меншин слід сприймати як позитивне явище, бо ніхто краще за них не відчуває (на власному досвіді) обмеженість загальноновизнаних індивідуальних прав людини, їх призначення забезпечувати численнішим етнонаціям панівний статус у поліетнічних країнах Заходу, а також економічну, політичну, правову та інформаційну гегемонію у всьому світі.

Додаткове світло на причини та сутність боротьби стосовно прав людини проливає стаття директора Центру прав людини ім. Е. Карра при Гарвардському університеті М. Ігнатієффа „Атака на права людини”, видрукована в журналі „Foreign Affairs”. З огляду на програмовий характер публікації, процитуємо деякі її основні положення. Починається стаття з двох ключових тверджень: „Після 1945 року проблема прав людини стала джерелом могутності і влади. Могутність неодмінно породжує виклик. Доктрина прав людини сьогодні є настільки могутньою, але й настільки неймовірно імперіалістичною у своїх домаганнях універсальності, що наразила себе на серйозну інтелектуальну атаку. Ці виклики порушили важливі питання про те, чи заслуговують норми прав людини того авторитету, якого вони набули; чи їх претензії на універсальність виправдані, чи справді вони є ще однією підступною вправою західного духовного імперіалізму. Культурний виклик універсалізові прав людини виходить з трьох різних джерел: від відроджуваного ісламу, із середини самого Заходу та від Східної Азії. Кожен з цих викликів незалежний від інших, але, взяті разом, вони порушили реально існуючі питання про крос-культурну обґрунтованість, а отже – легітимність норм прав людини”.

Варте згадки і таке визнання М. Ігнатієффа: „Права людини розглядаються як вправа західного підступного міркування: не будучи більше здатним домінувати над світом за допомогою прямого імперського правління, Захід тепер маскує своє бажання панувати в неупередженій, універсалізованій мові прав людини та намагається накинути свою вузьку точку зору численним світовим культурам, які не поділяють західних концепцій індивідуальностей, самостійності чи свободи” [7].

Серед наведених положень найбільшої уваги заслуговують такі. По-перше, те, що акцентування на правах людини стало джерелом могутності та влади, чим, схоже, і намагаються скористатися США і деякі країни Західної Європи. По-друге, те, що ліберальна доктрина прав людини стала об’єктом „серйозної інтелектуальної атаки”, а не епізодичних нападів

окремих маловідомих авторів, як було раніше. По-третє, що ця атака ведеться з боку трьох зазначених незалежних джерел. Тут варто зауважити, що ісламські країни висловлювали певні сумніви і застереження щодо лібералізму та його доктрини індивідуальних прав людини ще з часів прийняття Загальної декларації ООН з прав людини 1948 року. Згодом ці виступи посилювалися, і можна припустити, що саме несприйняття нав'язуваних Заходом ліберальних морально-етичних цінностей та політико-правових норм стало однією з багатьох причин посилення „ісламського фундаменталізму” і зростання „ісламського тероризму”, що, звичайно, не виправдовує злочинні дії його учасників.

Не краще ставлення до ліберальної індивідуалістської доктрини прав людини і в багатьох країнах Східної Азії, „лідери яких почуваються досить впевнено, щоб відкинути західні ідеї демократії та індивідуальних прав на користь азійського шляху розвитку і процвітання”. До цього слід додати і „призабуті” М. Ігнатієффом країни Латинської Америки, більшість яких все негативніше ставиться до західно-ліберальної доктрини індивідуальних прав людини і впродовж 1980 – 1990-х років внесла суттєві зміни до своїх конституцій на користь визнання групових, колективних прав етнонаціональних і етнорасових меншин. Та й у країнах Африки, схоже, знову „достигають грона гніву” на адресу західного лібералізму та його індивідуалістської правової доктрини.

По-четверте, серед критиків західної доктрини прав людини опинилася значна частина саме західних дослідників. Аналізуючи критику універсальності індивідуальних прав людини, яка має джерело всередині „самого Заходу”, М. Ігнатієфф зазначає: „Впродовж останніх 20-ти років у західній політичній думці посилюється впливова течія, згідно з якою права людини є західним конструктом обмеженого застосування, фікцією XX століття, залежною від традицій прав США, Великої Британії та Франції, і тому непридатна для культур, які не мають нічого спільного з цією історичною матрицею ліберального індивідуалізму”.

По-п'яте, те, що наполегливі зусилля Заходу поширити ліберальну індивідуалістську доктрину прав людини на решту світу розцінюються здебільш як намагання відновити та посилити тут своє панування.

Отже, „інтелектуальна атака” на західну ліберальну доктрину прав людини не є випадковим чи штучно спровокованим явищем. Скоріше – навпаки: це відносно давня і дедалі міцніюча тенденція. І можна припускати, що головною причиною загострення боротьби навколо прав людини та етнонаціональних меншин є, з одного боку, прагнення Заходу посилити своє панування не лише в економічній і політичній, а й у культурній, правовій та інформаційній сферах. А з іншого боку – це прагнення незахідного світу зберегти рештки своєї незалежності, запобігти зростаючій уніфікації та універсалізації культурних, морально-етичних цінностей і правових норм.

Як відомо, основу індивідуалізму та індивідуальних прав людини становить „теорія суспільного контракту”, яка народилася ще в епоху Просвітництва. Тут, однак, слід врахувати, що за всієї подібності позицій „батьків-засновників” теорії суспільного контракту їх погляди багато в чому й відрізнялися. Так, Дж. Локк вважав, що „ті, хто приєднуються до соціального контракту, будуть гомогенними в расовому, мовному та культурному відношенні”. Ж. –Ж. Руссо, попри те, що мав стосунок до формування концепції націоналізму, наголошував, що „дуже важливо, аби в державі не було субсидіарних груп”, тобто груп, причетних до розподілу влади. Дж. Мілль визнав існування і дав визначення етнонаціональних груп, які плекали свою ідентичність, але разом з тим робив усе, щоб заперечити їх право на існування і наполягав, щоб „кордони держав співпадали з кордонами національностей”. Тих мислителів, як і більшість сучасних прихильників цієї ліберальної теорії, об’єднували дві ідеї: по-перше, наголос на індивідуальних правах людини, а, по-друге, ігнорування або заперечення групових, колективних прав етнонаціональних меншин.

Принагідно відзначимо, що ще в часи формування тих ідей спостерігалися спроби втілити їх у життя. Так, в роки Великої Французької революції революційний уряд почав докладати зусиль для прискореного запровадження французької мови. І це при тому, що з тогочасного 25-мільйонного населення Франції 7 мільйонів чоловік не володіли французькою, 10 мільйонів були двомовними і лише 3 мільйони вважали її рідною. Більше того, етнонаціональні меншини були оголошені „ворогами революції”, звинувачені в „контрреволюційній діяльності”, а на їх мови розпочалося гоніння. Якобінські депутати Барер та Грегуар підготували для Конституційної асамблеї 1794 року спеціальну „Доповідь про потреби і заходи знищення сільських діалектів та універсального використання французької мови”. А вже наступного року депутати Конституційної асамблеї затвердили революційне гасло: „В єдиній і неподільній Республіці – єдине і неподільне використання мови свободи” [8], тобто французької.

Отже, вже тоді теорія і практика визнання та захисту індивідуальних прав і свобод людини йшли паралельно з теорією і практикою дискримінації та насилля щодо етнонаціональних меншин. Показово, що такий радикальний, революційний спосіб вирішення проблем меншин підтримували К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони назвали цей спосіб „французькою моделлю” і намагалися видати її за „універсальний шлях національного розвитку” [9].

Доречно зауважити, що й сьогодні більша частина правлячих кіл Франції демонструє зверхнє і вкрай негативне ставлення до етнонаціональних меншин і прав осіб, які до них належать. Конституція країни заперечує саме існування етнонаціональних меншин. Показово, що навіть після вимушеного надання Корсиці статусу автономії,

Конституційний суд Франції відхилив пропозицію щодо включення поняття „корсиканський народ” до Конституції. Такий негативний підхід справляє значний вплив і на міжнародне право, і на законодавство держав Центральної та Східної Європи. Адже Франція історично вважається одним із bastionів захисту прав людини, а „французька модель національної держави” досить престижна [10]. Етнонаціональним меншинам Франції доводиться лише шкодувати, що філософська і правнича думка та законодавство цієї країни ще з часів якобінської революції обмежується винятково індивідуалістською парадигмою прав людини. Втім, це вже проблеми самої Франції та її етнонаціональних меншин.

Як відзначалося, концепція індивідуальних прав людини базується на „ранніх версіях теорії соціального контракту”, розроблених ще у XVII – XVIII століттях Ж. Боденом, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо та іншими мислителями. Згідно з цією теорією, єдиним носієм прав і свобод може виступати лише окремих індивід. Слід відзначити, що в часи свого зародження і формування теорія соціального контракту, яка в посттоталітарних державах більш відома як теорія „суспільного договору”, відіграла загалом позитивну роль, оскільки повела боротьбу проти ієрархічної структури феодального, тобто традиційного, доіндустріального суспільства. Це засвідчує ціла низка відомих правових документів, ухвалених в роки Великої Американської та Великої Французької революцій.

Однак вже тоді в цій теорії виявилось чимало вразливих положень. Основними серед них, на нашу думку, були і лишаються: 1) надмірний наголос на індивідуальних правах людини і громадянина; 2) нехтування того очевидного факту, що людство в цілому і населення абсолютної більшості держав було і лишається поліетнічним, тобто складається з багатьох чи кількох етнонаціональних спільнот, зокрема меншин, які самі та їх члени мають різні цінності, інтереси і потреби; 3) заперечення самої ідеї існування групових, колективних прав та їх визнання і надання етнонаціональним меншинам; 4) ідеалізація та гіпертрофування місця і ролі індивідуальних прав у забезпеченні національної єдності суспільства і територіальної цілісності держави тощо.

Слід враховувати, що нехтування самим фактом існування етнонаціональних меншин, не кажучи вже про їх права, було притаманне не лише лібералізму, а й комунізму. При цьому, перший, тобто, лібералізм, як відомо, базується на індивідуалізмі. Щодо другого, то, як відзначає В. Кимлічка, „соціалістична ворожість” до меншин часто пояснюється у термінах її відданості „інтернаціоналізмові”. „Отже, – робить він висновок, – обидва вони – ліберальний індивідуалізм і соціалістичний інтернаціоналізм – призвели до заперечення прав меншинних культур. В обох випадках, однак, це заперечення підсилюється етноцентричним

очорненням (ethnocentric denigration) меншинних культур та вірою в те, що прогрес вимагає їх асиміляції в більшій культурі” [11].

Популярний на Заході американський професор В. Ван Дайк, посиляючись на роботи Дж. Мілля, Ф. Енгельса та К. Маркса, робить важливе застереження. Було б помилкою, зазначає він, пояснювати ці заперечення в термінах ліберального „індивідуалізму” або соціалістичного „інтернаціоналізму”. Навпаки, це відображає скоріше жахливу (blatant) форму етноцентричного націоналізму. Дж. Мілля та К. Маркс, зауважує він, не заперечували існування різних етнокультурних груп. Вони віддавали перевагу особливому типу групи – „великій нації” – і очорнювали культури етнонаціональних меншин. Вони не демонстрували байдужості до народної культури або групової лояльності. Вони скоріш наполягали на тому, що прогрес і цивілізація вимагають асиміляції „відсталих” меншин у великі „енергійні більшості” [12].

Тут доречно навести думку Е. Гобсбаума про те, що було б „сущим анахронізмом” критикувати Дж. Мілля та К. Маркса за ігнорування етнонаціональних меншин та заперечення їх прав, оскільки на цих позиціях стояли всі теоретики ХІХ століття, і праві, і ліві. Тим більше, що всі вони виправдовували не лише асиміляцію меншин у європейських країнах, а й колонізацію інших заморських народів [13].

Посилення боротьби навколо прав людини та етнонаціональних меншин на сучасному етапі вимагає, на наш погляд, додаткового аналізу критичних зауважень на адресу саме ліберальної доктрини індивідуальних прав людини. Як слушно визнає професор Школи права Колумбійського університету К. Пауелл, впродовж десятиліть західні дослідники змальовували незахідні країни як „культурно примітивні”, що дозволяло їм, граючи на контрастах, зображувати Захід „раціональним та цивілізованим” і виправдовувати політику колоніалізму та імперіалізму. Сьогодні, продовжує вона, уряди багатьох незахідних країн знову розглядають західну концепцію прав людини як „форму культурного імперіалізму” [14]. За твердженням С. Гантінгтона, між західною і незахідною культурами „існують докорінні відмінності”. При цьому для незахідної цивілізації індивідуалізм, який є прикметною рисою західної культури, служить „джерелом всіх нещаст” [15]. Виступаючи в Нью-Йорку на Міжнародному симпозіумі з нагоди 50-ї річниці Загальної Декларації ООН з прав людини, професор права університету Ієшива (Ізраїль) М. Розенфельд також звернув увагу на тенденцію, яка полягає в „дедалі зростаючій критиці норм прав людини з боку тих, хто вірить, що існуючі стандарти компрометують вираження національних, культурних та релігійних відмінностей” [16].

На нашу думку, ця тенденція справді існує і дедалі посилюється. При цьому однією з її особливостей є те, що критика лунає не лише з боку науковців-правознавців, а й політичних діячів. Якщо стисло, то сутність

цієї критики зводиться, по-перше, до закидів, що чимало індивідуальних громадянських і політичних прав, вміщених у Загальній Декларації прав людини та інших міжнародно-правових документах, є „провінційним продуктом історичного досвіду лише Заходу та його ліберальної ідеології”, а, по-друге, „до звинувачень Заходу у нав’язуванні цього досвіду та ідеології народам незахідних країн світу” [17].

Особливо багато критики лунає на адресу США. Пояснюючи цю тенденцію, колектив російських авторів цілком слушно відзначав: „Не буде перебільшенням стверджувати, що практично вся активна частина американського суспільства вважає свій спосіб життя і свою систему цінностей універсальними, найкращими для всіх людей світу і розуміє завдання їх загального поширення та вкорінення в усе людство як свою історичну місію, схожу з релігійною” [18]. Слід зауважити, що у російських авторів є чимало підстав для такого дещо різкого і категоричного висновку. За свідченням американського журналу „Foreign Policy”, „американці не лише неймовірно пишаються своїми цінностями, а й вважають їх універсально прийнятними”. Більше того, 79 % з них вважають, що „добре, коли американські ідеї та звичаї поширюються у всьому світі”. Однак, зазначає журнал, цю точку зору поділяють далеко не всі навіть у Західній Європі, яка вважається „іншим bastionом лібералізму і демократії”. Тут лише 40 % населення позитивно ставиться до поширення американських ідей та звичаїв і менше 50 % подобаються американські ідеї щодо демократії” [19].

Значний інтерес у цьому контексті становлять і дані конкретних соціологічних досліджень, проведених американським Pew Research Centre, та складена на їх основі **таблиця** [20].

Наведені в **таблиці** дані не потребують коментарів. Хіба що за винятком одного. Якщо така велика частина населення мусульманських країн, які вважаються основними союзниками США, – Єгипет, Пакистан, Йорданія і Туреччина – не люблять американських ідей і звичаїв, то що ж тоді говорити про народи Афганістану, Ірану, Іраку, Сирії та багатьох інших?

Характерно, що навіть такий захисник західних інтересів і цінностей, як Дж. Сорос, аналізуючи ставлення різних країн і народів до США, відверто визнав, що „між Америкою і рештою світу утворилася безодня.” Головними причинами зростання антиамериканських настроїв, на його думку, стали положення так званого „Проекту нового американського століття”, ухваленого 1997 року. У ньому, зокрема, стверджувалося: „Ми повинні зміцнювати наші стосунки з демократичними союзниками і кинути виклик режимам, які не сприймають наших інтересів і цінностей”; „Ми повинні взяти на себе відповідальність за особливу роль Америки у збереженні й поширенні міжнародного порядку, сприятливого для нашої безпеки, нашого процвітання та наших принципів.” Показово, що ці твердження Дж. Сороса та положення „Проекту” викладені в останній

**Концепції прав людини та етнонаціональних меншин:
від конфлікту до компромісу**

Олексій Картунов

праці американського вченого під супервлучною і в'їдливою, але абсолютно коректною назвою „Мильна бульбашка американської верхності” [21].

Недовірливі погляди
% респондентів, які:

	думають, що поширення американських ідей та звичаїв – це погана річ	не люблять американських ідей щодо демократії	думають, що світ буде більш небезпечний, якщо якась інша країна зрівняється зі США у військовій могутності	думають, що коли виявляються відмінності з Америкою, це трапляється через відмінність цінностей їхньої країни
Британія	50	42	60	41
Франція	71	53	64	33
Німеччина	67	45	63	37
Італія	58	37	54	44
Чеська Республіка	61	30	53	62
Польща	55	30	46	27
Росія	68	46	53	37
Єгипет	84	–	55	38
Йорданія	82	69	63	35
Ліван	67	45	54	35
Пакистан	81	60	51	14
Туреччина	78	50	44	35
Узбекистан	56	22	49	54
Індонезія	73	40	68	66
Японія	35	27	88	61

Варто прислухатися й до фінського юриста-міжнародника М. Коскенніємі, який попереджав, що „слід бути обережним щодо придатності та застосування ліберальних ідей до неєвропейських традицій”. „Ми просто не знаємо, – зауважував він, – що „демократія” означає для російського, сомалійського, китайського, алжирського та іншого неєвропейського, неліберального суспільства” [22].

Одним з найзаповзятіших критиків теорії індивідуальних прав людини і послідовних прихильників концепції колективних прав етнонаціональних меншин є вже згадуваний В. Ван Дайк. Це він довів у цілій низці блискучих наукових публікацій, зокрема, у працях „Індивід, держава та етнічні спільноти в політичній теорії” та „Колективні спільноти і моральні права: проблеми в ліберально-демократичній думці”, написаних на межі 1970-х – 1980-х років. На думку В. Кимлічки, ці праці не втратили актуальності і „все ще лишаються корисним аналізом різного роду викликів, які становлять меншинні культури для політичної теорії”.

В цих та інших працях В. Ван Дайк піддає досить гострій і, на наш погляд, обґрунтованій критиці недосконалість та обмеженість теорії індивідуальних прав людини. Аналізуючи монографію свого співвітчизника і прихильника цієї теорії Дж. Роулза „Теорія справедливості”, він зазначає: „Джон Роулз повністю захоплений

питанням справедливості для індивідів. Він не розглядає проблему етнічних спільнот. Він не звертає уваги на різницю між мовами... Суспільство, якого стосується його теорія справедливості, є суспільством індивідів; він вважає, що всі суспільства однакові в тому, що складаються з індивідів, а не з груп". Подібна критика лунає і на адресу праці американської дослідниці Г. Піткін „Концепція представництва”. Її теорія індивідуальних прав людини, зауважує при цьому В. Ван Дайк, базується винятково на практиці США та Великої Британії, де давно панує ідеологія ліберального індивідуалізму. Гострій критиці було піддано також працю К. Петемен „Участь у демократичній теорії”. Її В. Ван Дайк цілком слушно закидає те, що вона намагається довести, ніби єдиними учасниками суспільного життя є лише індивіди. Працю Дж. Пламенатца „Згода, свобода та політичний обов’язок” було скритиковано, окрім всього іншого, ще й за те, що її автор „навіть не згадує можливості того, що згода може виходити від групи як колективної спільноти, що свободи (тобто „національного визволення”) може бажати група, або що політичний обов’язок може спиратися на групу”. В кожній із цих праць, підсумовує В. Ван Дайк, індивідуалістські припущення (поєднані з дихотомією між державою та індивідом) ведуть до ігнорування та заперечення групових, колективних прав.

Досить суворій критиці В. Ван Дайк піддав і положення Загальної Декларації ООН з прав людини 1948 року. Нагадавши, що права індивідів можуть належати їм або як людським істотам, або як членам групи, він звинуватив Загальну Декларацію в тому, що вона поділила людські права на дві групи: „права першого сорту” та „права другого сорту”. При цьому до „прав першого сорту” було віднесено всі права індивіда як людської істоти, а про „права другого сорту” (права членів групи) не було сказано майже нічого, окрім права на голосування, яке, до того ж, надається лише громадянам.

В. Ван Дайк цілком слушно стверджує, що, починаючи з часів Дж. Гоббса та Дж. Локка, ліберально-політичні теоретики досліджували передусім відносини між індивідом і державою. Ця традиція, зазначає він із сумом, поширилася й на сучасні міжнародні декларації і договори щодо людських прав, у яких йдеться (винятково або переважно) про права індивідів.

Критикуючи ліберальний індивідуалізм, на якому базується концепція індивідуальних прав людини, В. Ван Дайк вдається до наступних аргументів і міркувань. На його переконання, Дж. Гоббс та Дж. Локк не мали підстав для висновку, що індивіди є єдиними важливими або визначальними одиницями у суспільстві. Індивіди не є самодостатніми, вони об’єднуються не лише в родини, але і в інші колективні спільноти. Індивіди можуть об’єднуватися в расові, мовні, релігійні або й ширші культурні спільноти. Вони можуть утворювати племена або народи.

Розвиток особливостей і талантів, життєвої філософії і, можливо, саме існування індивідів залежить від спільноти, частиною якої вони є. І зрозуміло, що вони клопочуться не лише про свої індивідуальні справи. Вони також переймаються власними спільнотами, від яких так багато залежить, та своїми стосунками і з індивідами, і з іншими спільнотами. А всі ці турботи, звичайно, впливають на умови укладеного контракту та на характер прийнятих законів. У цілому В. Ван Дайк дійшов висновку, що ліберальна доктрина є, по-перше, „вкрай обмеженою” (unduly limited), а, по-друге, „щонайменше інтеграціоністською, якщо не асиміляціоністською” (at least integrationist if not assimilationist) [23].

Аналізові критичних поглядів згаданих західних науковців щодо недосконалості та обмеженості ліберальних концепцій індивідуальних прав людини присвячена й блискуча праця американського правника І. Шапіро [24].

На певну вразливість ліберальних підходів до людських прав та на дещо обмежену ефективність концепції індивідуальних прав людини, починаючи з середини 1940-х років, не раз вказували й такі відомі західні дослідники, як О. Яновський, І. Клод (молодший), І. Брюгель та інші. Віддаючи належне індивідуальним правам у цілому, вони, тим не менш, неодмінно зауважували, що індивідуальні права членів добровільних асоціацій або корпорацій є „не завжди достатніми”. Етнонаціональним меншинам, наприклад, важко фінансувати свої школи за рахунок добровільних внесків, особливо тоді, коли члени цих меншин повинні також сплачувати податки на утримання державних шкіл, і тому інколи вони хочуть мати право збирати податки та діяти як корпоративні спільноти. Але це означає політичне визнання і статус етнонаціональних меншин, що стає викликом для ідеї національної єдності, чого бояться і чого уникають ліберали. Зосереджуючись на проблемах на рівні індивіда та на рівні держави, ліберали не мають відповіді на запитання, як створити сприятливі умови для існування корпоративних спільнот, зокрема етнонаціональних меншин, які діють на проміжному (між індивідом і державою) рівні [25].

Американський дослідник Н. Глейзер також піддавав аргументованій критиці погляди лібералів на людські права. Він, зокрема, відзначав, що в ліберальній теорії немає місця для етнонаціональних груп як окремих спільнот всередині держави. Коли індивідів розподіляють для управлінських цілей, то це робиться на територіальних засадах, а не на основі етнічних відмінностей. Навіть у випадках, коли етнонаціональні спільноти є „географічно сконцентрованими”, тобто проживають компактно, все одно ліберали намагаються довести, що це географічний, а не етнічний розподіл, і на цій підставі заперечують існування групових, колективних прав [26].

Зростанню незадоволення ліберальною доктриною індивідуальних

прав людини та посиленню боротьби етнонаціональних меншин за свої групові, колективні права сприяла еволюція ролі і функцій держави з початком її перетворення на національну державу. Сутність цієї еволюції досить коректно визначила американська дослідниця Х. Арендт. З часів освіченого абсолютизму, писала вона, „державу успадкувала як свою найвищу функцію – захист усіх, хто проживає на її території, незалежно від національності, і повинна була діяти як верховна правнича інституція”. „Трагедією національної держави стало те, – продовжувала Х. Арендт, – що піднесення національної свідомості народу перешкодило виконанню цих функцій. В ім'я волі народу держава змушена була визнати громадянами тільки „націоналів”, гарантувати усю повноту громадянських і політичних прав тільки тим, хто належав до національної спільноти за правом походження і фактом народження. Це означало, що держава частково перетворилася із засобу права на знаряддя нації”. Коментарі, як мовиться, зайві. З часом, говорячи словами тієї ж Х. Арендт, відбулося повне перетворення держави на знаряддя нації, при чому нації етнічної, домінуючої. До того ж, „суспільство пронизав ліберальний індивідуалізм”, а члени домінуючої етнонації перетворилися на „націоналів атомізованого суспільства” [27].

За слушним твердженням американського дослідника М. Есмана, основу ліберальної ідеї становить „юридична і моральна рівноправність всіх індивідів” та „принцип”, згідно з яким „індивід має бути найвищою цінністю в доброму суспільстві”. Ідея також передбачає існування рівноправного індивідуального доступу до всіх суспільних благ і можливостей та однакових зобов'язань. Щодо етнонаціональних спільнот, то вони „повинні вважатися добровільними асоціаціями без формальної ролі чи визнання з боку уряду” [28]. В монографії „Етнічна політика” М. Есман наголошував, що з ліберальної точки зору „всі права зосереджені в індивідах, які насолоджуються свободою обирати будь-яку групу, етнічну чи іншу, з якою вони бажають себе ідентифікувати та до якої воліють належати”. Членство в етнічних об'єднаннях має бути тільки добровільним, при цьому держава не підтримує, але й не обмежує їхньої діяльності. Вони є самоорганізованими, самофінансованими об'єднаннями і можуть функціонувати стільки, скільки їх члени готові добровільно їх підтримувати [29]. Метою ліберальної ідеї є акультурація етнічних меншин та їх інтеграція у „велике суспільство”. „Члени етнічних меншин, – зазначає М. Есман, – можуть вітати інтеграцію як ключ до повного і рівноправного членства та участі в політиці й економіці. Інші можуть підозрювати в ній (інтеграції) небажану спробу знищити їх специфічну ідентичність та культуру”. Завданням інтеграції, продовжує він, є прагнення „делегітимізувати етнічний плюралізм як політично значущу реальність та надати членам меншин як індивідам можливість брати участь у житті нації на рівноправних засадах” [30]. Будучи об'єктивним

науковцем, М. Есман відверто зазначає, що кінцевою метою ліберальної ідеї є асиміляція етнічних меншин. Асиміляція, пише він, підтримується і вітається державними елітами, які вважають, що гомогенним населенням легше управляти, ніж плюралістичним, багатомовним суспільством, та й процес національного будівництва відбувається значно швидше [31].

Отже, є підстави для висновку, що основною метою ліберальної ідеї (разом з її концепцією індивідуальних прав людини) щодо етнонаціональних спільнот є не тільки і не стільки забезпечення прав людини, скільки збереження чи підвищення домінуючого, а часом і панівного статусу для найчисельнішої етнічної нації і заперечення групових, колективних прав етнонаціональних меншин, що прискорює їх асиміляцію.

На завершення аналізу поглядів західних правознавців щодо ліберальної доктрини прав людини наведемо ще кілька найбільш чітких, однозначних і досить коректних висловлювань декого з них.

Узагальнюючи ставлення західних лібералів до прав людини, американський дослідник Ф. Свенссон відзначав, що ліберали „природно задоволені” положенням Статуту ООН, що її члени будуть забезпечувати індивідуальні права людини незалежно від раси, статі, мови чи релігії, але вони перебувають у скруті щодо належної відповіді расовим, мовним чи релігійним групам, які вимагають різного до себе ставлення, та групових, колективних прав задля збереження своїх специфічних рис [32]. Професор Гарвардського університету Дж. Монтгомері, проаналізувавши положення Загальної Декларації прав людини, дійшов висновку: „Всі ці права є важливими, якщо не життєвоважливими для індивідуальних прагнень до людської гідності. Однак вони стосуються індивідів, а не груп; вони не захищають етнічних спільнот” [33]. Відомо, відзначав В. Ван Дайк, що „індивідуалізм надає переваги членам домінуючої групи”. Їх спільні культурні особливості „дозволяють їм значно легше досягати домовленостей з тими, хто вже має вплив і владу”. Отже, підсумовує американський вчений, вони мають можливість отримувати „непропорційно велике представництво серед різних еліт” [34].

Показово, що впродовж останніх років до критики ліберальної доктрини прав людини все активніше долучаються російські дослідники. Так, Р. Абдулатипов дав одну з найбільш вдалих і точних, хоча, може, і неповних характеристик переваг та вразливих місць концепції прав людини, а також основного документа, на якому ця концепція ґрунтується. „Загальна Декларація прав людини, – підкреслює він, – це величезне досягнення людської цивілізації, але в ній все ж превалює розуміння прав і свобод людини з позиції однієї культури, культури і світосприймання Заходу. Припущена абсолютизація індивідуальних прав і свобод людини при недоврахуванні її ж колективних прав. Фактично виходить, що світова спільнота не захищає цілу низку специфічних національно-етнічних прав

людини” [35].

Отже, зарубіжні вчені вважають, що головні вади ліберальної концепції прав людини – це, по-перше, їх тлумачення з позиції європоцентризму; по-друге, абсолютизація; по-третє, недооцінка такої важливої їх складової, як етнонаціональні права. Погоджуючись в цілому з такою оцінкою концепції прав людини, хотілося б, тим не менш, звернути ще раз увагу на її недосконалість та обмеженість, а також неспроможність захистити групові, колективні права етнонаціональних меншин.

Українські вчені, зокрема О. Бочковський, М. Грушевський, В. Даневський, С. Дністрянський, М. Драгоманов, В. Жаботинський, Т. Зіньківський, М. Ратнер, В. Старосольський та інші, почали досліджувати проблеми індивідуальних прав людини та колективних прав етнонаціональних меншин ще на межі XIX і XX століть. Варто нагадати, що тоді найбільш поширеними були дві теорії – „атомістична теорія нації” та „суспільна (спільнотна) теорія нації”. Вони вважалися і вважаються діаметрально протилежними. Правознавець і етнополітолог В. Старосольський з цієї нагоди писав: „Як скрізь в людському думанні про суспільне життя, так і в погляді на націю виступають дві основні антитези, два принципово протилежні собі способи розуміння її ества”. Перший з них він називав „атомістичним”, а другий – „суспільним”, або „спільнотним”. Показово, що аналізові кожній з цих теорій він присвятив окремі розділи своєї блискучої монографії „Теорія нації” (1922 р.), назвавши їх, відповідно, „Атомістичне розуміння нації” та „Нація як суспільство”.

Сутність атомістичної теорії нації, за В. Старосольським, полягає в тому, що вона розглядає націю „як суму, як просто збірну назву для якоїсь кількості людських одиниць, що відзначаються від других спільними собі прикметами”. Саме таке „атомістичне розуміння”, стверджував він, лежить „в основі численних теорій та спроб подати дефініцію нації”. Цікаво, що коріння цієї теорії він вбачав вже у вченні перших християн, які „відкрили” людину-одиницю, людину-індивіда. Найвищого розвитку атомістична теорія нації, на думку вченого, набула у працях представників епохи Просвітництва, зокрема Ф. Вольтера та Ш.-Л. Монтеск’є. Аналізуючи „Дух законів” останнього, В. Старосольський зазначав, що „для Монтеск’є нація се тільки загальна однакових до певної міри одиниць, а не якась вища, об’єднуюча ці одиниці цілість”. І взагалі, робив він висновок, обидва вони, тобто Ф. Вольтер і Ш.-Л. Монтеск’є, „стоять, в погляді на націю, зовсім на ґрунті пануючого у XVIII столітті атомістичного розуміння суспільних явищ”.

Саме таке атомістичне розуміння нації, зауважував В. Старосольський і „було майже пануючим в політичній практиці” та „безпосередньо зв’язаний з нею теорія політичного права” аж до початків та в часи Першої світової війни. При цьому він цілком слушно відзначав: „Політично та юридично се проявлялося розумінням права „нації”, як одиничного права

горожан, головне право уживати в публічному житті рідної мови. Це була в XIX столітті майже єдина форма, в якій позитивні законодавства підходили до національного питання та розв'язували його. Законодатна творчість мішаних національно держав Австрії, Угорщини, Швейцарії та Бельгії, яка розвивалася на тлі „прав мови”, не знала іншого підмету права як одиницю”. Ще важливішого теоретико-методологічного і практичного значення набувають такі його твердження: „Практична політична боротьба зводилася головне до питань про „права мови” і літератури... При цьому вихідною точкою була концепція „прав людини та горожанина”. Право нації не існувало поза індивідуальним правом горожанина... Бо нація як правовий суб'єкт не існувала” [36].

Ці твердження В. Старосольського, при всій їх коректності, вимагають певних коментарів і зауважень. По-перше, всі вони базувалися на положеннях, висунутих тогочасними західними вченими, зокрема Г. Герренвіттом, Г. Зімелем, Г. Кельзеном та іншими. По-друге, варто мати на увазі, що тогочасна боротьба етнонаціональних спільнот зводилася переважно до боротьби за культурно-мовні права. По-третє, нації, не кажучи вже про етнонаціональні меншини, суб'єктами права не вважалися, а отже про їхні групові, колективні права ще майже не йшлося. По-четверте, пріоритетною вважалася концепція індивідуальних прав людини, які в етнонаціональній сфері зводилися до мовних прав. По-п'яте, в другій половині XX століття атомістична теорія нації, зазнавши певних трансформацій, перетворилася на так звану політичну теорію нації. Згідно з нею, до політичної нації зараховуються всі громадяни поліетнічної держави незалежно від їх етнічного походження. Всі вони формально є рівними в своїх індивідуальних правах і обов'язках. До недавнього часу прихильники теорії політичної нації не визнавали, а дехто з них і досі не визнає групових, колективних прав етнонаціональних меншин.

Щодо сучасних українських дослідників, то деякі з них розпочали критично ставитися до ліберальної доктрини прав людини ще на межі 1980 – 1990 років. Зокрема, не можна не погодитися з їх висновком про те, що: „На відміну від системи Ліги Націй, де захищалися національні меншини, в системі ООН перевагу було віддано загальному захисту прав людини, причому у свій час виходили з того (як пізніше з'ясувалося помилкового) припущення, що в рамках такого захисту і права меншин можуть бути забезпечені” [37]. Деякі інші вітчизняні науковці також вважають, що „правило недискримінації та орієнтація на індивіда самі по собі недостатні для захисту прав індивідів як членів груп, а також самих груп... Проблеми національних меншин не можна ефективно вирішувати, виходячи із застарілого підходу до прав меншин або тільки на базі індивідуальних прав” [38].

Досить коректно щодо індивідуальних прав людини висловилися такі дослідники, як Ю. Римаренко, Л. Шкляр та С. Римаренко. Зокрема, вони

стверджують: „...Не завжди і всюди права людини можуть виступати гарантом такої специфічної сфери, як колективні права народів, що прагнуть національно-державного самовизначення” [39]. До цього, на нашу думку, можна лише додати, що індивідуальні права людини так само не можуть гарантувати і колективних прав етнонаціональних меншин, які прагнуть національно-територіальної чи національно-культурної автономії. І саме це є однією з причин боротьби етнонаціональних меншин за визнання і забезпечення своїх групових, колективних прав.

Проти „абсолютизації в українській політико-правовій доктрині права особи чи загальнолюдських прав” виступає і правознавець В. Костицький. На його думку, ця абсолютизація є „науково неспроможною”, а запровадження політико-правової доктрини лібералізму в Україні „означало б бути відкинутим у розвитку не менш як на два століття” [40].

Та найбільш нищівній критиці ліберальну доктрину прав людини піддали вітчизняні автори статті під промовистою назвою „Западний миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и прав всего человечества”. Основні їх положення зводяться до наступного. По-перше, „загальні права людини є міфом”, який з’явився в Статуті ООН „з ініціативи Великобританії, США та деяких інших країн”. По-друге, загальні права людини – це не всі існуючі на Землі права і погляди на життя, а лише ті, „які сформувалися у народів Західної Європи та США”. По-третє, намагання Заходу накинати всьому людству ліберальну доктрину прав людини є не чим іншим, як „західною культурною експансією”. По-четверте, в Статуті ООН, Загальній Декларації ООН з прав людини та інших міжнародно-правових документах закладена „програма асиміляції” всього незахідного світу. По-п’яте, „спроба поширити західне розуміння прав людини під ширмою загальних на всю земну кулю виявилася невдалою”. По-шосте, робиться висновок про необхідність заперечення ліберальної доктрини прав людини, усунення її положень з конституцій пострадянських держав та ґрунтовної переробки відповідних міжнародно-правових документів тощо [41].

Поважно ставлячись до будь-яких думок, у тому числі й до думок авторів зазначеної статті, тим не менш вважаємо за потрібне висловити свою повну і абсолютну незгоду з їх твердженням про необхідність заперечення ліберальної доктрини прав людини та застерегти проти закликів щодо усунення її положень з конституцій пострадянських держав. Щодо переробки відповідних міжнародно-правових документів, то це досить слушна ідея, але реалізувати її можна, на нашу думку, лише шляхом доповнення положень про індивідуальні права людини (хай і в їх ліберальному трактуванні) ширшими і чіткішими груповими, колективними правами етнонаціональних меншин. Такого ж доповнення потребують і конституції багатьох держав світу.

Доречно відзначити, що протягом останніх років з’являються

публікації, присвячені пошукам нових підходів щодо правового врегулювання етнополітичних відносин та порівняльному аналізу переваг і вад концепції групових, колективних прав етнонаціональних меншин [42].

Підсумовуючи все вище наведене, можна зробити такі висновки.

По-перше, ліберальна доктрина індивідуальних прав людини відіграла і відіграє важливу роль у справі захисту прав людини. Однак її можливості виявилися досить обмеженими у такій не менш важливій справі, як захист прав корінних народів та етнонаціональних меншин.

По-друге, посилюється тенденція, сутність якої полягає в тому, що ліберальна доктрина індивідуальних прав людини зазнає зростаючої критики з боку багатьох суспільствознавців і правознавців не лише незахідних, а й західних країн. Претензії ліберальної доктрини прав людини на універсальність все частіше визнаються міфом, її основні положення вважаються суто західним витвором, а намагання поширити їх у всьому світі розглядаються як нова політико-правова та інформаційна експансія США та окремих їх союзників для встановлення і зміцнення свого світового панування. До того ж, все більше правознавців усвідомлюють, як це давно зрозуміли етнонаціональні меншини, що ліберальна доктрина прав людини розроблялася і використовується для захисту й захищає переважно (а подекуди й винятково) права панівних та домінуючих етнонацій.

По-третє, етнонаціональні меншини, не покладаючись лише на ліберальну доктрину прав людини, посилюють боротьбу за свої групові, колективні права (все частіше, на жаль, вдаючись при цьому до терористичних актів), що активізує і загострює наукові дискусії навколо індивідуальних прав людини та колективних прав етнонаціональних меншин.

Враховуючи нинішню ситуацію і виходячи з потреб забезпечення етнополітичної стабільності в поліетнічних державах і у світі в цілому, було б, на нашу думку, доцільно, по-перше, підтримати ідею про необхідність визнання групових, колективних прав етнонаціональних меншин не лише законодавством окремих країн (як це має місце сьогодні), а й міжнародним правом. По-друге, відмовитися від існуючої практики ранжування і, тим більше, протиставлення індивідуальних прав людини та групових, колективних прав етнонаціональних меншин; по-третє, розпочати конструктивний діалог між прихильниками і опонентами колективних прав, а, по-четверте, посилити пошуки компромісу, найкоротший і найбезпечніший (але, мабуть, найбільш тривалий і складний) шлях до якого пролягає через доповнення індивідуальних прав людини груповими, колективними правами етнонаціональних меншин.

Література:

1. Див.: **Frank T.** Are Human Rights Universal? // Foreign Affairs. – 2001. – Vol. 80. – №1.
2. Див.: **Соломатин Ю., Корнейчук М.** Западный миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и всего человечества // Віче. – 2002. – №4.
3. Див.: **Jonston D.** Native Rights as Collective Rights: A Question of Group Self-Preservation // Kymlicka W. (ed.). The Rights of Minority Cultures. – Oxford, 1995.
4. Див.: **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций. / Пер с англ. – М., ООО „Издательство АТС”, 2003.
5. Цит. за: **Frank T.** Are Human Rights Universal? // Foreign Affairs. – 2001. – Vol. 80. – №1.
6. Див.: **Otto D.** Rethinking the „Universality” of Human Rights Law // Columbia Human Rights Law Review. – 1997. – Vol. 29. – №1.
7. Див.: **Ignatieff M.** The Attack on Human Rights // Foreign Affairs. – 2001. – Vol. 80. – №6.
8. Див.: **Rosdolsky R.** Engels and the „Nonhistoric” Peoples: The National Question in the Revolution of 1848. – Glasgow, 1986.
9. Див.: **Nimni E.** Marx, Engels and the National Question // Science and Society. – 1989. – Vol. 53. – № 3.
10. **Liebich A.** Janus at Strasbourg: The Council of Europe Between East and West // Helsinki Monitor. – 1999. – Vol. 10. – № 1.
11. Див.: **Kymlicka W.** Introduction // The Rights of Minority Cultures. – Oxford, 1994.
12. Див.: **Van Dyke V.** The Individual, the State, and Ethnic Communities in Political Theory // Kymlicka W. (ed.) The Rights of Minority Cultures. – N.Y., 1995.
13. Див.: **Hobsbawm E.** Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality. – Cambridge, 1990.
14. Див.: **Powell C.** Introduction: Locating Culture, Identity, and Human Rights // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 30. – № 2.
15. Докладно див.: **Huntington S.** The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.Y., 1996.
16. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Pluralism? A Pluralist Assessment Based on the Rights of Minorities // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.
17. Див.: **Roberts A., Kinsburry B.** United Nations, Divided World. – N.Y., 1993.
18. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. / Под ред. М. Г. Делягина. – М., 2000.

19. Див.: **Pei M.** Paradoxes of American Nationalism // Foreign Policy. – May/June – 2003.
20. Див.: Living With a Superpower // The Economist. – January 4th, 2003.
21. Див.: **Soros G.** The Bubble of American Supremacy. – N.Y., 2004.
22. Див.: **Koskenniemi M.** The Policy in Temple, Order, Justice and the U.N.: A Dialectical View // European Journal of International Law. – 1995. – № 6.
23. Див.: **Van Dyke V.** Collective Entities and Moral Rights: Problems in Liberal-Democratic Thought // The Journal of Politics. – 1982. – Vol. 44. – № 1.
24. Див.: **Shapiro I.** The Evolution of Rights in Liberal Theory. – Cambridge, 1986.
25. Див.: **Janowsky O.** Nationalities and National Minorities – N.Y., 1945; **Claude J. (Jr).** National Minorities. An International Problem. – N.Y., 1969; **Bruegel I.** A Neglected Field: The Protection of Minorities // Human Rights Journal. – 1971. – Vol. IV. – № 2 – 3.
26. Див.: **Glazer N.** Individual Rights Against Group Rights // Kamenka E., Tay A. (Jr.). Human Rights. – L., 1978.
27. Див.: **Арендт Х.** Джерела тоталітаризму. – К., 2002.
28. Див.: **Esman M.** Public Administration and Conflict Management in Plural Societies // Public Administration and Development. – 1999. – № 19.
29. Див.: **Esman M.** Ethnic Politics. – N.Y., 1994.
30. Див.: **Esman M.** Public Administration and Conflict Management in Plural Societies // Public Administration and Development. – 1999. – № 19.
31. Див.: **Esman M.** Ethnic Politics. – N.Y., 1994.
32. Див.: **Svensson F.** Liberal Democracy and Group Rights // Political Studies. – 1979. – № 37.
33. Див.: **Montgomery J.** Administration of Human Rights // Public Administration and Development. – 1999. – № 19.
34. Див.: **Van Dyke V.** The Individual, the State, and Ethnic Communities in Political Theory // World Politics – 1977. – Vol. 29. – № 3.
35. Див.: **Абдулатинов Р. Г.** Национальный вопрос и государственное устройство России. – М.: Славянский диалог, 2000.
36. Див.: **Старосольський В. Й.** Теорія нації. – К.: Вища школа, 1998.
37. Див.: Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. Денисов В. Н., Евинтов В. И. – К.: Наукова думка, 1992.
38. Див.: Національні меншини (групові права) // Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика). Енциклопедія. / За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998.
39. Див.: **Римаренко Ю. І., Шкляр А. Є., Римаренко С. Ю.** Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.

40. Див.: **Костицький В. М.** Українська політико-правова доктрина як методологічна база законотворення // Концепція розвитку законодавства України. Матеріали науково-практичної конференції. Травень 1996. – К., 1996.

41. Див.: **Соломатин Ю., Корнейчук М.** Западный миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и прав всего человечества // Віче. – 2002. – №4.

42. Див.: **Картунов О., Муцкий П.** Правовое регулирование этнополитических отношений // Политическая конфликтология между старыми и новыми парадигмами. – Воронеж, 2001; **Муцкий П.** Концепція групових, колективних прав національних меншин: достоїнства і недоліки // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 21. – К., 2003; **Картунов О.** Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин? // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2 та ін.

Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України

Олена Кривицька,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

НАН України

Україна чи не єдина з колишніх республік СРСР, де, за багатонаціонального складу населення, вдається уникати міжетнічних конфліктів. Чи вдасться і в подальшому зберігати статус-кво? Адже практика свідчить, що нове тисячоліття характеризуватиметься зростанням міжетнічних конфліктів, які вибухатимуть в усьому геополітичному просторі – незалежно від системи суспільно-політичних відносин. Тому наймасштабніші конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, а між народами різної культурної ідентифікації.

Характеризуючи етнополітичну ситуацію в Україні, слід зауважити, що вироблений і перевірений практикою досвід співіснування різних етносів в країні дозволяє говорити про принципово нову модель міжнаціональних відносин. Українська держава послідовно враховує такі особливості етнонаціональної ситуації в регіонах, як неоднакова чисельність, дисперсність розселення, різний соціально-економічний розвиток районів, де проживають представники етнічних спільнот. Моніторинг міжетнічної ситуації, здійснений 2002 року Держкомнаціміграції, свідчить, що у нас спостерігається **безконфліктний, інтегративний тип** розвитку міжнаціональної взаємодії. З перших днів незалежного існування Україна прагне створити умови для рівноправного розвитку та активної участі в соціально-економічному житті представників усіх меншин (22 % від усього населення України) [1], котрі разом з українцями складають єдину етнонаціональну структуру суспільства.

Така суспільна тенденція досягається завдяки виваженій і ефективній

державній етнополітиці, що базується на міжнародних правових актах і чинному законодавстві. Хоча сьогодні вже потрібні як нові законодавчі акти, так і зміни до вже ухвалених. Так, у процесі практичного застосування Закону „Про національні меншини в Україні” виникають суперечності. Зокрема, науковці та держслужбовці зауважують, що в цьому акті немає чіткого визначення критеріїв щодо зарахування певних етносів до національних меншин.

Підтримання атмосфери толерантності, усунення чинників міжнаціональної напруженості і конфліктів є одним з головних завдань України як демократичної держави. Цьому сприяють укази Президента України та доручення Кабінету Міністрів. Особливе значення у цьому зв'язку мають Розпорядження „Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” (21 вересня 2001 р., № 252), відповідне доручення Прем'єр-міністра України від 2 жовтня 2001 р., № 13537/1. У січні 2002 року Кабмін затвердив Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин в Україні на період до 2005 року, а також Комплексні заходи щодо державної підтримки збереження культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків до 2005 року.

У цьому зв'язку зазначимо, що етнонаціональна політика України в пострадянську добу виходила з критеріїв: загальноприйнятого визначення населення держави як „український народ”, „українська нація”, „багатонаціональна держава” (очевидно, з часом буде звичайною справою, як і в інших країнах, визначати „українську націю” як сукупність усіх громадян України); орієнтації на розбудову демократії та громадянського суспільства з рівними правами і обов'язками всіх громадян незалежно від етнічного походження; поступового розв'язання етнокультурних проблем національних меншин (хоча всі громадяни України в загальногромадянському розумінні є українці, разом з тим вони мають українське, польське, німецьке чи інше походження); реалізації комплексної програми розвитку української культури на всіх теренах сучасної України; подолання тенденцій політизації національно-культурних рухів на основі засвоєння демократичних цінностей відкритого суспільства.

Найважливішою передумовою гармонійного розвитку всіх етносів в українському суспільстві є вирішення економічних проблем, подолання системної кризи, яку переживає Україна. Така криза в поліетнічній державі може призвести до девальвації національних цінностей, ксенофобії, проявів сепаратизму.

Отже, вибух національної ідентифікації пострадянської доби може стати конфліктогенним чинником в умовах соціокультурної трансформації української держави. Цей процес загострюється суттєвою етнорегіональною мінливістю та нерівномірністю.

Процес етнічної ідентифікації України багато в чому унікальний. Наша

держава являє собою нетиповий (за європейськими стандартами) зразок держави з неповторними ознаками етнополітичного поля: етнічна карта України, що підтвердили дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року, складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може використовуватися підставою для вимог як національно-культурної, так і національно-територіальної автономії; кількісно найбільший етнос – українці – мають дискримінований статус рідної мови; асиміляційну загрозу становить не етнічна більшість, а етнічна меншість – росіяни (йдеться про асиміляцію в російську культуру); зосередженість основних продуктивних сил України в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини; суспільно-політична розчленованість держави має виразний регіональний вимір.

Реальний поступ України у напрямку до демократизації окреслює перед державою проблему збереження, відтворення етнокультурних цінностей і потреб всіх етносів як запоруку гармонійного безконфліктного розвитку суспільства.

Сучасна ціннісна система народу України визначалася багатьма чинниками, серед яких слід було б виокремити її історично сформований культурний код, специфіку існування в рамках колишнього СРСР, національну самодостатність суспільства. Українська традиційна культура зазнала величезних змін і трансформації в радянський період. Радянський федералізм, як це не парадоксально, фактично функціонував не як спосіб консолідації нації на основі корінних етносів, а радше як засіб їх уніфікації в рамках багатоетнічної держави. Ключова роль у цьому процесі (фактично – стагнації національного розвитку) відводилася конституюванню такої не зовсім зрозумілої спільноти, як національність. Національність людини слугувала головним знаком її етнічної ідентифікації й самоідентичності, відвертаючи етнічну асиміляцію чи зміну етнічної ідентичності, що забезпечувало об'єктивну основу політики підтримки територіально базованих національностей. Така політика ставила за мету не допустити створення альянсів між сусідніми етнічними групами та підірвати здатність будь-якої національності діяти як свідомо національна сила. Консолідацію націй стримувала також соціальна політика, котра розшаровувала кожний етнос за класовою ознакою. Крім того, було розроблено механізми, які ставили національні політичні еліти в цілковиту залежність від реальної влади, збільшуючи соціальну відстань між владою та її етнічною складовою.

Зміна економічної, політичної, духовної ситуації в Україні призвела до значних видозмін внутрішніх відносин українського етносу, які існували в радянський період, а також до його відносин з іноетнічними групами, котрі проживають на терені держави. По-перше, ці міжетнічні відносини стали складнішими, різноманітнішими; по-друге, намітилися тенденції, які породжують етнічні протиріччя. Головна небезпека – у розколі

української нації на ґрунті регіональних, релігійних, політичних протиріч. Тому актуальною для України є сьогодні проблема культурно-господарської інтеграції усіх етносів, що проживають в країні.

Пострадянська ідентифікація супроводжується кризою суспільної свідомості, яка полягає в розколі ментальності соціуму України. Це є наслідком перебування східних регіонів у межах російської імперії, тоді як західні регіони не тільки зберегли прадавні риси автентичної української культури, але й збагатили її за рахунок зв'язків з країнами Центральної Європи [2].

Західно-індивідуалістичний менталітет	Орієнтує особистість на саму себе у вирішенні питань; держава – засіб для досягнення своїх первинних цілей; традиції спілок, товариств, громад.
Російсько-общинний менталітет Східної України	На першому місці – служіння державі; общинно-соціалістичні ідеали серед російськомовного населення; тяжіння до авторитарних методів управління.

Отже, конфліктність пострадянської самоідентифікації в Україні полягає в тому, що значна частина населення тяжіє до „радянської ідентичності”. Прикметно у цьому зв'язку, що, за даними Київського міжнародного інституту соціології при університеті „Києво-Могилянська академія”, позитивне ставлення до незалежності України демонстрували до 72 % опитуваних (1992 – 2001 рр.) [3]. Щодо специфіки самоідентифікації в Україні, то вона полягає в поляризації між національною ідентифікацією та різновидами групової культурної ідентифікації, суперечливістю між міфами про національну ідентичність та інтересами окремих груп населення [4].

Конфліктність пострадянської ідентифікації українського суспільства створюється, перш за все, умовним розколом між Сходом – Заходом, що підтвердили, зокрема, президентські вибори 2004 року. Суспільна свідомість амбівалентна, в ній мирно співіснують протилежні орієнтації: на квазірадянські структури, а звідси – комплекс національної меншовартості, з одного боку, і надзвичайна націоналізація, орієнтація на Захід – з іншого.

Безумовно, те, що ми й досі не маємо чіткої державної ідеології, політичної мети, громадянського суспільства, тільки поглиблює кризовий синдром пострадянської ідентифікації. За таких умов у суспільстві існує „розкол щодо пріоритетних національних інтересів і цінностей” [5].

У 1989 – 1990 роках сектор філософії і соціології націй та етносу Інституту філософії НАН України провів загальноукраїнське дослідження етнонаціональних і територіальних орієнтацій народу України. Деякі сюжети цієї праці наведено у таблиці [6].

Ідентифікація із спільностями

Спільності	Кількість відповідей %
1.Людина ХХ ст.	14,8
2.Громадянин світу	11,5
3.Людина європейської культури	6,7
4.Представник свого народу	34
5.Людина східної культури	1,8
6.Житель даної місцевості	31
7.Не замислювався	5,7

Зазначені спільності мають сенс:

³⁵₁₇ людина ХХ століття – світоглядні установки на нові тенденції сучасності; підозріла позиція щодо традиційності;

³⁵₁₇ громадянин світу – активна антиетнічна позиція; можливий космополітизм як людей широкоосвічених, ерудованих, так і малоосвічених індивідів у стані заперечення національних цінностей;

³⁵₁₇ людина європейської культури – орієнтація на європейську культуру, високий тип освіченості;

³⁵₁₇ представник свого народу – класична установка на приналежність до етносу батьків;

³⁵₁₇ людина східної культури – орієнтація на екзотичні культурні шари, переважно релігійного змісту;

³⁵₁₇ житель даної місцевості – установка на приналежність до територіальної спільності. Тут можливі два різновиди індивідів: ті, які сприймають сусідські зв'язки як синтез етнічних культур, та ті, які не рефлексують такого синтезу.

Індикатором органічності установок на ідентифікацію з певними спільностями виступає, зокрема, установка на пізнання історії іншого народу. В основному всі спільності фіксують високий ступінь зацікавленості в історії інших етносів. Структура свідомості своєї спільності у різних етносів України дуже специфічна. Наведемо приклади.

Українці. Найбільш виразна для них ідентифікація за національною приналежністю (42 %); на другому місці – ідентифікація з радянським народом (41 %); на третьому – територіальна спільність (32 %), на четвертому – культурна спільність, тобто „людина ХХ століття”.

Росіяни. На першому місці – ідентифікація з радянським народом (47 %), на другому – космополітична спільність (31 %), далі йде приналежність до свого народу (24 %) і до територіальної спільності (24 %). Така структура свідомості може означати досить значні тенденції денационалізації і розвиток почуття певної екстериторіальності. Росіянин в Україні віддає помітну перевагу культурно-інформаційним спільностям космополітичного ґатунку.

Поляки. Перші місця посідають установки на власний етнос (35 %) і

європейську культурну спільність (33 %), дещо менша інтенсивність орієнтації на космополітичну єдність – 29 %. Установка на приналежність до багатонаціональної спільності радянського народу удвічі слабша, ніж у росіян та українців (21 %).

Болгари. Величезної інтенсивності установка на приналежність до радянського народу – 66 % (!). На відміну від поляків і росіян, у яких досить розвинуте почуття екстериторіальності, у болгар яскраво виражена ідентифікація з даною місцевістю (95 %). Але ідентифікація з власним етносом слабша, ніж у росіян (17 %). Установка на космополітичні спільності наближається до ступеня українського етносу (21,8 %).

За сучасної доби, коли відбувається мерсеризація народів та маргіналізація носіїв культури, надто важливим є поняття якості національної культури, структури національного менталітету. На нашу думку, національний менталітет складається з трьох елементів: національний дім; духовна культура народу; історична доля народу.

В соціологічні анкети кожний елемент культури був репрезентований блоком певних моментів. **Національний дім** – родинні зв'язки, національний одяг, рідна земля тощо. **Духовна культура народу** – мова, фольклор, традиції, література. **Історична доля народу** – необхідність зберігати себе як народ, національні кривди, національне лихо.

Розглянемо інтенсивність установок чотирьох народів України.

Структура національного менталітету

Компоненти менталітету	Етноси			
	Українці	Росіяни	Поляки	Болгари
Національний дім	39	37	27	42
Духовна культура народу	40	46	47	41
Історична доля	20	17	25	16

Порівняння показників самопочуття кількох народів дозволяє скласти деякі попередні враження. У структурі етносвідомості українців бачимо збалансовані установки на основи людського життя і духовні цінності народу. Така збалансованість свідчить про стабільність, нормальний реалізм, духовне здоров'я нації.

Аналіз та порівняння показників свідчить, що на блок запитань „Історична доля” респонденти реагували досить стримано. Етнічні установки росіян можна охарактеризувати як „синдром мігранта”: підвищена увага до духовних компонентів національної культури та акцент на цінності національного дому. Ще виразніше цей синдром виявляють поляки. Їм притаманний високий рівень усвідомлення власної відповідальності за історичну долю нації. Певну врівноважену етнічну свідомість репрезентують болгари – домінування цінностей дому та

духовних цінностей народу.

Процес національної ідентифікації, формування національних інтересів і свідомості дуже латентний. Тому варто звернутися до результатів етносоціологічних обстежень, що проводяться Центром етносоціологічних досліджень Інституту соціології НАН України з 1989 року (з інтервалом у 2,5 року) в 10 областях України. Вони стосуються українців і національних меншин, які становлять самостійні етнічні популяції на території країни (росіяни, білоруси, євреї, болгар, поляки, угорці). Етносоціологічні опитування (2001р., 2003 р.) засвідчують, що ці етнічні групи, як і кримські татари, чехи, словаки та інші, відзначалися гнучкою системою етнічної ідентифікації етнокультурних орієнтацій. Опорними компонентами в її структурі виступають національні інтереси, етнопсихологічні стереотипи, ціннісні орієнтації.

Ядром етнічної ідентифікації, як правило, є етнічні автостереотипи. Зокрема, в ході опитувань серед українців з'ясувалася вагомість в етнічній свідомості уявлень про етноконсолідуючу роль мови, літератури, рис характеру, національної символіки, історії державності тощо. Ці емпіричні характеристики становлять універсальний набір для кожного етносу і можуть бути згруповані в три блоки: етнокультурний, власне психологічний, політико-світоглядний. Потенціальна конфліктність етнічної ідентифікації підігривається міфологемами національної свідомості, радикальними гаслами та фальсифікаціями історичної пам'яті.

Найвагомішим компонентом у структурі етностереотипів залишається етнокультурний (включаючи мову). Найвідчутніше етнокультурна основа в сучасній етнічній ідентифікації фіксується у румун, молдован (73 – 70 %), менше – у євреїв (46 %); близько 50 % – у росіян, поляків, греків [7].

Слід зазначити, що вага етнокультурних стереотипів у всіх етносах зменшилася у порівнянні з 1990 роками. Натомість зростає вага політико-світоглядних компонентів. Це засвідчує, що політизація все більше впливає на сучасну ідентифікацію етнічних спільнот. Варто відзначити, що самооцінка за мовою переважає в українців, росіян, румун, угорців; за елементами традиційної культури – у білорусів, болгар, поляків. Самоідентифікація євреїв концентрується передусім навколо історії народу (54 %). Прикметною рисою сучасної етнічної ідентифікації в Україні є актуалізація історичної пам'яті. Це виявляється в поширеності уявлень, що історія свого народу – один з суттєвих елементів етносамоідентифікації (до 30 % в середньому). Причому серед деяких меншин (особливо болгар, греків, гагаузів, угорців) спостерігається значне поширення цього елемента.

Отже, внутрішньо суперечливий процес пострадянської ідентифікації, схильність етносів до національного самоствердження, протиставлення „ми – вони” створюють певну конфліктність в українському суспільстві.

Частина респондентів через етнічні стереотипи відчуває труднощі і

концентрує самосвідомість навколо етноніму (самоназви). Найбільша їх кількість серед росіян – 16,5 %. Для свідомості євреїв, греків, росіян властиве уявлення про консолідуючу роль спільної території. Менше став проявлятися компонент, пов'язаний з віросповіданням. У поляків, євреїв, румунів, молдован він є високим, а в греків, росіян усвідомлюється слабо. Щодо таких елементів ідентифікації, як національна символіка, державність народу, національні образи, то вони найчастіше мають мінімальну вагу.

Особливість сучасної етнічної ідентифікації полягає в тому, що в українців і росіян зміни в структурі етностереотипів відбуваються м'яко, навіть еволюційно. У інших етносів цей процес вкрай нерівномірний. Стереотипи, пов'язані з консолідуючою роллю спільної території, віросповідання, притаманні кримським татарам, кримчакам, караїмам. Така „розгалуженість” етнокультурної основи ідентифікації створює несприятливі передумови для міжнаціонального спілкування в Україні.

Слід додати, що складним компонентом сучасного процесу ідентифікації виступає етнічне самопочуття, як етнокультурне, так і соціально-політичне. Дослідження емпіричного матеріалу Інституту соціології НАНУ довели, що етнічне самопочуття впливає на формування стійких національних і політичних інтересів. Вдоволення чи невдоволення викликають такі складові суспільного життя: міра реалізованості стосовно рідної мови, культури; відтворення історичної пам'яті; вільний вияв своєї етнічності.

Опитування останніх років засвідчують зниження рівня самопочуття деяких етнічних груп. Безумовно, погіршення умов життя внаслідок економічної кризи охопило всі етнічні групи. Це констатували молдовани, румуни, угорці, росіяни. Звідси постає питання, чи маємо тут справу з дискримінацією? Одна з причин, на нашу думку, криється в територіально-регіональній різниці економічного розвитку України. Це поєднується з нерівномірністю розселення, матеріального забезпечення деяких регіонів (Крим).

Отже, рівень самопочуття етнічних спільнот залежить від їх економічного розвитку, соціального захисту, рівня матеріальної забезпеченості, а не від (що дуже важливо) етнічних почуттів чи міжнаціонального протистояння.

Складність процесу пострадянської ідентифікації, обмеженість ідентифікаційного простору національно-державницької парадигми самовизначення після розпаду СРСР зосереджує в собі конфліктний потенціал. Подальше поглиблення суперечностей процесу ідентифікації може призвести до таких, на наш погляд, етноконфліктів.

Із здобуттям незалежності України постала проблема національно-етнічного самовизначення. Завдання етнічної ідентифікації ускладнюється її полікультурністю:

Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України

Олена Кривицька

³⁵₁₇ російська ідентичність охопила майже весь ідентифікаційний простір;
³⁵₁₇ різновекторність етнічної ідентифікації регіонів Східного і Західного;
³⁵₁₇ обстоювання власної ідентичності депортованими народами
 (кримськими татарами, греками);
³⁵₁₇ посилення ролі етноконфесійного чинника, розкол церков.

Конфлікти	Головний суб'єкт
Конфлікти, в основі яких вимоги політичної автономії.	Народи зі спільною мовою, культурою, походженням, у яких з'являється національне усвідомлення на основі етнічної чи політичної взаємодії.
Викликані релігійно забарвленими рухами етнічних груп.	Територіально осібна частина народу, яка може відрізнитися від основного народу. Виняткова прихильність до власної культури, страх втрати національної самобутності.
Викликані націоналістичними прагненнями народів, розділених внаслідок перебудови кордонів.	Громадсько-політичні рухи; ставлять за мету об'єднання співвітчизників; зберігають культурно-релігійну замкненість у межах держави.
В основі яких протиріччя на релігійному ґрунті.	В поліконфесійних державах, в тому числі й в Україні, релігія сприяє згуртованості етногруп перед етносами, які сповідають іншу релігію.
Пов'язані з „відновленням історичної справедливості“.	Порушення громадянських прав етносів супроводжує такий тип конфліктів.

Ось чому рівень загострення суперечностей національних проблем визначає стан етнополітичної стабільності суспільства. Етнопсихологічні та етнокультурні відмінності активно використовуються різними групами політичної еліти, що відчувалося під час президентської кампанії 2004 року (захід – В. Ющенко, південь і схід – В. Янукович). А, по-друге, ці відмінності підштовхують представників еліти окремих етносів ставати на шлях самоідентифікації на ґрунті національно-територіальної осібності. Що призводить до посилення тенденцій регіоналізації.

Регіоналізм дістається у спадок країнам, що здобули незалежність від колишніх імперсько-тоталітарних систем, до складу яких вони входили. По-друге, він є наслідком нерівномірності розвитку політичного, економічного, культурного потенціалу окремих територій. Україна щодо цього не є винятком. Тенденціям етнокультурного регіоналізму й загостренню міжетнічних суперечностей сприяють відмінності в моралі, історії, культурі. При цьому варто очікувати, що в міру розвитку інтеграційних процесів, розширення зв'язків між народами (особливо в прикордонних районах) створюються умови для реалізації намірів деяких сепаратистських сил втілити в життя принцип національного самовизначення, що особливо актуально для західних і південних регіонів країни.

В умовах суспільної трансформації, міжнародної інтеграції,

погіршення соціально економічного стану, зубожіння населення, міфологем в етнічній та культурній сфері, крайній націоналізм або шовінізм в сукупності створюють дуже небезпечну ситуацію, котра може призвести до розпаду держави. Брак прозорості ієрархії між принципом територіальної цілісності держави й правом націй на самовизначення вже призвів до спалаху воєнних конфліктів в деяких країнах.

Сьогодні майже не згадують, що український народ на референдумі висловився за двопалатний парламент. Але останній є ознакою федеральної країни, утвореної з окремих самостійних земель, автономних республік, округів тощо. А в Україні одна з гострих проблем – надто неоднакові умови історичного і культурного розвитку регіонів, різні політичні, економічні, конфесійні інтереси та орієнтації етногруп, навіть українців за походженням. Потенційною загрозою сепаратизму є недостатнє забезпечення надійних внутрішніх зв'язків між регіонами. Особливо по лінії Захід – Схід. Біполярність українського суспільства в регіональному розрізі загострюється міжрегіональними диспропорціями в економічному розвитку, диференціаціями між показниками обсягу промислової продукції на душу населення у регіонах: 1991 року – у 2,2 раза, 1999 – у 12 (!) разів [8].

На тлі кризового синдрому України в умовах перманентних політичних скандалів конфронтацію здатні створити два сегменти українського поліетнічного соціуму: перший – національно-орієнтований, другий – регіонально-територіальний. В цьому полягає криза пострадянської ідентифікації, з якою не хочуть розлучатися певні групи поліетнічного суспільства.

Недоцільно применшувати значення регіонального чинника в процесі посттоталітарної етнічної ідентифікації. Перед Україною все гостріше постає питання зваженої регіональної політики [9]. Слушною є думка, що глобалізація розхитує основи державного суверенітету, а відтак загострює проблему територіальної цілісності [10].

У цьому зв'язку нагадаємо, що українська етнічна територія складається з багатьох історико-географічних та етнографічних земель. Упродовж століть вони входили до складу різних держав. Процеси формування цих земель зумовлені досить глибокою різницею в історичному розвитку, етнокультурними та демографічними особливостями, структурою господарств. Не всі етнічні землі входять до складу сучасної держави, а споконвічна роз'єднаність породила глибокі відмінності у етнопсихології населення. Небезпека криється у проведеному ще в 1930 роки адміністративно-територіальному поділі України без урахування історичних та етнокультурних ознак.

Конфліктність можуть спровокувати спроби забезпечення духовної єдності без врахування значної соціально-економічної нерівності регіонів. Головним завданням є збереження територіальної цілісності України.

Прорахунки в цьому питанні призведуть до соціально-економічної і значної політичної напруги в суспільстві, до міжконфесійних конфліктів, загрози суверенітету країни. Не випадково деякі російські дослідники намагаються протиставити дві політичні культури, що склалися в Україні – „самостійницьку” західну та „малоросійську” східну, а звідси: орієнтація на „захід” загрожує цілісності України. Справа в тому, що в умовах глобалізації невиважена державна регіональна політика, з одного боку, а з другого – процеси етнічної ідентифікації, політизації національних меншин можуть спровокувати „самостійне” плавання певних регіонів [11]. При цьому можливе застосування югославського сценарію до України.

Отже, в ХХІ столітті, якщо йтиметься про мирне співіснування етнічних спільнот, Україні потрібна міжнаціональна стабільність, громадянський мир як запорука прогресивного потенціалу. Не зникне сама по собі проблема федералізації України. Щоб зберегти унітарність, територіальний поділ слід привести у відповідність з історичним досвідом, вимогами часу.

Україна – гетерогенна держава як в етнічному, так і в мовному відношенні, де характерним є незбіг між етносами та їхніми мовами. Ці особливості етнополітичного розвитку України визначаються факторами, основні з яких:

³⁵₁₇ **культурно-етнографічний** – територію України можна умовно поділити на етнографічно-українські області центру і заходу та на зону „нових земель” – схід і південь;

³⁵₁₇ **соціально-історичний** – за цим критерієм розрізняються дві групи областей: ті, що входили до складу держав Центральної та Південно-Східної Європи, та області, які входили до складу Російської імперії до 1939 року;

³⁵₁₇ **конфесійні**: за ними суттєвою є межа між православними та греко-католиками (йдеться, передусім, про Закарпаття і Галичину).

Конфліктність пострадянської самоідентифікації простежується в регіональному розрізі. Абсолютна більшість українців Заходу – україномовна, Півдня і Сходу – російськомовна. Однак це розмежування проявляється і в різних політичних орієнтаціях, оцінках і поглядах на майбутнє. Поза основним масивом українських етнографічних земель розвивалося Закарпаття, що обумовило специфіку ідентифікації регіону. Тут особлива ментальність та проблеми, породжені поліетнічністю і прикордонним статусом. Певні етнічні групи мають локальну свідомість. На етнокультурну домінанту регіону впливає низка економічних факторів – міграція трудових ресурсів, однобічний розвиток аграрного сектора тощо.

Особливе місце в процесі пострадянської ідентифікації у Закарпатті посідає етнічний чинник. Тут співіснують чотири етноси: українці (80 %), угорці (12 %), росіяни (2,5 %), румуни (2,6 %) [12]. Закарпатці завжди

намагалися зберегти свою локальну ідентичність, навіть під пресом радянської національної політики. На цьому зараз і спекують деякі діячі: від тверджень про „загальнокарпатський панрусизм” до вимог заборони „русинського етносу”. Зрозуміло, це може призвести як до поляризації між прибічниками „русинства” і „українофільства”, так і до міжетнічної напруги.

Певною проблемою є визначення статусу русинів, які визнані субетнічною групою. Але ж русини вимагають для себе статусу офіційної етнічної групи. На конгресі в Ужгороді 1999 року представники русинської спільноти вимагали відкрити школи з русинською мовою навчання, кафедри в Ужгородському університеті, включити їх у перепис 2001 року як етнічну групу. Процесові самоідентифікації русинів властива подвійна ідентичність – загальноукраїнська і локально русинська. Безумовно, перспективи ідентифікації русинів та деяких субетносів залежать від рівня національної свідомості та політичних орієнтацій національної еліти.

На активізацію русинофільства вплинули загальний перехід багатьох країн Європи від тоталітаризму до демократії, етнічне відродження, що охопило всі етноспільноти на пострадянському просторі, економічна криза, яка особливо гостро позначилася на периферійних районах країни.

Особлива складність міжетнічної ситуації на Заході України полягає в тому, що, паралельно з відродженням русинського руху, почався процес активної етнічної ідентифікації інших груп. Виникнення етносоціальної напруги можливе як наслідок дій певних політичних кіл Угорщини, які відкрито підтримують рух „політичного русинства”. Деякі засоби масової інформації Угорщини перекидують стан міжетнічних відносин у Закарпатті, агітують за повернення Закарпаття до складу Угорщини.

З українського боку робиться все можливе для розвитку угорської громади відповідно до чинного законодавства та міжнародних правових актів. На підтвердження наведемо статистичні дані: 2001 року в Україні угорською мовою в дошкільних закладах виховувалося понад 1900 дітей, у 2001/2002 навчальному році функціонувало 68 шкіл з угорською мовою навчання. Вчителі угорської мови готуються в Ужгородському державному університеті і Мукачівському педагогічному училищі. З вересня 2001 року розпочав роботу ліцей з угорською мовою навчання у Тячеві. У Берегові діє угорський драматичний театр. Угорською мовою 2001 року випущено 16 книг загальним накладом 251 тисяча примірників [13]. Отже, держава прагне забезпечити повнокровне духовне життя всіх етносів, захистити їх етнокультурні права.

У західному регіоні компактно проживає етнічна група румунів (0,3 %). Вона зосереджена переважно в Чернівецькій області [14]. Конфліктність розвитку румунського етносу обумовлюється певною політикою політичних кіл Румунії, які відверто висувають територіальні претензії до України. Цим підігрівалися антиукраїнські настрої серед румунського

населення. В останні роки лунають пропозиції створити національно-територіальні утворення румун [15]. Цьому сприяє незавершеність розпочатого 1992 року процесу переговорів про водні кордони між Україною і Румунією. Конфлікти між румунами та іншими етногрупами регіону провокуються румунськими націоналістичними організаціями в прикордонних районах, які висувають гасло перегляду державних меж України.

Гармонізації процесу самоідентифікації румун заважає антиукраїнська кампанія в румунських ЗМІ щодо ситуації в басейні Дунаю, порушення румунськими моряками водних кордонів з Україною (наприклад, у вересні 2004 року). Слід зауважити, що ці дії підтримуються румунською спільнотою в Україні на чолі з Товариством румун ім. Г. Кажбука. На жаль, діяльність представників румунської еліти нерідко виходить за межі культурницької сфери, що пов'язано з політизацією етнічного ренесансу та діяльністю політичних кіл Румунії, які актуалізують питання національно-територіальної автономії.

Незавершеність процесу етнічної ідентифікації українського народу відбивається у наявності його локальних груп – лемків, бойків, гуцулів, литвинів, русинів [16]. Це породжує слабкість внутрішньонаціональних зв'язків та невизначеність національної свідомості. Гострота самоідентифікації цих етногруп обумовлюється питаннями соціогуманітарного напрямку.

На нашу думку, конфліктність етнокультурних процесів у західному регіоні зумовлена комплексом факторів:

- ³⁵₁₇ зволікання з проведенням земельної реформи;
- ³⁵₁₇ недостатня увага до розвитку місцевої промисловості, а особливо – до малого бізнесу;
- ³⁵₁₇ тим, що й досі не розроблено наукової концепції комплексного розвитку західного регіону та прикордонних районів;
- ³⁵₁₇ ігнорування економічної та етнокультурної специфіки.

Ці фактори можуть призвести як до різкої радикалізації політичних сил, так і до зростання потенціалу сепаратизму в регіоні.

Суперечливість та неоднозначність самоідентифікації пов'язана з політичними орієнтаціями та міжнаціональними стосунками Сходу і Півдня України. За радянських часів ці регіони були перетворені на промислову зону, що спричинило міграцію російськомовного населення, самих росіян та певну асиміляцію місцевого населення. В результаті змінилася питома вага росіян в найбільш промислово розвинених областях [17].

Конфліктність процесу етнічної ідентифікації східних регіонів полягає в тому, що:

- ³⁵₁₇ національна ідея не стала за роки незалежності головною у масовій свідомості населення;

³⁵₁₇ різка зміна статусних характеристик українців і росіян – росіяни

Область України	Кількість у % підсумку			
	Українці		Росіяни	
	1989	2001	1989	2001
Донецька	50,7	56	43,6	38
Луганська	51,9	58	44,8	39
Миколаївська	75,6	81	19,4	14
Одеська	54,6	62	27,6	20
Харківська	62	70	33	25

психологічно не можуть примиритися зі статусом національної меншини;

³⁵₁₇ значна питома вага українців, що втратили рідну мову;

³⁵₁₇ традиційна історична, економічна, культурна орієнтованість на північного сусіда, яка підтримується з боку офіційних представників Росії;

³⁵₁₇ асиміляція національної еліти в російську.

Характерним для східного регіону є те, що в ньому, з одного боку, проживає більшість українців (майже 79 %), а з іншого – більша частка російського населення – 54 % [18]. Цифри тільки підтверджують розмаїття національної ідентичності у південно-східних областях. Досі живучі радянські упередження до націоналістичної ідеї, схильність до так званого інтернаціоналізму, коли труднощі ідентифікації за етнічною ознакою почали оцінюватися як суспільне надбання. Дається взнаки і така спадщина радянського минулого, як комплекс меншовартості українців. Ось чому так важко й болісно відбувається процес ідентифікації української частини населення.

У комплексі цих факторів слід шукати причини популярності пострадянської ідентичності. З цим пов'язано й те, що процес створення незалежних держав перетворили російське населення на національну меншину. Російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей і дискримінацію української мови та культури в районах з більшою часткою росіян. Саме тут найбільш популярні ідеї слов'янофільства та проросійські настрої. Крім того, в східних районах найсильніші денациональні тенденції суспільної свідомості українців. Про це свідчать дані: російською мовою володіють 74 % українців, а українською 65 %. Російськомовне населення на Сході становить понад 70 % [19]. Російська етнічна група має високий коефіцієнт співпадіння рідної мови з мовою своєї групи. Така ситуація є суттєвим етнополітичним фактором у взаєминах між двома найбільшими етносами України – українцями і росіянами. Найпалкіші дискусії між ними виникають саме з мовних питань, мова стає предметом політичних спекуляцій.

(Закінчення в наступному номері).

Становлення єдиної національної ідентичності в Україні

Вплив регіональної специфіки

Ганна Палій,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

В Україні спостерігається суттєва різниця в системі ідентичностей громадян з різних регіонів. Регіональний зріз дає можливість виявити найочевидніші розбіжності в усьому масиві етнічних, мовних, релігійно-конфесійних, геополітичних, політико-ідеологічних орієнтацій та пріоритетності тих чи інших типів ідентичності громадян. Це дає підстави для виявлення впливу регіональних особливостей на перспективи становлення нації та спільної ідентичності в країні.

Територія і держава, її політико-правова система, соціально-економічні відносини, етнічна, культурна специфіка є компонентами, які закладають фундамент для націотворення. Суспільство, зберігаючи етнічну, культурну, регіональну специфіку, набуває ознак нації у процесі самоусвідомлення єдиною спільнотою та утвердження єдиної ідентичності, визначенням національних інтересів тощо. Регіональна неоднорідність створює унікальність держави, але, водночас, може бути й фактором уповільнення процесу консолідації суспільства. З огляду на це, до питання регіональної специфіки України звертаються вітчизняні дослідники А. Колодій, О. Маланчук, О. Майборода, С. Макеєв, О. Уткін, Н. Черниш та інші. Водночас відвернення будь-яких загроз існуванню та цілісності держави полягає не в прагненні до однорідності, а в досягненні єдності та ефективної взаємодії між громадянами та спільнотами.

Для частини українських громадян саме регіональний чинник за впливом на специфіку ідентичності виявляється одним із ключових. Поряд із етнічною та національною ідентичностями регіональна приналежність може виступати як стійка та навіть головна складова ідентичності. Соціологічні дані демонструють вагомий роль типу регіональної ідентичності в системі соціальних ідентичностей українських громадян.

Так, на 2004 рік сукупна частка громадян, у яких переважає локальна ідентифікація (на рівні регіону чи району, міста, селища) – 37,2 %, співмірна з часткою тих, для кого головною є самоідентифікація „громадянином України” – 44,2 %, частка тих, хто вважає себе громадянином колишнього СРСР – 10,7 %, представником свого етносу, нації – 3,1 %, громадянином Європи – 0,7 %, громадянином світу – 2,4 %, інше – 1,4 %, не відповіли 0,2 % [1]. Варто враховувати, що, за цими даними, йдеться передусім про пріоритетність та відповідний вибір між ідентичностями різних рівнів: локального, національного, наднаціонального.

В сучасній Україні найпомітніші ідентифікаційні суперечності властиві прикордонним регіонам (Галичина, Закарпаття, Буковина, АР Крим, Донбас). Результати дослідження ідентифікаційних особливостей у географічно найбільш віддалених містах східного і західного регіонів (у Донецьку і Львові) дають підстави для низки висновків про різницю між специфікою системи ідентичностей для представників обох регіонів і міст [2]. Так, для представників Донецька пріоритетними виявилися соціально-професійні, вікові, політико-ідеологічні й геополітичні (передусім із орієнтацією на радянське, російське) чинники ідентичності, тоді як для представників Львова – етнічні, релігійні, національні чинники ідентичності. Разом з тим, розбіжності у специфіці проявів ідентичності між представниками молодшого покоління обох регіонів нівелюється: показники самоідентифікації „громадянином України” для молодшого покоління у Львові та в Донецьку становлять понад 90 %, що, зокрема, свідчить про „зближення ідентифікаційних моделей” молодшого покоління [3].

Специфіка мовної, етнічної, конфесійної орієнтації видозмінюється в регіональному вимірі. Результати досліджень фіксують помітні розходження між різними регіонами в оцінках як історичного минулого (образи політичних діячів різних епох, низка важливих історичних подій), так і перспектив (бажаний соціально-економічний устрій, питання статусу російської мови, вектори зовнішньополітичного розвитку) сучасної України [4].

Увесь комплекс відмінностей у способах ідентифікації та орієнтаціях громадян найвиразніше проявився між прикордонними регіонами на сході, заході, півдні України та між окремими областями в рамках кожного регіону, які відрізняються етнічною, мовною, конфесійною структурою. Отже, необхідно брати до уваги, що в Україні етнокультурні ареали відрізняються від українського етнічного та культурного середовища, утворюють громади компактного і дисперсного розселення (росіяни, кримські татари, угорці, румуни, поляки тощо), чия кількість є вагомою у низці регіонів (таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів, що представляли
громадян України, (у %) *

	Українці за національністю (офіційно)	Ототожнюють себе з українцями	Ототожнюють себе з радянськими людьми	Розмовляють вдома переважно українською мовою	Виступають за розширене вживання української мови як державної	Належать до християнських конфесій українського підпорядкування
Західний	92,78	91,70	2,17	93,86	51,23	63,57
Північний	90,67	88,06	6,72	75,75	57,84	51,98
Північно-західний	95,88	86,60	5,15	90,03	90,26	89,57
Центральний	89,44	80,00	6,62	78,33	65,56	50,25
Південно-західний	82,53	77,32	4,83	79,93	26,06	25,99
Київ	80,93	77,12	9,72	30,08	70,34	50,33
Північно-східний	79,51	66,39	11,07	47,54	86,94	55,89
Південно-східний	78,26	63,77	19,39	36,23	51,80	47,45
Південний	76,45	61,22	13,04	38,78	83,27	67,30
Східний	46,74	32,81	25,16	4,94	12,10	20,00
АР Крим	18,82	6,28	28,25	0,90	35,15	36,30
Україна в цілому	75,38	65,82	12,52	51,48	56,50	53,25

* Дані опитувань, проведених у липні 2000 р. Центром соціальних і маркетингових досліджень „СОЦИС” на замовлення Фонду держмайна України Див.: **Колодій А.** Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // www.politics.lviv.ua/nations/soviet3.html

** Групування областей у регіони таке: західний (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська), південно-західний (Закарпатська, Чернівецька), північно-західний (Рівненська, Волинська, Хмельницька), північний (Житомирська, Київська, Чернігівська), центральний (Вінницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська), північно-східний (Сумська, Харківська), східний (Луганська, Донецька), південно-східний (Дніпропетровська, Запорізька), південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська) та АР Крим.

Для областей східних, південних і, в дещо меншій мірі, центрально-східних регіонів властиві: по-перше, незначна частка громадян із українською етнічною та національною ідентифікацією, що простежується за низкою параметрів; по-друге, значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР; по-третє, підвищена регіональна ідентифікація, що компенсує роль повністю або частково втраченої „радянської” ідентифікації [5]. Натомість для груп західних, центральних регіонів характерні: виразніша і стабільніша українська етнічна ідентичність, застосування української мови та схвалення її статусу як державної, приналежність до українських конфесій, активніша позиція щодо

зміцнення державності і становлення нації. Зрештою, центральні регіони за своїми особливостями наближені до західних регіонів і загалом мають показники підтримки набору українських ознак вищі, ніж Україна в цілому. Відтак, центральні регіони виконують своєрідну пом'якшувальну функцію, врівноважуючи значні розбіжності поміж західними та східними й південними регіонами України.

Виявлення найбільш помітних тенденцій через співставлення соціологічних даних по регіонах дозволяє простежити кореляцію стану етнічної і національної ідентичності з етнічним складом населення регіонів.

Високий відсоток українського етнічного компонента серед населення низки областей створює сприятливий ґрунт для становлення української національної ідентичності та, через зміцнення державності, нації, мови тощо, розширення на представників етнічних груп. Населення областей, де український етнічний компонент менший, за рахунок, передусім, російського етнічного компонента, помітніше тяжіє до „радянської ідентичності”, російських мовно-культурних, конфесійних, геополітичних орієнтирів. Крім того, специфічний вплив на становлення національної ідентичності справляють інші етнічні групи, що мають компактне і, як правило, прикордонне розселення, – румуни, молдовани, угорці, кримські татари, поляки та інші. Представники низки етнічних спільнот схильні орієнтуватися на держави свого походження. Відповідно, їм властиві й зразки іншої національної ідентичності, що ускладнює поширення на ці етноси української національної ідентичності.

Різниця в ідентифікації представників різних регіонів обумовлена силою і тривалістю впливу різних державних центрів на населення різних українських територій. Посилення ідентифікації з Росією чи/та СРСР громадян України у регіонах із „заходу на схід” та, натомість, збільшення показників української національної ідентичності у зворотному напрямку зумовлене, насамперед, тим, що західні регіони України об'єдналися з рештою регіонів у радянський період. Політико-ідеологічні впливи Росії та СРСР на населення західних регіонів були менш тривалими, а тому не відбулося глибинної ліквідації системи ідентичностей у порівнянні з низкою східних, південних та почасти центральних областей України. Проте повної „уніфікації” етнічних, культурних, мовних, конфесійних, ідеологічних та інших особливостей між західними і східними регіонами, їх населенням у радянській період не відбулося.

Зруйнованість етнокультурних та національних ідентифікаційних пластів свідомості українського суспільства призвело до штучного утворення у значної групи населення варіанту системи соціальних ідентичностей, у якій превалюють цінності й настановлення політико-ідеологічного та соціально-економічного порядку. Те, що Україна не мала власної держави, ускладнило формування сталих національних ідентифікаційних чинників українського суспільства, гранично обмежило

природний розвиток міжетнічних і міждержавних відносин та їх вплив на творення нації. На амбівалентність в етнічній і національній ідентичностях як на прояв „розколотої свідомості”, „подвійної ідентичності” поміж українською та російською (або російсько-радянською) вказують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники [6].

Варто враховувати, що попередня історична епоха залишає відбиток у національній свідомості через те, що спричиняє інерційне відтворення стійких ідеологічних настановлень та орієнтацій, а також консервування специфіки соціальних відносин і неефективності державних та громадянських інституцій, соціально-економічних диспропорцій.

Відтак, процеси переідентифікації на набуття нових типів ідентичності розвиваються повільно. У „радянській ідентичності”, що поширена насамперед у східних і південних регіонах, переважають соціально-економічні та соціально-професійні мотивації, тому цей прояв ідентичності компенсує низький рівень української ідентичності (етнічної, мовно-культурної та національної). Основа такого вибору часто є ситуативною і може бути змінена з часом під впливом різноспрямованих процесів: трансформації існуючих ідентифікаційних ознак та, навпаки, їх консервування.

Боротьба цих впливів позначається на ідентифікації представників молодших поколінь. Так, зберігається тяжіння до східнослов'янського варіанту ідентифікації та орієнтація на російський мовно-культурний простір. Водночас для молодшого і середнього поколінь властиві високі показники української етнічної ідентифікації, підтримки незалежності України, сприйняття себе як громадянина України, готовності захищати Україну у випадку війни, поважливе ставлення до державних символів; підтримки демократії, підтримки ринкової економіки, поглиблення процесу інтеграції в європейському напрямку [7].

Варто враховувати, що молодші покоління почасти наслідують ідентифікаційні настанови, властиві старшим поколінням, адаптують їх, але здебільш виробляють чи сприймають нові. Отже, для системи соціальних ідентичностей українських громадян молодшого і середнього поколінь, причому різних регіонів, більш властивими є ознаки української національної ідентичності. Це пояснюється тим, що формування їх системи ідентичностей припадає на період після здобуття Україною незалежності.

В цілому тенденція дезорієнтованості, але й, водночас, полярності на рівні суспільства щодо розуміння напрямків державно-політичного, соціально-економічного розвитку України та її зовнішньополітичних стратегій зберігається.

На сьогодні брак громадянського консенсусу щодо зовнішньополітичного курсу країни, суверенних позицій української держави, культурної самобутності, вироблення спільних цінностей, поглядів на минуле і майбутнє ускладнює формулювання національних

інтересів і здійснення ефективної внутрішньої та зовнішньої політики. Розбіжності у специфіці ідентифікацій свідчать про значну амплітуду розходження позицій громадян з різних регіонів щодо низки питань „загальнонаціонального характеру, насамперед стосовно державної мови, вибору суспільно-політичної моделі, геополітичного вектора, розколу православ'я та інших” [8]. Водночас перешкоди становленню ідентичності та політичної нації в Україні створює не стільки різниця в регіональній, етнічній, мовній композиції, політичній культурі чи економічних особливостях регіонів, скільки неефективність політики на державному та регіональному рівнях.

З одного боку, недостатня ефективна взаємодія між регіонами чи групами регіонів закріплює різницю у способах ідентифікації, причому неоднорідність, яка проявляється у ментальних, мовних, геополітичних, ідеологічних відмінностях тощо, зберігає можливість бути потенційним джерелом внутрішньосуспільних конфліктів. З іншого боку, регіони, які демонструють найбільшу різницю в ідентичності, не межують безпосередньо між собою, а розділені центральними регіонами. Тому сукупність ідентичностей регіонів України здатна стати фундаментом для оформлення української ідентичності – в разі поширення серед громадян з різних регіонів усвідомлення цінності єдиної держави і суспільства, об'єднаних спільним історичним минулим та політичним майбутнім.

Нині визначити, яка частина українського суспільства поділяє українську ідентичність та наскільки поширеною є ідентифікація з Україною зокрема, можна на підставі даних Інституту соціології НАН України. Розподіл відповідей респондентів, що представляли населення України, на запитання „Чи сприймаєте ви Україну як свою Батьківщину?” 2002 року був таким: 83,8 % – „так”, 4,1 % – „ні”, 11,7 % – „важко сказати”, решта 0,4 % не відповіли; а вже 2003 року, відповідно, 76,3 % – „так”, 6,4 % – „ні”, 16,8 % – „важко сказати”, решта 0,4 % не відповіли [9].

Постання України як державно-політичного та геополітичного суб'єкта створило необхідні передумови для об'єднання суспільства. Проте досі на загальнонаціональному рівні дається взнаки неефективність соціальних відносин та інституцій у створенні сприятливого середовища для становлення національної ідентичності. Перспективи поступу України у цій сфері визначаються інтенсивністю та паралельністю розвитку двох взаємообумовлених процесів становлення національної ідентичності та громадянського суспільства.

Національна ідентичність значною мірою спирається на свідомий вибір та усвідомлення людиною громадянських вартостей, тому містить універсальну компоненту, здатну об'єднувати різні сегменти суспільства в єдину націю. Те, що попри потенційно небезпечні внутрішні суперечності – міжрегіональні, міжетнічні, міжконфесійні тощо, а часом і їх загострення, вдалось відвернути наслідки, загрозливі для єдності держави і

Становлення єдиної національної ідентичності в Україні

Ганна Палій

громадянського миру, створює сприятливий фон перебігу етнополітичних процесів

Державно-політична цілісність та національна єдність України має потенціал реалізації у формулі політичної нації. Тому остаточно державно-політична консолідація України, після інституційного становлення, передбачає поширення серед громадян усвідомлення громадянської і національної належності до української держави. У внутрішньополітичному вимірі ефективність становлення національної ідентичності, з одного боку, залежить від нівелювання фрагментації суспільства за внутрішніми контурами (регіональними, етнічними, мовними, політико-ідеологічними); з іншого боку – від самоорганізаційних засад суспільства.

У зовнішньополітичному вимірі перспектива становлення національної ідентичності як сутнісної ознаки українського суспільства і держави передбачає дистанціювання України від джерел політичних, економічних, культурних, інформаційних тощо загроз фундаментальним національним інтересам та здобуття таких позицій у геопросторі, за яких є умови для максимальної реалізації національних інтересів.

Органічне поєднання регіональних відмінностей в цілісному українському суспільстві та здобуття єдиною національною ідентичністю ключових позицій в системі загальнонаціональних зв'язків, з урахуванням основи історико-політичної єдності регіонів України, має реальні підстави. Подолання суперечностей у системі соціальних ідентичностей всередині українського суспільства пролягає в площині здійснення ефективної політики, по-перше, спрямованої на оптимальне поєднання, а не протиставлення загальнонаціональних цілей і регіональних завдань; по-друге, на узгодження національних інтересів та інтересів і запитів регіонів України.

Література:

1. Українське суспільство 1994 – 2004: (Соціологічний моніторинг) / За ред. Паніної Н. – К.: „Заповіт”, 2004. – С. 24.
2. **Маланчук О.** Соціальна ідентифікація в сучасній Україні; **Черниш Н.** Україна сьогодні: Львів – Донецьк // Дух і літера. – 2003. – №11 – 12. – С. 36 – 47.
3. **Черниш Н.** Україна сьогодні: Львів – Донецьк // Дух і літера. – 2003. – №11 – 12. – С. 9 – 18.
4. Регіональна Україна. – К.: Геопринт, 2003. – С. 9 – 23.
5. Дет. див: **Колодій А.** Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // www.politics.lviv.ua/nations/soviet3.html; **Толпыго А.** Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины. По данным социологических опросов // Социс. – 1998. – №4. –

С. 76 – 77.; **Уткін О. І.** Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники. (Сер. „Регіональний розвиток”; Вип. 3). – К., 1998. – С. 105.

6. **Лосів І.** Українське суспільство сьогодні: явище духовної залежності. Спроба культурологічного діагнозу // www.ukrlife.org/main/minerva/losiff.html; **Белецкий М., Wilson A.** Redefining Ethnic and Linguistic boundaries in Ukraine: indigenes, settlers and Russophone Ukrainians // *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities.* – Cambridge: Cambridge University Press 1998. – P. 131 – 134.; **Popson N.** Ukrainian National Identity: The ‘Other Ukraine’ // www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm

7. Дані Українського інституту соціальних досліджень та центру „Соціальний моніторинг” „Молодь України: погляд у майбутнє” (Інформаційно-аналітичні та довідкові матеріали до Дня уряду у Верховній Раді України 13 травня 2003 року з питання „Про заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого та патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку”); **Попова О.** Етнічні пріоритети: формування та міжпоколінна трансформація // www.uvkr.org.ua/forum/forum2/38.html#a1

8. **Майборода О.** Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві // www.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/nats-menshini/002.html

9. Українське суспільство 1994 – 2003 (Соціологічний моніторинг) / За ред. Паніної Н. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 91.

Соціальне партнерство як виклик сьогодення

Ніна Нижник,

доктор юридичних наук,
член-кореспондент Академії правових наук України,
перший проректор Національної академії
державного управління при Президентові України

Світлана Дубенко,

кандидат юридичних наук,
начальник управління координації роботи
регіональних інститутів Національної академії
державного управління при Президентові України

Людмила Пашко,

кандидат філологічних наук,
докторант Національної академії державного управління
при Президентові України

Розглядаються актуальні проблеми ефективності соціального партнерства влади і громадянського суспільства. Аналізуючи умови, необхідні для активного і ефективного соціального діалогу між державою і громадянським суспільством, його функції і роль, автори висловлюють пропозиції, спрямовані на налагодження дієвого соціального партнерства.

Проблема налагодження ефективного соціального партнерства органів державної влади і громадянського суспільства набувають першорядного значення для успішного функціонування державного апарату в умовах модернізації.

Суспільний розвиток кінця XX – початку XXI століття характеризується усвідомленням, здавалося б, банальної аксіоми: „Людина, її потреби і здібності, поважання її інтересів і діяльності інших людей, визнання верховенства закону стають тією віссю, навколо якої формуються і обертаються усі відносини в суспільстві” [1]. Тобто відбувається переосмислення, трансформація відносин особистості і суспільства. (Таблиця 1) [2]:

Таблиця 1

Стан і тенденції розвитку відносин між суспільством і особистістю

Сучасний стан організації суспільних справ	Тенденції, закономірності, принципи майбутнього
Суспільство – над природою .	Збалансований розвиток природних та соціальних сил . Я – вінець природи .
Суспільство – над особистістю .	Я – громадянин Батьківщини , громадянин світу .
Посередність – над талановитістю .	Талановитість – надбання всіх .
Держава – над суспільством .	Суспільство над державою
Економіка – над соціальністю , духовністю .	Соціальність , духовність – над економікою .
Політика – над управлінням , регулюванням суспільних сил .	Управління , регулювання суспільних сил – над політикою .
Суспільні інститути – над особистістю .	Особистість – над суспільними інститутами .
Міщанство – над громадянськістю .	Громадянськість – над міщанством .
Власність – над економічним життям .	Економіка – над власністю .
Техніка – над гуманізмом .	Гуманізм – над технікою .
Гроші , власність – над сенсом життя .	Сенс життя – над грішми , власністю .
Страждання та насильницька смерть – норма для більшості громадян .	Насильницька смерть і страждання особистості – аномалія для більшості громадян .
Самотність , індивідуалізм особистості .	Колективність , соборність .
Закони – над духовністю і мораллю .	Духовність і мораль – над законами .
Ідеологія – над культурою , духовністю .	Духовність , культура – над ідеологією .
Технології – над культурою .	Культура – над технологіями .

Це епохальне, на нашу думку, переосмислення сучасності збіглося в часі з появою такої ознаки, як відсторонення життя людей від державного офіціозу. Поки що цю ознаку підсвідомо (а, можливо, й свідомо?!) недостатньо афішують деякі теоретики й чільні представники громадянського суспільства. Але, як на нашу думку, важко переоцінити значення цієї обставини для розуміння громадянського суспільства в цілому і його ролі в демократичному осучасненні держави, оскільки, зокрема, „відмежованість, відокремленість від державної машини як апарату громадянського адміністрування становить сутність, головну ознаку громадянського суспільства, робить його дійсною підоймою соціальної демократизації” [3].

Очевидно, що ці нові реалії не враховувати неможливо, а тому діалог між державою і громадянським суспільством повинен ґрунтуватися на п’яти головних соціальних процесах [4]: об’єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра.

Що це саме так, свідчить ось такий красномовний приклад. Американський вчений-правник з Чиказького університету С. Холмс порівняв російське суспільство середини 1990-х років з пісковим годинником. Горішня частина годинника – державний апарат і стара-нова бюрократія, яка вирішує переважно власні проблеми і не дуже

переймається реальними потребами громадян. Нижня частина – тільки ємкість, що включає в себе окремі, не пов'язані між собою, піщинки. „Талія” годинника, тобто горловина, яка, з'єднуючи горішню і нижню частини, є тонким каналом, завдяки якому здійснюється незначне поєднання „верхів” і „низів”. Учений пише: „Російське суспільство можна порівняти з поламаним піковим годинником: верхи не експлуатують і не пригнічують низи, вони навіть не управляють ними – вони їх просто ігнорують” [5]. Можливо, що це порівняння надто різке, однак важко не погодитися з твердженням про слабкість комунікацій між суспільством і владою.

Зрозуміло, що будь-яке ефективне співробітництво, соціальне партнерство та конструктивний діалог передбачають встановлення між сторонами відносин довіри, наявність між ними своєрідної презумпції доброї волі та взаємного дотримання правил „чесної гри”. Коли ж цього немає, то навіть існуючі контакти можна вважати поодинокими, випадковими актами – і марно чекати їх перетворення на стабільний соціальний інститут.

На думку багатьох вчених, в умовах посткомуністичних суспільств відносини влади і суспільства здебільш характеризуються суперечливістю і непередбачуваністю. У них поєднуються патерналістські очікування з яскраво вираженою недовірою до держави, відчуження від неї. Суттєво те, що ситуація трансформацій руйнує фундаментальний, усталений образ держави як гаранта „нормальності” життя людини.

В таких умовах механізми залучення громадян до процесу державного управління не можуть бути ні ефективними, ні стійкими. Причому, на думку вчених, ця деструкція є чи не найбільш шкідливою з-поміж численних суспільних змін. Це, до речі, підтверджують відповіді респондентів на запитання „Що з переліченого, на вашу думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві і для вас особисто порівняно з радянськими часами?” [6] (таблиця 2).

Як бачимо, на першому місці – зміна ставлення держави до людини. Відтак можна стверджувати, що в центрі картини змін в уявленнях населення перебуває сама людина, яка відчуває порушення зв'язків із соціальним світом в цілому і у взаєминах людини і держави насамперед. З одного боку, людина завжди перебуває всередині суспільства, а з іншого – ніби спостерігає за суспільством ззовні, розглядаючи його як середовище власної життєдіяльності.

На думку О. Злобіної, дуже важливо, який саме образ суспільства склався у людей і як він скеровує їхню поведінкову активність, адже з погляду соціального порядку головним суб'єктом – носієм влади – виступає для людини держава. Ситуація соціальної трансформації творить умови, коли людина не лише власною діяльністю має компенсувати руйнування соціальних підвалин свого життєвого світу, а й усвідомлює нерозривний зв'язок із суспільством. Таке усвідомлення

найчастіше відбувається в процесі перегляду ролі та значення двох суб'єктів взаємодії: особистості і держави.

Таблиця 2

Оцінки найвагоміших соціальних змін, що відбулися в суспільстві та особисто для людини, 2003 (%)

Ознаки змін у суспільстві	%	Ознаки змін особисто для людини	%
Суб'єктний вимір		Суб'єктний вимір	
Ставлення держави до людини	41,6	Ставлення держави до вас	42,7
Ставлення людей один до одного	32,1	Ваше ставлення до людей	15,4
Самі люди	28,3	Ставлення людей до вас	10,3
Нормативний вимір		Нормативний вимір	
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	24,9	Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	5,8
Вимоги, що їх ставить перед людиною життя	23,2	Вимоги, що їх ставить до вас життя	34,4
Ціннісний вимір		Ціннісний вимір	
Уявлення про те, що є добре і що погано	18,9	Уявлення про те, що є добре і що погано	17,8
Головні життєві цінності людей	11,8	Головні життєві цінності	13,2
Вимір можливостей		Вимір можливостей	
Можливості для досягнення мети	14,3	Можливості для досягнення мети	19,5
Ідеальний вимір		Ідеальний вимір	
Ідеали суспільства	11,9	Уявлення про ідеали	9,8
Зразки життєвого успіху	7,8	Зразки життєвого успіху	9,4
Невідрефлексованість змін		Невідрефлексованість змін	
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	5	Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	10,1
Важко відповісти	12,3	Важко відповісти	15,4

Відомо, що соціально-психологічні настановлення є консервативною реальністю, яка дуже повільно і важко піддається впливу. Період засвоєння нових демократичних цінностей та перетворення їх на спонукальні мотиви практичної діяльності розтягується в часі. Проте це не означає, що вони взагалі не піддаються впливові. Як мотиви і настановлення впливають на поведінку і форми соціальної діяльності людей, так і самі вони змінюються відповідно до того, як створюються інституціональні умови та механізми включення громадян в реальні процеси здійснення державного управління. Це – найбільш дієвий механізм побудови конструктивних відносин довіри між інститутами влади і громадянами [7].

Саме тому „формування і розвиток громадянського суспільства – це кропіткий і довготривалий процес, який характеризується набуттям спільнотою властивих їй сутнісних ознак; про громадянське суспільство

говорять, коли поряд з офіційною владою і законом існує й оживляючий їх елемент – вільна, самодостатня і творча особистість” [8]. При цьому варто пам’ятати, що, незважаючи на впливову, а часом і визначальну роль офіційної влади у житті суспільства, держава все ж не створює, не буде громадянське суспільство. Його не вдається запровадити навіть законами, основним у тому числі. Адже, як слушно зауважує В. Амелін, „влада виникає для підтримки суспільного порядку і спирається на нього у процесі свого функціонування. Розвиток же суспільства ініціюється іншими соціальними механізмами. Через це спроба синтезувати владу й механізми розвитку, примушуючи державу й інші інституції „підстроювати” суспільство, є... не тільки історичною, але й логічною помилкою” [9].

Однак не слід применшувати роль держави у процесі формування та зміцнення інститутів громадянського суспільства. У цьому процесі державі належить дуже важлива роль – через законодавчі механізми, економічні важелі і готовність влади до співробітництва з ним створюється середовище, яке або сприяє його розвитку та зміцненню, або є нейтральним чи навіть ворожим до розвитку елементів громадянського суспільства.

У цьому зв’язку варто виокремити такі основні умови активного і ефективного соціального діалогу між державою і громадянським суспільством [10]:

³⁵₁₇ настановлення учасників суспільно-державної взаємодії на розвиток і підтримку співробітництва, незалежно від особливостей мотивації кожної із сторін;

³⁵₁₇ певний ступінь зрілості і розвитку потенціалу інститутів громадянського суспільства, необхідний як для створення зацікавленості державних органів у співробітництві з ними, так і для прозорого і точного вираження, просування і захисту своїх інтересів;

³⁵₁₇ наявність інституціональних (правових і організаційних) рамок для співробітництва між секторами суспільства, під якими розуміються стійкі форми їх взаємодії, що склалися на практиці чи прямо встановлені законодавством або угодою у межах компетенції кожної із сторін;

³⁵₁₇ економічна незалежність і стійкість організацій громадянського суспільства, їх здатність генерувати людський капітал і мобілізувати додаткові ресурси на вирішення суспільно значимих проблем.

Якщо перші три умови є абсолютно необхідними у більшості випадків, то четверта не має такого загального характеру.

Ефективність державно-громадянської взаємодії залежить також і від готовності до неї неурядових організацій, які, в свою чергу, повинні:

³⁵₁₇ підвищувати авторитет громадянського суспільства;

³⁵₁₇ підтримувати розвиток лідерства у громаді;

³⁵₁₇ сприяти всеохопленню;

³⁵₁₇ пропагувати концепцію впливу;

³⁵₁₇ розподіляти повноваження між різними організаціями;
³⁵₁₇ перебирати на себе відповідальність й уникати зовнішніх змін;
³⁵₁₇ правильно ставитися до цінностей і уникати „бункерної психології”;
³⁵₁₇ бути представницькими і демократичними;
³⁵₁₇ ризикувати й експериментувати, оцінювати результати;
³⁵₁₇ бути готовими, при необхідності, вживати безпосередніх заходів;
³⁵₁₇ бути відкритими і прозорими;
³⁵₁₇ бути внутрішньо і зовнішньо підзвітними;
³⁵₁₇ мати бажання працювати без грантів;
³⁵₁₇ бути вільними від урядового контролю і ні в кого не бути на прив’язі;
³⁵₁₇ якнайповніше застосовувати свої повноваження;
³⁵₁₇ використовувати політичну й індивідуальну освіту на кожному етапі своєї діяльності.

Як відомо, організації громадянського суспільства не мають на меті отримання прибутку. Тим не менше, їх роль у національній економіці може бути дуже значною. Так, наприклад, сумарний оборот некомерційного сектора (окрім релігійних організацій) в 22 країнах, які досліджувалися в межах міжнародного проекту „Порівняльні дослідження некомерційного сектора” (країни Західної Європи і Латинської Америки, США, Австралія, Японія, Ізраїль, Чеська Республіка, Угорщина, Словаччина, Румунія), 1995 року склав 1,1 трильйона доларів при 19 мільйонах зайнятих у ньому на умовах повного робочого дня без врахування залучених волонтерських ресурсів. Якщо б уявити некомерційний сектор лише цих країн окремою державою, то за обсягом вироблюваної продукції вона вийшла б на восьме місце у світі, випередивши такі країни, як Канада і Росія [11].

Нині сфера співробітництва між інститутами громадянського суспільства та органами влади охоплює широкий спектр проблем, що пов’язуються з вирішенням найважливіших сучасних соціально-економічних питань розвитку. У Доповіді ПРООН¹ про людський розвиток за 1993 рік було виокремлено чотири сфери активної та ефективної діяльності організацій громадянського суспільства, а саме: боротьба з бідністю; надання кредитів малоімущим; боротьба з дискримінацією за ознакою статі, досягнення гендерної рівноваги; надання людям невідкладної допомоги.

Цей перелік нині значно збільшився, оскільки чітко простежується тенденція не лише подальшого, причому – відчутного розширення сфери діяльності організацій громадянського суспільства, але і її поширення на ті галузі, які традиційно вважалися сферами державної відповідальності.

Причин такої трансформації можна назвати кілька. Перша – поширення і підвищення за останні 25 років освітнього рівня,

¹ ПРООН – Програма розвитку Організації Об’єднаних Націй.

інформаційний „вибух”, глобалізація потоків інформації. Друга причина є результатом цих процесів, оскільки вони спричинили неминуче зростання потреби в громадянській самореалізації мільйонів людей. Третьою причиною стала тотальна „криза держави”, яка проявилася у „серйозних претензіях до традиційної державної системи соціального захисту в розвинених країнах Півночі; в невисокій ефективності економічного розвитку, координованого державою в країнах Півдня, що розвивався; у краху соціалістичного експерименту в країнах Центральної та Східної Європи; в тривалій занепокоєності у зв’язку з погіршенням стану навколишнього середовища й повсюдно існуючій у зв’язку з цим загрози здоров’ю та безпеці людини” [12].

Нині основними конкретними соціальними сферами діяльності, в яких неурядові організації громадянського суспільства, співпрацюючи з інститутами влади, відіграють важливу роль, є такі [13]: боротьба з бідністю; людський розвиток, у тому числі через багатосторонній розвиток на рівні місцевих товариств; освіта і навчання; культура і відпочинок; охорона здоров’я; соціальні послуги; благодійність і гуманітарна допомога; захист і заохочення прав людини; фундаментальні наукові та прикладні дослідження; захист навколишнього середовища; питання гендерного розвитку і захист соціальних груп, які потребують додаткової соціальної підтримки; захист і забезпечення прав меншин; спорт і фізична культура; розвиток професійних організацій, об’єднань, спілок; сфера релігійного життя.

Звичайно, цей перелік не може претендувати на вичерпність, оскільки багато цих сфер перетинаються. Однак сам перелік свідчить, що сфера соціального партнерства неурядових організацій громадянського суспільства з державою охоплює практично всі значимі сфери людського розвитку. Причому, в одних сферах ефективна діяльність недержавного сектора здійснюється практично незалежно від державних органів, в інших вона можлива лише на основі співробітництва і діалогу, бо передбачає реалізацію окремих завдань, які традиційно виконує тільки держава.

Зауважимо, що багатомірність сфер діяльності громадянського суспільства, національні традиції та особливості правового регулювання тієї чи іншої країни пояснюють розмаїття організаційних видів і форм неурядових організацій. Так, за поставленими цілями вони поділяються на:

³⁵₁₇ організації, які створюються для висловлення, задоволення чи захисту інтересів членів певної організації;

³⁵₁₇ організації, які створюються для надання соціальних послуг населенню та іншим споживачам;

³⁵₁₇ організації, що просують і захищають суспільні інтереси, у тому числі й інтереси соціальних груп, які потребують додаткової соціальної

підтримки.

Висновки

1. Налагодження дієвого соціального партнерства між громадянським суспільством та владою сприяє: по-перше, не лише удосконаленню і розвитку потенціалу державного управління, але й ефективнішому здійсненню ним його завдань; по-друге, стимуляції розвитку і становлення самого громадянського суспільства.

2. Зацікавленість у розвитку механізмів співробітництва носить двосторонній характер, оскільки активне залучення неурядових організацій до вирішення суспільних проблем не лише підвищує їх соціальну роль і престиж, але й дає відчутні для всієї національної економіки економічні наслідки.

3. Залучення громадянського суспільства до взаємодії і співробітництва з інститутами державної влади може бути ефективним способом розвитку потенціалу самого державного управління.

4. До будь-яких форм співробітництва між державним і недержавним секторами повинні ставитися ті ж вимоги, що й до усіх інших форм управління суспільними справами, а саме: кваліфікація персоналу, толерантність, прозорість та підзвітність, чітке дотримання національного законодавства, повага і дотримання прав людини.

Література:

1. **Задорожний Г. В., Коврига О. В., Смолівик В. В.** Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства. – Х.: ХІБМ, 2000. – С. 11.

2. **Іванов В. Н., Патрушев В. И.** Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления. – М.: Экономика, 2001. – С. 186.

3. Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – С. 229.

4. Неурядові організації: досвід Сполученого Королівства = NGOs: Experience From the UK / The British Council. – К.: Британська Рада в Україні. – Б.р. – С. 6.

5. Реформа государственного управления: Институционализация консультаций между институтами власти и неправительственными организациями в странах СНГ. Условия, формы, практика. – Bratislava, UNDP, 2002. – С. 15.

6. Українське суспільство – 2003. – С. 331, 333.

7. Реформа государственного управления: Институционализация консультаций между институтами власти и неправительственными организациями в странах СНГ. Условия, формы, практика. – Bratislava,

UNDP, 2002. – С. 16.

8. Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – С. 235.

9. **Амелин В. Н.** Власть как общественное явление // Социально-политические науки. – 1991. – № 2. – С. 15.

10. Реформа государственного управления: Институционализация консультаций между институтами власти и неправительственными организациями в странах СНГ. Условия, формы, практика. – Bratislava, UNDP, 2002. – С. 16 – 17.

11. **Лестер М. Соломон, Гельмут К. Анхайер.** Появляющийся сектор. Новые данные // О взаимодействии организаций третьего сектора с государственными органами в сфере социальной политики. – М., 1999 – 2000. – С. 90 – 91.

12. **Лестер М. Соломон, Гельмут К. Анхайер.** Появляющийся сектор. Новые данные // О взаимодействии организаций третьего сектора с государственными органами в сфере социальной политики. – М., 1999. – 2000. – С. 89.

13. Реформа государственного управления: Институционализация консультаций между институтами власти и неправительственными организациями в странах СНГ. Условия, формы, практика. – Bratislava, UNDP, 2002. – С. 18 – 19.

Політичні зміни і політична стабільність

Олена Кіндратець,

кандидат філософських наук,
професор кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

В сучасних умовах проблема політичних змін в Україні набуває особливої гостроти. Не менш важливою є і проблема збереження стабільності. Українським вченим належить пояснити політичні зміни, які відбулися на тринадцятий рік незалежності нашої країни, а також відповісти на запитання, чи сприяють вони становленню сталої, консолідованої демократії.

Проблеми політичних змін і стабільності вивчають, зокрема, такі вчені, як С. Ліпсет, С. Кен-Рюн, С. Торрес, П. Штомпка, В. Ачкасов, С. Володенков, О. Галкін, А. Дегтярьов, В. Ільїн, М. Ільїн, Ю. Левада, І. Лиханова, О. Макаричев, М. Михальченко, В. Сергєєв та інші. Відтак запропоновано чимало визначень поняття „політична зміна”. Деякі вчені поняття „політична зміна” розглядають у взаємозв’язку з іншими поняттями – „політична динаміка”, „політичний процес”, „політичний розвиток” і намагаються віднайти дихотомічну пару поняттю „політична зміна”. А. Дегтярьов, наприклад, вважає, що поняття „політична система” і „політичні зміни” виражають „ідеальні типи” таких крайніх станів політичного життя, як сталість політичного порядку і його зміна, що призводить до його розпаду [1]. М. Ільїн же вважає, що цикли відтворення політичної системи цілком природно пов’язані з певними змінами. На його думку, поняття „політичний процес” недосить – необхідно ввести значно ширше поняття, яке б характеризувало зміну не станів, а типів політичної системи, не режиму зміни станів, а способу зміни самого цього режиму. Поняття „політична зміна”, на думку М. Ільїна, якраз і відповідає цим вимогам. Поняття „політичний розвиток” він вважає логічніше використовувати в якості сукупного визначення як політичного процесу, так і політичних змін. М. Ільїн пише, що політичний розвиток здійснюється в двох взаємопов’язаних, але різних планах – процесу і змін. Одна і та ж реальність політики в русі може постати або в масштабі реального часу, який вимірюється добовими, тижневими тощо циклами (процес), або в масштабі історичного часу, який вимірюється циклами повного оновлення

політичних систем, що самовідтворюються (зміна). Політичний процес висвітлює неперервність розвитку, політична зміна – його дискретність [2].

О. Галкін називає дискретність однією з особливостей політичних змін. Соціальні структури міняються стрибками. Це ще більше стосується сфери суспільної свідомості, процеси в якій гальмуються набором стереотипів. Дискретність змін діє на рівновагу особливо руйнівно, бо в такому випадку концентрація зусиль трансформаційного порядку припадає на порівняно обмежений відтинок часу. Це, в свою чергу, призводить до хвилеподібних коливань у стабільності суспільних систем і до певної періодичності кризових ситуацій, в яких вони опиняються. Ще однією особливістю політичних змін О. Галкін вважає їх комплексний характер. Зміни відбуваються не лише у сфері політики, але й у соціальній структурі, в структурі інтересів та їх усвідомленні, у виборі форм реалізації інтересів. Ще однією особливістю змін в суспільних системах є те, що в більшості випадків вони піддаються потужному модифікуючому впливу цілеспрямованої політичної волі. Залежно від того, інтереси якої соціальної групи висловлює ця воля, вона може бути спрямована на гальмування або на стимулювання змін, на дестабілізацію системи чи на її стабілізацію [3]. Вчений відзначає, що нагромадження проблем, обумовлених широкомасштабними і швидкими змінами, які супроводжуються болісними наслідками для значної частини, а то й для більшості населення, вимагають створення умов, за яких суспільна система, не втрачаючи своєї динамічності, зберігала б необхідну міру сталості [4].

Політичні зміни мають свої параметри – осі. Це шкала „радикалізм – поверховість” [5]. Часом дуже важко класифікувати політичні зміни як чисто революційні або чисто реформістські. Це пов'язано з різними мотивами учасників трансформаційних процесів – одні можуть бажати докорінної зміни не тільки політичної системи, але й соціально-економічного устрою, а інші – лише зміни певних аспектів політичного життя. Визначаючи характер процесів, слід звернути увагу на характер політичних змін, їх спрямованість. Звичайно, значно простіше визначити характер політичних змін тоді, коли вже відомі їх результати.

Нині в центрі уваги вчених знову опинилися проблеми революції і реформ. Під соціальною революцією розуміють корінні, глибокі, якісні зміни в розвитку суспільства. Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Політична реформа визначається як перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства без зміни існуючого ладу [6]. Згідно з марксизмом, причиною соціальної революції є поглиблення конфлікту між зростаючими продуктивними силами суспільства і консервативною

системою виробничих відносин, що проявляється в загостренні соціальних антагонізмів. Політичну революцію марксизм розглядає як перший етап революції соціальної.

Нині важливо визначити методологічні підходи до вивчення політичних змін в Україні. Слід зауважити, що формаційний підхід хоча й лишається досить впливовим, але він, безперечно, має слабкі сторони, які, зокрема, детально описує В. Ільїн. До слабких сторін формаційного підходу він зараховує такі:

- 1) формаційний підхід дегуманістичний;
- 2) формаційний підхід схематичний. Не всі і не будь-які форми людського співжиття випливають з природи формаційних уявлень: а) трапляються випадки нетипові, які ніяк не вкладаються в п'ятичленку – „азіатський спосіб виробництва”, „антична формація” і т. д; б) є багато прикладів лакун в ніби обов'язковому постадійному проходженні народами саме п'яти фаз світової історії;
- 3) формаційний підхід не відповідає епістемологічно значимому критерію гомогенності. Девіаціями загальних місць теорії є: а) концептуальні винятки для дихотомії „базис – надбудова” у випадку перехідного періоду; б) оскільки виробничим базисом античності була праця не рабів, а вільних селян і ремісників, то ситуація античності прямо „випадала” з формаційних уявлень;
- 4) формаційний підхід есхатологічний. Кожний щабель суспільної історії позбавлений самодостатності: він лише віха на шляху до наступного;
- 5) формаційний підхід згладжує історію;
- 6) формаційний підхід як семантична конструкція вузький. Ідея визначального початку на інтервалі „завжди – всюди” в гносеологічному аспекті фіктивна. Насправді спостерігається взаємодія багатьох начал, які, залежно від обставин, проявляються по-різному. Априорне ранжування соціально-історичних параметрів за принципом „базисне – первинне, надбудовне – вторинне”, по суті, довільне. Відношення координації і субординації визначення історичного буття рухомі; їх упорядкування здійснюється локально, часто в обхід канонічним приписам – власний фактор у поліарних формаціях, емоційно-вольовий компонент в ситуаціях міжнаціональної ворожнечі тощо;
- 7) формаційний підхід допускає структурну ізоляцію генетично пов'язаних соціально-історичних таксонів. Ми занурені в стихію міжформаційної взаємодії, коли одні соціально-історичні спільноти підживлюють інші (античне суспільство цивілізованого Заходу – варварство східних країн; опозиція „Північ – Південь” в сучасності); відбувається взаємодія регіональних і світових політико-економічних систем (опозиція „Захід – Схід”; поворот до конвергенції).

В. Ільїн робить висновок, що формаційний підхід як

антисуб'єктивістська інтелектуальна традиція відіграв позитивну роль в методології соціального пізнання, але евристично він самовичерпався і нині не впливає плідотно на гуманітарні пошуки [7].

Економічну обумовленість політичних змін, зокрема – демократизації доводять такі західні вчені, як С. Ліпсет, Р. Даль, Р. Арон та інші. На думку С. Ліпсета, наприклад, становлення демократичних інститутів залежить від рівня економічного розвитку та індустріального зростання [8]. С. Хантінгтон також вважає, що умовою демократизації є відносно високий рівень економічного розвитку. Він звертає увагу, що у двох третинах країн, які перейшли до демократії, показники ВВП на душу населення становили 300 – 1300 доларів (у цінах 1960 р.) [9].

Економічні фактори, безперечно, суттєво вплинули і на події в Україні. Декому здається дивним, що рух протесту виник не в період глибокої економічної кризи, а в період економічного зростання. Хоча відомо, що паралельно з поліпшенням матеріальних умов життя значно підвищуються очікування і зростають потреби. Причиною масових рухів може бути не лише незадоволення матеріальних потреб, але й незадоволення потреб постматеріальних. Дотримуючись монізму, лінійності, економічного детермінізму, не можна пояснити процеси, які відбуваються в українському суспільстві. Вивчаючи політичні зміни, умови збереження стабільності, науковці часто використовують контекстуалістичний і інституціоналістський методологічні підходи. Контекстуалістичний підхід передбачає вивчення впливу на політичні процеси зовнішнього середовища – духовних, культурних, соціальних, економічних факторів, а інституціоналістський – впливу факторів внутрішнього політичного середовища: існуючих в політичній системі інституційних механізмів, політичних інститутів.

Політичні зміни в Україні підготовлені факторами і зовнішнього, і внутрішнього середовища. Неофункціоналісти відзначають, що, вивчаючи політичні зміни, потрібно конструювати можливе співвідношення детермінант, враховувати взаємодію закономірного і випадкового. Пояснюючи політичні зміни, слід враховувати і „цілеспрямовану політичну волю”. М. Михальченко, зокрема, пише, що, комплексний і системний підходи до революцій як способу модернізації суспільства виявляються повноціннішими, якщо крім економічних, політичних та ідеологічних факторів трансформацій розглядатимемо також світоглядні, культурні, релігійні фактори тощо [10].

Влада завжди намагається „боротися” за збереження стабільності, проти радикальних політичних змін. Але будь-яка соціальна система, будучи відкритою, нелінійною і нерівноважною, у своєму розвитку проходить перехідні етапи нестабільності, і успішний досвід використання тих чи інших підходів до становлення нової системи суспільних відносин не може гарантувати сталого функціонування такої суспільно-політичної

системи в подальшому [11]. Проблеми стабільності у відкритих динамічних системах – це, перш за все, проблеми оптимального співвідношення адаптивних ресурсів системи і механізмів її самозбереження. Тільки їх баланс може забезпечити ефективне функціонування системи та її подальший розвиток. Водночас очевидно, що адаптаційні механізми системи не можуть компенсувати всі динамічні зміни як всередині системи, так і ззовні [12].

І. Лиханова досліджує дві тенденції розвитку суспільної системи. Вона пише, що в процесі свого існування соціальна система відчуває дві протилежні тенденції: з одного боку, це процеси дезорганізації, а з іншого – процеси самоорганізації і організації. Наростання внутрішніх проблем і протиріч робить суспільство несталим. Якщо суспільство перебуває у стані трансформації, суттєвої перебудови, то його несталий стан у певному розумінні неминучий. Якщо суспільство перетворюється, то воно не може бути стабільним в тій же мірі, як до цього [13]. Внутрішня нестабільність соціуму може викликатися не тільки зростанням економічних проблем, але й змінами, що відбуваються в соціальній структурі суспільства [14]. На думку І. Лиханової, одним із найважливіших напрямків політологічних досліджень має стати дослідження критичних показників політичної стабільності, перевищення яких під впливом агресивних впливів може послабити, а то й порушити сталість політичної системи, викликати дестабілізуючі фактори політичного процесу [15].

Стабільність зберігається завдяки балансу інтересів соціальних груп. Дестабілізація визначається часто як порушення політичних зв'язків і відносин, способів політичного регулювання суспільного життя, які вже склалися [16]. І. Лиханова виокремлює такі дестабілізуючі фактори, як загострення протиріч між владою і народом; посилення відчуження владних структур від суспільства і зростання недовіри до них; незадоволення політикою регулювання доходів різних груп населення, що призводить до різкої поляризації; зниження життєвого рівня населення і зростання безробіття; різні прояви політичного екстремізму; низька ефективність національної політики, зростання міжнаціональних і міжрегіональних конфліктів; етноконфесійні конфлікти; хвилі масової міграції; занепад панівної ідеології і моралі; зростання злочинності тощо [17]. Слід враховувати, що ці фактори призводять до політичної дестабілізації за певних умов. По-перше, щоб виникли активні масові настрої, більшість населення має сприймати ці умови як нестерпні. По-друге, має існувати готовність до дій. Тобто повинні поєднуватись об'єктивні фактори з певним їх суб'єктивним сприйняттям і особливостями політичного суб'єкта. На це, зокрема, вказував В. Ксенофонов.

Проблема нестабільності пов'язана з проблемою дезорганізації. О. Ахієзер відзначає, що дезорганізація завжди несе в собі небезпеку переходу певної межі безповоротності, сповзання до розпаду і катастрофи.

Водночас існує певний необхідний рівень дезорганізації, без якого суспільство не може існувати. Цей рівень – необхідний елемент конструктивного напруження, умова підтримки певної атмосфери тривожності, настороженості, побоювань, страху. Певний рівень дезорганізації необхідний для прояву життєво важливих інновацій [18].

В умовах радянського тоталітарного режиму „викриття ворогів” народу і розправа з ними сприяли згуртуванню населення навколо політичної еліти. При нагнітанні страху, формуванні уявлень про внутрішню загрозу влада виступала в ролі захисника і рятівника. Щоб зберігалась стабільність в суспільстві, потрібно переконати громадян, що, незважаючи на серйозну небезпеку, влада здатна гарантувати мир, захистити життя. Але при цьому важливо не викликати панічних настроїв. Ця „політична гра” ведеться за певними правилами, з використанням певних технологій. Порушення їх може призвести до неочікуваних настроїв.

В демократичному суспільстві – інші основи стабільності та інші технології її забезпечення.

В західній політології існують різні підходи до визначення стабільності. Стабільність розглядається як неіснування в суспільстві реальної загрози нелегітимного насилля або наявності в держави можливостей, які дозволяють в кризових ситуаціях впоратися з нею; неможливість спалаху громадянських війн або інших форм військових конфліктів (мінімальна стабільність); здатність демократичних структур швидко реагувати на зміну суспільних настроїв; стабільність є функцією демократії, що включає участь громадян в управлінні державою через інститути громадянського суспільства (демократична стабільність); стабільність розглядається як функціонування одного уряду протягом тривалого часу; стабільність в демократичних країнах пов’язують з конституційним порядком; стабільність розглядається як наслідок існування легітимності влади; стабільність розглядається як відсутність структурних змін в політичній системі або як наявність здатності управляти ними; стабільність як баланс політичних сил [19]. Деякі з наведених визначень можуть бути використані для характеристики стабільності і в демократичному, і в недемократичному суспільстві (наприклад, неможливість нелегітимного насилля, громадянських війн, функціонування одного уряду протягом тривалого часу тощо). Але лише в розвинених демократіях стабільність пов’язується із здатністю системи швидко адаптовуватися до змін, врегульовувати конфлікти, а не придушувати їх.

У XX столітті з’явилися нові форми соціального маневрування. Вони дозволяють зменшити загрозу руйнування системи найменш соціально захищеними класами, послабити вплив антисистемних партій. Стабільність зберігається завдяки балансові інтересів різних соціальних груп, „гри з ненульовою сумою”. Ю. Левада вважає, що стабільною

правомірно вважати суспільну систему, здатну до відтворення, саморозвитку, до опору руйнівним впливам, до спадкоємництва і оновлення людського потенціалу владних та інших інститутів [20].

Політична система України наприкінці 2004 року перебувала в стані крайньої нестабільності. В цей час, який можна визначити як період біфуркації, відбувався вибір моделі і напрямку подальшого соціального розвитку.

Слід відзначити, що боротьба різних соціально-політичних сил і тенденцій розвитку в Україні не завершилась. Характер її перебігу залежатиме від дій влади, від того, чи буде (і як швидко) досягнуто суспільної згоди. Завершення „демонстративної” фази конфлікту, для якої характерне відкрите протистояння, зіткнення, не означає завершення конфлікту. Конфлікт може перейти в „агресивну” і „батальну” фази, які небезпечні тим, що на цих етапах його розвитку формується „образ ворога”. Після того, як „образ ворога” сформувався, досягти згоди учасникам конфлікту дуже важко. Щоб одержати перемогу, сторони конфлікту можуть використовувати будь-які засоби.

Дії учасників конфлікту можуть бути різноспрямованими через різну мотивацію політичної активності. Латентний конфлікт цінностей і ідентифікацій перетворюється на відкритий конфлікт.

В Україні виник багатополосний конфлікт – між групами всередині політичної еліти, між політичною елітою і народом. Цей конфлікт є багатofункціональним: він виконує матеріальну і духовну функцію (відіграє роль стимулятора змін в духовній сфері); сигнальну (засвідчує певний стан суспільства) та інформаційну функцію; функцію диференціації (під впливом конфлікту відбувається процес соціальної диференціації); функцію розподілу і об’єднання (конфлікт розділяє людей з різними поглядами на групи, разом з тим об’єднує навколо певних точок зору); функція інтеграції і дезінтеграції (конфлікт об’єднує людей із спільними інтересами, а з протилежними – роз’єднує).

Поки що важко визначити, позитивну чи негативну функцію виконує існуючий в Україні конфлікт.

Вважається, що конфлікт відіграє позитивну роль, коли приводить до розрядки напруженості між антагоністами, до прогресивних змін в суспільстві, формування соціальної рівноваги. Негативну ж функцію конфлікт виконує, коли приводить до розколу суспільства, відкидає його назад у розвитку.

Нині поступово зменшується напруга в суспільстві. Політичні партії, які ще недавно здавались безкомпромісними конкурентами в боротьбі за владу, підтримали програму дій новосформованого уряду. Хоча кількість громадян України, які вважають владу нелегітимною, досить велика. Це свідчить, що політики прагматичніші, ніж їх послідовники.

Розв’язати політичний конфлікт, в який втягнуто багато людей, важко,

але можливо. Очевидно, простіше розв'язати конфлікт інтересів і дуже складно – конфлікт цінностей та ідентифікацій.

Розв'язання конфлікту вимагає виявлення його причин. Причиною виникнення руху протесту було нагромадження незадоволення протягом ряду років, а також формування готовності і здатності до активних дій. Українські соціологи, зокрема Н. Паніна та Є. Головаха, вказували на існування соціального відчуження, дезінтеграції, а ці фактори є одними з основних, що обумовлюють виникнення соціально-політичних рухів. У високоінтегрованому суспільстві, суспільстві з слабкою мірою відчуження між групами соціальні рухи виникають рідко. Західні вчені вважають головною особливістю соціально-політичних рухів критичне ставлення до існуючого політичного порядку. Мета цих рухів полягає у зміні соціальних, економічних, політичних умов життя, які, на думку їх учасників, є несправедливими.

Соціально-психологічні причини виникнення акцій протесту, соціально-політичних рухів, політичних змін є одними із основних. Соціально-політичний рух в Україні (коаліція „Сила народу”) характеризується соціальною гетерогенністю – в ньому брали участь представники різних соціальних груп (середній клас, інтелігенція, студентство і т. д.).

Російський вчений В. Ачкасов погоджується з тими дослідниками, які вважають, що найважче простежити процес модернізації соціальних відносин, суспільної свідомості, змін їх „якості” [21]. На його думку, російське суспільство демонструє надзвичайну сталість якості і традиційної свідомості навіть в умовах найрадикальніших змін. „Наздоганяюча” модернізація створює в Росії лише „острови сучасності” в переважно традиційному суспільстві. Вони можуть бути навіть локалізовані географічно [22].

Ситуація в Україні в дечому подібна, а в дечому зовсім інша, ніж нинішня ситуація в Росії. Донедавна було дуже багато спільного в темпах, характері змін. Це й не дивно, адже Росія і Україна тривалий час належали до однієї держави, культура більшості населення обох країн формувалась під впливом православної віри, тоталітаризм формував один і той же тип людини – залежної від держави, пасивної, покірної. Але нині виявилась суттєва різниця між українським і російським народом. У першу чергу – в політичній культурі. Українське суспільство сьогодні більш політизоване, ніж російське.

Політичні події кінця 2004 року ознаменували новий етап демократизації українського суспільства. Його можна назвати „продовженням” демократичним транзитом. Ні в роки перебудови, ні в перші роки становлення незалежної держави політична активність громадян України не була такою високою. Донедавна вважалось, що більшість українських громадян пасивна, не здатна контролювати владу,

захищати свої права. Справді, соціологічні дослідження, що проводились протягом кількох останніх років, засвідчували, що домінуючою в Україні є підданська політична культура. Більшість громадян, хоч і цікавилась політикою, але не готова були взяти активну участь у політичному житті. Тому зрозуміло, чому настільки висока політична активність громадян під час президентських виборів стала несподіваною не тільки для влади, але й для частини вчених.

Слід визнати, що хоча українські вчені й передбачали можливість масових соціальних виступів, але вони не змогли спрогнозувати такого швидкого формування руху протесту, як і не змогли спрогнозувати, що президентські вибори можуть привести до появи явищ, небезпечних для соборності держави. Російський вчений В. Сергеев пише, що за певних обставин в суспільстві відбуваються раптові трансформації, які змінюють найважливіші параметри соціальних структур. Нині, на його думку, ще не створено моделі, які б дозволяли описувати подібні процеси достовірно. В. Сергеев вважає, що функціональні моделі (революцій різного роду) не спроможні „схопити” природу стрибкоподібної зміни масової свідомості [23]. Справді, важко пояснити виникнення масових акцій протесту в Україні – країні, яка вважалась однією з найконсервативніших і найстабільніших пострадянських країн.

Стрибкоподібна зміна масової свідомості в Україні проявилась, у першу чергу, в тому, що було зруйновано низку дуже стійких стереотипів, які сформувались при тоталітаризмі і передавались від покоління до покоління: „Від нас нічого не залежить”, „Ми нічого не зможемо змінити”, „Як вирішить влада, так і буде”. Якщо на початку 1990-х років перетворення в суспільстві зумовлювалися процесами, що відбувалися всередині еліти, то нині до цих процесів прилучилась велика кількість людей, що дає можливість констатувати виникнення активних масових настроїв. В. Сергеев пропонує при аналізі політичних змін враховувати не лише інституційну структуру суспільства, але й „двохрівневість” знання. На його думку, крім формальних правил, що обумовлюють і обмежують людську поведінку, існує великий об’єм знання неформального. Ці знання коріняться в глибинах психіки. В. Сергеев вважає, що раціональний вибір обмежений. „Якщо вибір правил поведінки є предметом раціональної оцінки, то як пояснити масову підтримку революційних трансформацій, що ведуть до настільки ж масового погіршення соціальних умов існування?” [24]. Вчений вказує на „парадокс змін” – раціональні модифікації формальних соціальних інститутів не зачіпають глибинного „мовчазного знання”, що становлять їх основу. Разом з тим, без модифікації формальних правил не може виникнути та конструкція „мовчазного знання”, яка повинна такі зміни підтримувати [25]. „Мовчазне знання” людини формується під впливом власного життєвого досвіду. Щоб таке „знання” виникло, людина, перш ніж

визначиться у своєму ставленні до змін, має пристосуватись до нових умов, що виникли в результаті реформування соціальних інститутів, соціалізуватися. Емпірична свідомість хоч і вважається нижчим рівнем політичної свідомості, але вона в значній мірі визначає політичну поведінку індивіда. Українські громадяни нарешті здобули власний досвід участі в політичних акціях. Тільки власний досвід дозволяє усвідомити інтереси.

Щоб добитися реалізації основної мети масового руху в Україні – верховенства права, демократизації – необхідно реалізувати певні проміжні цілі. Важливим завданням є формування сталої більшості народу, яка б свідомо боролась за верховенство права і демократичні перетворення. Масовий рух створює особливу напруженість в суспільстві – за таких обставин важко залишатись осторонь подій. Він сприяє швидкій зміні консервативних поглядів, стереотипів, переконань, сприяє формуванню у людей власного політичного досвіду. Мобілізація і згуртування політичних сил, залучення до руху необхідної кількості політично активних сил для здійснення демократичних перетворень є одним з основних завдань політиків-реформаторів. Взаємовідносини класів, соціальних груп, політичних партій під час масових виступів дуже швидко змінюються. В умовах кризи ініціатива меншості може призвести до зародження масового руху.

Виокремлюють перехідні форми і типи демократичних перетворень. Мирний шлях передбачає багатоетапність розвитку політичного процесу, він не є лінійним. Так, люстрація, по суті, є недемократичною процедурою формування еліти, бо передбачає „заборону на професію”. Проте в деяких країнах, зокрема, в Чехії, вона сприяла переходові до консолідованого демократичного режиму: було усунуто від влади тих, хто протидіяв цьому. Хоча в інших країнах наслідки люстрації можуть і не бути такими. Це залежить від багатьох факторів, у тім числі й від наявності необхідної кількості професійних, висококваліфікованих управлінців, якими можна було б замінити тих, хто за старого режиму зловживав владою, порушував закон, принципи демократії.

Труднощі на шляху демократичного транзиту:

1) перехід до якісно нової системи законності. Тільки тоді демократичний транзит буде успішним, коли всі усвідомлять, що демократія передбачає суворе дотримання законів, визнання певних правил поведінки тощо. Ще Аристотель попереджав, що демократія, котра не базується на законах, є однією з найгірших форм правління. Платон вважав, що народ, стомившись від такої демократії, приводить до влади тирана;

2) труднощі, пов'язані з реалізацією програми економічних перемін. Серед переможців у боротьбі за владу є різні політичні сили – помірковані і радикальні. Радикали пропонують переглянути питання приватизації багатьох підприємств, а це може загострити політичну обстановку і

спровокувати політичну кризу;

3) проблеми, пов'язані із стратегією класових і політичних союзів. Програма дій, розроблена політичною елітою, може зруйнувати ту коаліцію, яка виникла в період масових акцій протесту; потрібен пошук спільних, об'єднуючих інтересів.

Вибори закінчились, і нині для того, щоб зменшити соціальний ризик, потрібно досягти консенсусу. Консенсус – це згода більшості суспільства щодо найважливіших аспектів соціального порядку, наявність певної системи цінностей і норм, що об'єднують суспільство і забезпечують його сталий розвиток. Повинна бути згода щодо кінцевих цілей розвитку, правил гри, процедур вирішення спірних питань, урядових структур і політики держави.

Слід враховувати, що масові політичні рухи мають соціально-психологічну основу. Велику роль відіграє політична психологія – почуття, настрої, що виникають під впливом політичної дійсності. Виникненню рухів передують нагромадження певних почуттів – тривоги, відчуття того, що ті, хто керує державою, байдужі до проблем громадян, відчуття незатребуваності, марності зусиль тощо. Це породжує незадоволення умовами життя і бажання щось змінити. Вибори, якщо вони справедливі, показують основні тенденції в розвитку політичних настроїв, політичної свідомості.

Отже, рухи протесту не виникають раптово. Щоби сформувався соціальний рух, потрібні певні умови. В основні соціальних рухів лежить конфлікт.

В Україні конфліктна ситуація існувала тривалий час. Але не завжди така ситуація переростає у відкрите протистояння. Для цього потрібні лідери – ініціатори відкритої боротьби за певні права, а також нагода, що виконує роль спускового механізму. Вибори Президента України 2004 року якраз і стали такою нагодою. Крім того, на момент виборів з'явилися політичні лідери, спроможні об'єднати і мобілізувати на активні дії великі групи людей. Соціальна несправедливість, незадоволення умовами життя, статусна невизначеність вважаються основними умовами виникнення масових соціальних рухів. Нині українським вченим належить визначити характер політичних змін, які відбулися на чотирнадцятий рік незалежності, а також відповісти на запитання, чи сприяють ці зміни формуванню суспільства сталого розвитку.

Отже, політичні зміни є необхідною умовою існування політичної системи, її розвитку. Зміни можуть носити різний характер. Револьюційні зміни ведуть до порушення сталості розвитку, тобто до докорінної зміни політичної системи. Порушення стабільності не завжди становлять загрозу для сталості розвитку, а тільки тоді, коли порушення є системними, тобто проявляються у всіх сферах. В Україні відбулися суттєві зміни і в структурі інтересів, і у виборі форм реалізації інтересів. Це може

породжувати конфлікти, а тому дуже важливо поєднати динамічність розвитку із збереженням необхідної міри сталості.

Література:

1. Дегтярев А. А. Основы политической теории. – М.: Высшая школа, 1998. – С. 88.
2. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях „процесс”, „изменение” и „развитие” в политологии // Полис. – 1993. – № 2. – С. 58, 60.
3. Галкин А. А. Стабильность и изменение сквозь призму культуры мира // Полис. – 1998. – № 5. – С. 119 - 120.
4. Там само. – С. 120.
5. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях „процесс”, „изменение” и „развитие” в политологии // Полис. – 1993. – № 2. – С. 60.
6. Див. Політичний енциклопедичний словник. – К.: Видавництво „Генеза”, 1997. – С. 293, 298.
7. Ильин В. В. Политология. – М.: Книжный дом „Университет”, 1999. – С. 12 - 15.
8. Липсет С. М., Кен-Рюн С., Торрес С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 5, 9.
9. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 88.
10. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич - Київ: ВФ „Відродження”, 2004. – С. 63.
11. Володенков С. В. Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 6. – С. 45.
12. Лиханова И. В. Дестабилизирующие факторы политического процесса и национальная безопасность: современный теоретический дискурс // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2004. – № 3. – С. 59, 60.
13. Там само. – С. 60 - 61.
14. Там само. – С. 64.
15. Див.: Макеев А. В. Политика и безопасность. – М., 1998. – С. 64.
16. Лиханова И. В. Цит. праця. – С. 63.
17. Ахиезер А. Дезорганизация как категория общественной науки // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 43, 45.
18. Див. Макарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки // Полис. – 1998. – № 1. – С. 149 - 158.

20. **Левада Ю. А.** Стабильность в нестабильности // Общественные науки и современность. – С.2003. – № 5. – С. 10.
21. **Ачкасов В. А.** Россия как разрушающееся традиционное общество // Полис. – 2001. – № 3. – С. 83.
22. Там само. – С. 84.
23. **Сергеев В. М.** Как возможны социальные изменения? Прологомены к статистическим теориям социальных сетей // Полис. – 2001. – № 6. – С. 29.
24. Там само. – С. 30.
25. Там само. – С. 29.

Шляхи та структурні фази демократизації суспільства

Наталія Латигіна,

кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

„Вступаючи у постекономічну епоху, людство небаченою раніше мірою випробовує себе незвіданим” [1]. Ця теза В. Іноземцева досить чітко характеризує сутність трансформаційних процесів сучасності в економічному, соціальному, культурному і політичному житті суспільства. Зрозуміло, що масштабні прояви трансформаційних перетворень, які відбуваються як на глобальному, так і на регіональному і локальному рівнях, не вкладаються у звичні раніш теоретичні схеми, котрі ґрунтувалися переважно на детерміністських і лінійно-прогресистських ідеях.

Відповіді націй, народів, країн, культур на сучасні цивілізаційні виклики настільки неоднозначні й непередбачувані, що майже неможливо визначити якусь цілком певну тенденцію їх розвитку, а тим більше – єдину парадигму дослідження й політичного дискурсу трансформаційних процесів [2]. Втім, вважаючи за необхідне осмислити ці процеси й винайти для їх характеристики універсальну формулу, представники політичної науки ввели до активного вжитку такі поняття, як „трансформація”, „модернізація”, „демократизація”. Вони широко використовуються у працях, зокрема, В. Іноземцева, В. Цветкова, І. Кресіної, А. Коваленка, С. Єлисєєва, І. Шапіро, В. Васович, Г. О’Доннелла, Ф. Шміттєра, присвячених вивченню окремих аспектів трансформаційних процесів.

У цій статті головну увагу буде приділено проблемі демократизації суспільства, тобто певній спрямованості політичного процесу, яка характеризується розширенням прав і свобод громадян та їх організацій, участю народу в політичному житті та його впливом на прийняття політичних рішень, посиленням контролю з боку суспільства за діяльністю держави, забезпеченням вільної конкуренції різних політичних сил, ідеологічного і політичного плюралізму. Основною метою статті, зокрема,

є:

- ³⁵₁₇ проаналізувати сутність процесу демократизації;
- ³⁵₁₇ окреслити основні шляхи демократизації суспільства;
- ³⁵₁₇ з'ясувати, яким чином можна прискорити демократизацію;
- ³⁵₁₇ дослідити структурні фази демократизації;
- ³⁵₁₇ визначити певні закономірності демократичної трансформації політичних систем у посткомуністичних країнах.

На межі 1970 – 1980-х років виникла транзитологічна парадигма як своєрідна реакція на макросоціальні теорії, котрі переважали раніш в академічному середовищі, та у зв'язку з необхідністю осмислення особливого типу політичних процесів переходу від авторитаризму до демократії. Ці процеси відрізняються від процесів у стабільно функціонуючій системі такими ознаками:

- ³⁵₁₇ посиленням соціальної напруженості;
- ³⁵₁₇ кризою легітимності влади;
- ³⁵₁₇ різким зниженням ефективності політичної системи;
- ³⁵₁₇ зниженням передбачуваності поведінки індивідів і груп;
- ³⁵₁₇ зростанням потреби у колективному виході з кризи [3].

Досліджуючи демократизацію (або переходи до демократії) у різних регіонах світу, вчені-транзитологи керуються постулатом, що процес зародження і визрівання демократії не обов'язково має бути універсальним як у соціальному плані, так і за часовою протяжністю, оскільки поведінка та дії політичних акторів у такий період обумовлюються комбінацією внутрішніх (ендогенних) і зовнішніх (екзогенних) факторів. Іншими словами, для кожного етапу демократизації та для кожного регіону існує власний алгоритм успішного переходу до демократії. Проте в алгоритмі управління таким переходом можна виявити загальні кореляційні (як позитивні, так і негативні) зв'язки, знання яких, без сумніву, корисне і з наукової, і з практичної точок зору.

Початок процесу демократичного переходу (або демократизації) являє собою той історичний момент, коли його учасники (актори) усвідомлюють, що старий режим більше не може слугувати основою їхніх дій. У свою чергу, завершення процесу переходу визначається неможливістю повернення до вихідного стану, тобто перехід закінчується тоді, коли політичні актори починають розуміти незворотність змін.

Зазвичай перехід до демократії висуває дилему: реформа існуючого режиму (якщо він взагалі піддається реформуванню) або розрив з ним. Насправді істинна глибока демократизація поєднує в собі і реформу інститутів держави, і розрив з попередньою політичною практикою, і відмову від колишніх методів керівництва. Як правило, демократизація викликається глибокою внутрішньою кризою економічних, політичних, соціальних структур суспільства, „зношеністю” ідеології або системи

цінностей, і тому безпосередньо пов'язана з проблемами модернізації та виступає її інструментом.

Сьогодні очевидно, що не існує і не може існувати унікального, однолінійного шляху демократизації. В різних країнах зміна авторитарних режимів відбувається по-різному, і саме особливості шляхів переходу формують основні риси майбутньої демократії. Демократія може виявитися результатом десятиліть поступової еволюції (Велика Британія, США), наслідування (Індія), динамічних перетворень (значна частина країн Східної Європи 1989 року), обвалів (Росія після 1991 року), революцій (Португалія і Аргентина), угод, досягнутих шляхом переговорів (Польща, Болівія, Нікарагуа, ПАР).

Як відомо, і післявоєнна історія дала чимало прикладів різних шляхів демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після визволення (Франція, Італія); впровадження демократії за допомогою окупантів, тобто шляхом нав'язування ззовні (Японія, Німеччина); трансформація авторитарних режимів „освіченим” монархом (деякі країни Східної Європи 1945 – 1948 років) або військовим диктатором; демократизація за ініціативою „згори”, внаслідок договору з опозицією (Іспанія, Бразилія); в результаті тиску, стимульованого демократичною еміграцією (Греція); демократизація країн, що звільнилися від колоніальної залежності тощо. Можливі, треба думати, й інші варіанти.

Проте, якщо немає достатніх підстав вважати, що демократія в якихось частинах світу неможлива, то це не означає, що вона неможлива за будь-яких обставин. Укорінені антипатії, які важко перебороти релевантними засобами, диктатори, які міцно вчепилися за владу, або якісь інші фактори можуть зробити демократичні нововведення малоімовірними. Але переходи до демократії можуть відбуватися і в найнесприятливіших, здавалося б, для цього умовах (наприклад, Нігерія у 1999 – 2000 роках) [4].

Як правило, авторитарні режими більш-менш самостійно визначають час, засіб і масштабність свого відходу зі сцени суспільного життя. Принципово наполягаючи на негайному відреченні від влади, демократичні сили в цьому випадку можуть стати на заваді обіцяним змінам. Згадаймо Дж. Лінча: „Стратегія прямого розриву може бути використана лише в революційній або потенційно революційній ситуації” [5]. Як вказується в одній із праць, присвячених мирній демократизації в південноєвропейському і латиноамериканському регіонах, найбільш вірогідний спосіб успішного переходу до демократії закладений в „серії дрібних реформ”, а також значно залежить від готовності демократичної опозиції миритися на перших порах з вельми обмеженим полем дій, яке надає їй авторитарна система на початковій фазі процесу, тобто опозиція повинна вдовольнятися можливостями переговорів і уникати спокуси

насильства.

Перевага такого шляху демократизації, з нашої точки зору, полягає в тому, що конкуруючі політичні сили отримують час для того, аби звикнути до атмосфери демократичних виборів і сподівань, пов'язаних з демократичним правлінням, перш ніж уся державна структура стане відкритою для політичної боротьби. Отже, перед тим, як помірятися силами, політичні партії отримують можливість знайти власне політичне обличчя, а політики – відчуті смак конкуренції і управлінської праці на місцевому рівні, а вже потім вступати в боротьбу за вищі, центральні посади.

Проте тривалість такого переходу до демократії обчислюється десятиріччями та поколіннями, і цей часовий фактор є однією з найсерйозніших дилем переходу від авторитаризму до демократії. Необхідно зазначити, що потрібен час, щоб партії змогли адаптуватися в атмосфері взаємної довіри і терпимості, поваги до закону, а цього можна досягти лише шляхом багаторічної конкуренції, взаємодії і серії демократичних виборів. Чим менше практичного досвіду багатопартійності, чим несприятливіші соціально-економічні умови, які сприяють виробленню терпимості, тим триваліший необхідний часовий інтервал.

Проте деякі країни не можуть дозволити собі розкіш зволікання. Для них можливість переходу до демократії – життєво важлива, вирішальна мить, яку не можна пропустити. Часто буває й так, що важко виокремити момент краху тиранії, а ті, хто має владу, не виявляють готовності або схильності до розробки, прийняття і реалізації стратегії ґрунтовно спланованого переходу до демократії.

На нашу думку, в сучасному світі з його новітніми засобами масової інформації і широкими міжнародними контактами жоден з політично освічених народів не побажає чекати десятиріччями, доки певний режим у межах тривалої перспективи погодиться на процес демократизації. Для прискорення цього процесу, а, отже, і становлення громадянського суспільства, а також для відновлення природного взаємозв'язку суспільства і влади, необхідно здійснити низку першочергових заходів. Найважливішими з них, як вважає Д. Леррі, є обмеження влади та її підзвітність [6]. Особливо суттєвим у зв'язку з цим є верховенство права, для чого необхідні професіональні судді, каральні структури і незалежний виборний орган. Вони покликані запобігати, контролювати і карати політичну корупцію на всіх рівнях суспільного життя. Ще важливішу роль відіграє пов'язаний з цим відносно високий рівень потреби в громадянських свободах: свободі слова, преси, зібрань, совісті тощо, а також у захисті від будь-якого терору, тортур, принизливих покарань, необґрунтованих обшуків і арештів, тюремних ув'язнень.

Два наступні фактори також можуть певною мірою нейтралізувати

гіркоту затяжного переходу до демократії. Один з них – ротація керівників. Прикрий і доволі частий критерій автократії – „культ особи”. Чим більш персоніфікованим є режим, тим більш схильний він до зловживання владою, до корупції, безвідповідальності. Чим довше політик перебуває при владі, тим сильніша його схильність до культу особи, нетерпимості, егоїзму, сваволі, несправедливості. Ротація керівників, отже, могла б стати першим кроком на шляху до конституційного правління, слугувала б одночасно повчальним прикладом для наступних урядів.

І останній фактор, який скорочує тривалість авторитарної влади та стимулює остаточне становлення демократії: децентралізація влади. Чим більше людей бере участь у формуванні свого безпосереднього політичного середовища, тим демократичнішим є суспільство. Децентралізація влади також полегшує практику впливу на уряд, сприяє етнічному мирові, суспільному порядку і легітимації політичної системи. Тому у випадку, якщо перехід від авторитаризму до демократії починається на місцевому рівні, але не формально, а реально, то певний час громадяни ще відчують недемократичну або напівдемократичну владу центру, і місцеві політики в такій ситуації можуть оволодіти багатим досвідом демократичної практики. Все це свідчить, що перехід до стабільної демократії буде успішнішим, якщо він буде досить тривалим.

Отже, на шляху до повної демократизації так звана напівдемократія може стати корисною проміжною віхою для всіх рівнів державного управління. Першими кроками можуть бути становлення свобод і правопорядку, а також створення дієздатних місцевих виборних структур самоврядування. Формування політичної арени передвиборчої боротьби на місцевому, регіональному або державному рівнях має бути наступним кроком, передумовою якого в деяких країнах є значна децентралізація влади. Обраний законодавчий орган і виконавча влада, які практично ще перебувають під військовим контролем, певний час можуть функціонувати паралельно, як, наприклад, в Індонезії чи на Тайвані. Там, де військова влада посідає міцні позиції, для переконаних демократів найкраще за все проводити відкриті або залаштункові переговори з нею в інтересах поступового формування системи політичних інститутів.

Яким би не був тип авторитарної системи, найважливішим питанням залишається мотив, який спонукає до початку радикальних перемін. Це може бути талановитий лідер, рішуче налаштований на демократизацію. Але це трапляється доволі рідко і само по собі є недостатнім. Як правило, система влади у будь-якому авторитарному чи напівдемократичному режимі включає в себе кілька спрямованих за певними власними інтересами прошарків, які відкрито заперечують фактичне передавання влади. За висловом американських політологів Г. О’Доннелла і Ф. Шміттєра, це – „прибічники жорсткої лінії” [7]. Їхнє протистояння майже неможливо зламати, і часто без потужного тиску знизу – від

громадянського суспільства та іноді ззовні не можна почати перехід до демократії.

Для аналізу успішного переходу від авторитаризму до демократії Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер виокремлюють фази лібералізації, власне демократизації і консолідації як ідеальні типи. Лібералізація розуміється при цьому як спроба владних еліт авторитарного режиму за допомогою обережного „відкривання” політичної системи і надання більших гарантій індивідуальних громадянських прав (наприклад, захист приватної сфери) розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися їй далі при політичній владі. Одночасно можуть спостерігатися й паростки громадянського суспільства. Якщо „напівавторитарне” збереження влади не вдається, як це було в Іспанії у 1975-му, СРСР після 1986-го, на Тайвані, в Угорщині і Польщі після 1988-го року, то дні авторитарного режиму можна вважати завершеними, якщо тільки репресії не стають засобом збереження влади, як це відбулося в Китаї 1989 року.

До „фази лібералізації” примикає фаза власне демократизації. Демократизацією в ході зміни системи називається „інституціоналізація демократії” [8]. Вона починається, як правило, тоді, коли ще існують залишки авторитарних структур і владних інститутів, а нові демократичні структури остаточно ще не запроваджені. Ця фаза триває від деінституціоналізації (диференціації) старої системи до реінституціоналізації (нової структурної диференціації) демократії.

За загальноприйнятою думкою, фаза власне демократизації наближається до закінчення при проведенні „установчих виборів” (founding elections) і при інституціоналізації структурного і процедурного „мінімуму” демократії [9]. Цей „мінімум” – загальні, чесні, рівні і таємні вибори, відповідальність уряду перед виборцями (народний суверенітет), право на коаліції та партійна конкуренція. Фаза власне демократизації нерідко супроводжується інституціональним вакуумом і патовими ситуаціями політичної влади. В жодній іншій фазі вікно можливостей політичних і, перш за все, соціальних акторів не є таким широким. Воно знову звужується, коли демократичні інститути засновані, оскільки через свої специфічні умови доступу до влади вони ставлять у привілейоване становище таких політичних акторів, як, наприклад, партії.

У трифазовій моделі Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера фаза власне демократизації закінчується періодом демократичної консолідації. Фактично, проте, консолідація починається ще до завершення фази власне демократизації. Обидві фази перетинаються, і в реальній дійсності не завжди можна відокремити їх одну від одної. І все ж говорити про закінчення трансформації можна, коли запроваджені ad hoc (тобто, для даного випадку) в межах перехідного режиму поведінкові зразки переходять у стабільні структури, коли доступ політичних акторів до процесу прийняття політичних рішень, а також сам процес їх прийняття

відбувається в межах легітимних процедур, встановлених a priori. В. Меркель вважає, що консолідація демократії остаточно завершується лише тоді, коли будуть консолідовані такі чотири рівні демократичного устрою [10]:

³⁵₁₇ конституційна консолідація центральних конституційних органів, таких, як президент, уряд, парламент і суди;

³⁵₁₇ представницька консолідація, тобто консолідація територіального (партії) і функціонального (асоціації) представництва інтересів;

³⁵₁₇ інтегративна консолідація, зокрема зниження стимулів до позаконституційних дій, спрямованих проти демократії, з боку потенційних груп вето (таких, як військові, великі землевласники, підприємці, радикальні рухи і т. д.) до такого рівня, коли вони інтегровані у демократію настільки, що віддають перевагу цій системі перед будь-якою іншою;

³⁵₁₇ консолідація громадянської культури завершує консолідацію політичної системи установленням громадянської культури (civil culture), заснованої на демократії.

Наприкінці XX століття демократичні політичні системи утвердилися у більше, ніж ста державах світу. Значний відсоток з них становлять посткомуністичні країни, в яких відбувається активний політичний транзит, тобто утвердження перехідних суспільств. Та, незважаючи на те, що процес демократизації у більшості країн Східної Європи і країн СНД ще дуже далекий від остаточного завершення, певний трансформаційний досвід дає можливість охарактеризувати динаміку демократичних процесів і виявити особливості демократизації в різних країнах.

Існує ціла низка класифікаційних критеріїв, за якими можна згрупувати всі посткомуністичні держави, що переходять до демократії. По-перше, це темпи перетворень. За цим критерієм вони поділяються на дві групи [11]. До першої належать держави з високими темпами переходу до демократії. Серед них – Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії. Тут, завдяки історичному досвіду і демократичним традиціям, вже на початку 1990-х років склалися основи нових демократичних режимів, а саме: вільні вибори; прийняття „досоціалістичних” конституцій; формування інституту парламентської демократії; ротація найбільших політичних партій, що перебувають при владі; розвинена політична культура громадян.

Друга група – це держави з поетапними темпами реформування політичної системи (Росія, Україна, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Киргизстан, Казахстан). Вибір темпів реформування політичних систем у цій групі зумовлений вирішенням гострих соціально-економічних протиріч і проблем, створенням певних умов для розвитку демократії.

Другий критерій – зміст політичного реформування. Відповідно до

нього можна виокремити також дві групи: країни, де одночасно здійснювалися політичні, соціальні, економічні реформи, створювалися засади національної державності. Інакше кажучи, тут трансформація мала комплексний характер (держави СНД – за винятком Росії, держави Східної Європи, зокрема – складові колишньої Югославії: Хорватія, Словенія, Македонія; країни, де здійснювалися лише політичні та економічні реформи, тобто Чехія і Угорщина).

Третім класифікаційним критерієм є форма переходу до демократії. Відповідно до них держави можна згрупувати так: мирний шлях трансформації політичної системи, так звані „оксамитові революції” – Чехія, Словаччина, Болгарія, Угорщина, Польща, переважна більшість країн СНД; гостра внутрішня конфронтація і боротьба еліт – Росія; революційний шлях – Румунія [12].

До четвертого критерію можна віднести чинники, які зумовили трансформацію. Серед них – внутрішні і зовнішні чинники та, відповідно, група держав, де перетворення ґрунтуються на внутрішньо іманентних процесах та впливах іззовні (країни СНД, насамперед Росія); зовнішні фактори, одним з яких для країн Центральної і Східної Європи був розпад СРСР.

П'ятий критерій – масштаби залучення до суспільних перетворень різних соціальних і політичних сил. Відповідно виокремлюють: держави, де у цих процесах беруть участь широкі соціальні верстви і де злам тоталітарного режиму відбувся під тиском „знизу” (Румунія, деякі країни Південної Європи); держави, де головною рушійною силою перетворень була політична еліта; держави, де демократизація відбувається під впливом конкуренції політичних угруповань (СНД).

І, нарешті, шостий критерій – це інституціональні передумови. За ним виокремлюють три групи держав. До першої зараховуються держави, де досвіду становлення класичних демократичних інститутів не було (всі країни СНД, крім України і Росії); до другої – держави, в історичному минулому яких були паростки демократичних інститутів і, відповідно, перехід до демократії означав повернення до втрачених національних традицій демократичного суспільного розвитку (деякі держави Центральної і Східної Європи, Балтії). Третю групу складають держави, в яких демократичні трансформації набули комплексного характеру: повернення до демократичних традицій відбувається на більш високому рівні модернізації (Україна, Росія).

Отже, на думку В. Цветкова, І. Кресіної та А. Коваленка, така класифікація дозволяє визначити певні закономірності демократичної трансформації політичних систем у посткомуністичних країнах.

По-перше, динамічні темпи суспільних перетворень забезпечуються там, де склався необхідний конгломерат внутрішніх і зовнішніх чинників, де забезпечено масову участь широких політичних і соціальних сил у

реформуванні суспільства, де інституціональні передумови наклалися на історично сформовані демократичні традиції [13]. По-друге, в країнах, де одночасно здійснювалися як економічні, так і політичні перетворення, формувалися засади національної державності, демократична трансформація набула поступового, поетапного характеру. По-третє, повільні темпи і невиразні результати трансформації спричинені браком економічних та соціокультурних передумов, а процес демократизації є результатом боротьби еліт та інших суб'єктів за владу. По-четверте, процес демократизації у кожній посттоталітарній країні має власні особливості, зумовлені історичним досвідом, традиціями, політичною культурою. І, по-п'яте, демократія передбачає сформовані ринкові відносини та інститут приватної власності, що забезпечує потужний середній клас, досить оформлені групи інтересів і політичні партії, незалежні від держави, автономію особи, її імунітет щодо тотального державного втручання й контролю, що, зрештою, є основою громадянського суспільства.

Отже, можна впевнено говорити, що оптимальним варіантом, який забезпечує найліпші шанси для утвердження консолідованої демократії, є „пактування”, тобто „договірний” перехід. Його основний принцип полягає в укладенні пактів, угод, до яких залучаються правлячі групи попереднього режиму, а також ті, хто був усунений від влади чи взагалі не володів владою. І, безумовно, „революційний” тип супроводжується найбільшими труднощами, оскільки при цьому певне політичне угруповання узурпує владу, а далі виникає тривалий період очікування реального переходу до демократизації.

Проте, на нашу думку, сам вибір типу (шляху) демократичного транзиту (демократизації) в жодному разі не є довільним. Він диктується не стільки волею політичної еліти чи її частини, скільки історичними традиціями, нормами та інститутами, притаманними певному суспільству, політичною культурою конкретної країни, а також, значною мірою, „зовнішніми” – економічними, соціальними, політичними та іншими факторами.

Література:

1. **Иноземцев В. Л.** Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. – М.: Academia. – Наука, 1999 – С. 85.
2. **Цвєтков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.** Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. – К.: Концерн „Видавничий Дім Ін Юре”, 2003 – С. 17.
3. **Елисеев С. М.** Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций // Политические

исследования. – 2002. – № 6. – С. 72.

4. **Шапиро И.** Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // Политические исследования. – 2001. – №5. – С. 62.

5. Цит. за: **Иванов В. Н., Матвиенко В. Я., Патрушев В. И., Молодых И. В.** Технологии политической власти: Зарубежный опыт. – К.: „Вища школа”, 1994. – С. 16.

6. Там само. – С. 18.

7. **O'Donnell G., Schmitter P.** Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986. – P. 15.

8. Цит. за: Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. В 2 т. – Т. 1.: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Ред. – сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб.; М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 366.

9. **Dahl R.** Polyarchy: Participation and Opposition. – New Haven / London, 1971. – P. 8.

10. Повороты истории... – С. 367.

11. **Васович В.** Переход к демократии в посткоммунистических странах // Вестник МГУ. – Серия 18. Политология. – 2000. – №2. – С. 19.

12. **Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.** Вказана праця. – С. 24 – 25.

13. Там само. – С. 26.

Політичні пріоритети трансформування держави

Олег Іщенко,

аспірант Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

У статті досліджується проблема інноваційного розвитку і трансформування інститутів, засобів та політичних пріоритетів соціальної регуляції державної і недержавної влади. В контексті європейських і світових пріоритетів соціально-політичної еволюції сучасної цивілізації аналізуються питання інституційного та особистісного структурно-функціонального забезпечення владою процесу демократизації суспільства, соціальної ентропії влади, захисту прав і свободи людей, становлення легітимної владно-управлінської системи. Звертається увага на політичні механізми демократизації, оновлення державної влади, яка має реалізовувати свої рішення за допомогою цивілізованих механізмів соціальної регуляції владних відносин.

Демократичні перетворення, що відбуваються в Україні, є початком великих і всебічних інноваційних трансформвань в усіх сферах українського суспільства. Ці переміни наочно демонструють, що народ є дієвим сувереном влади і може ефективно впливати на інститути державної влади, контролювати і оптимально трансформувати їх відповідно до європейських і світових пріоритетів.

Джерелом законності політичної влади в Україні є її роль і функція як суттєвого інструмента у встановленні нового соціально-політичного порядку, котрий має виступити ефективним засобом підтримання демократії, захисту гідності, честі, свободи громадян. Державна влада, за великим рахунком, має спрямовуватись на демократизацію і гуманізацію суспільного життя, реалізацію соціальної рівності і свободи народу, щоб ніколи не бути їх запереченням чи протилежністю. „Тільки в демократичній державі, – зазначив Президент України В. Ющенко, – найвищими цінностями є людська гідність, свобода, рівність і солідарність” [1].

Актуалізація означеної проблеми зумовлена тим, що об'єктивно громадянська рівність можливостей, свобода і справедливість залежать від політичного порядку, а він забезпечується інститутами влади. Метою є не зменшення міри свободи, а забезпечення такого справедливого поділу і використання влади, щоб ніхто не міг монополізувати право на владно-політичні дії і через них, задля досягнення своєї особистої мети, обмежити свободу інших людей. Основним політичним пріоритетом інститутів державної влади і громадянського суспільства стає соціальна ентропія влади, узгодження свободи кожного зі свободою всіх і забезпечення найвищої ефективності в соціальному регулюванні державної влади та встановленні демократичного політичного порядку в суспільстві. Це вихідна компонента правової держави, в якій „юридичними засобами (конституція, закони, суди тощо) насправді забезпечено максимальну реалізацію основних прав і свобод людини” [2]. Особливо важливо серед цінностей і пріоритетів правової держави гарантувати такі основні, як право, свобода волевиявлення, справедливість, кваліфіковане управління, множинність інтересів, врахування інтересів меншості, свобода соціальної діяльності людей.

Основна **мета статті** полягає в обґрунтуванні нових державних механізмів і принципів соціальної регуляції політичної влади, розробці моделі вдосконалення регулятивного впливу суспільства на владу для поліпшення їх взаємодії, взаємовпливу і, як результат, демократизації суспільно-політичних відносин. Ринкові реалії та особливості об'єкта дослідження і міждисциплінарний характер кратологічної проблематики обумовлюють застосування комплексної методології, використання фундаментальних принципів і підходів соціально-політичних наук.

Щоб всебічно, глибоко розібратися в аспектах трансформування державної і недержавної влади, слід проаналізувати, перш за все, проблему співвідношення цінностей влади і свободи у діяльності людини. У зв'язку з цим Дж. Локк підкреслював: „Для правильного розуміння політичної влади... ми повинні розглянути, в якому природному стані перебувають всі люди, а це – стан повної свободи стосовно їх дій...” [3]. У такому контексті проблему співвідношення державної влади і свободи суспільства та справедливості важливо зробити центральною у політичній практиці і кратологічній науці. Йдеться про оновлення інституційних механізмів реалізації влади, специфічні механізми її соціального втілення, реалізації і гарантування нею справедливості, прав і свобод як суспільства в цілому, так і окремого його члена. Більше того, в ринкових умовах, у соціально-політичному процесі демократизації життєдіяльності сучасної цивілізації виникає проблема якісного переходу від понять і ситуацій насильницького, примусового володарювання до демократичної, легітимної держави, керованої верховенством права, яка дає особистості свободу, а особистість відносно добровільно сприймає і виконує рішення

державної влади.

Варто підкреслити, що в сучасній політологічній літературі суспільство як суб'єкт верховної влади практично мало досліджується. Проблема відносин між владою і суспільством, як найгостріша проблема всієї людської історії, постійно висувалася в число актуальних як у практичній, так і в теоретичній площинах. За всіх часів політичні устрої різних країн характеризувалися нерівномірним розподілом влади в суспільстві. Ця тема незмінно висвітлювалася у працях найвидатніших мислителів різних країн. Починаючи від Стародавніх часів, її ґрунтовно розробляли Конфуцій у Китаї, Платон, Аристотель і Полібій у Греції, Цицерон у Стародавньому Римі. Їхня заслуга в тім, що вони вперше сформулювали завдання свідомого впливу на владу і окреслювали різні шляхи реалізації цього завдання в системі політико-владних відносин.

Ті чи інші проблеми обмеження влади і зростання соціального впливу на неї були в центрі дослідницького інтересу А. Августина і Ф. Аквінського, Н. Макіавеллі, Т. Гобса і Дж. Локка, Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, І. Канта і Г. Гегеля, К. Маркса і В. Леніна, М. Грушевського і В. Липинського.

В європейській і світовій соціально-політичній науці такі дослідники і розробники теорій політичних систем, управління і керування, як Г. Алмонд, Х. Арендт, Р. Арон, Дж. Бернхем, Д. Белл, З. Бжезинський, М. Вебер, Дж. Гелбрейт, Р. Дарендорф, Д. Істон, А. Камю, Т. Парсонс, К. Поппер, Е. Тоффлер, М. Янг та інші, з удосконаленням системи управління і політичного керування пов'язували надії на подолання гострої конфліктності у відносинах між владою і суспільством. Технократичні концепції „індустріального суспільства”, „держави експертократії”, „держави меритократії” визначили основні тенденції демократизації, але дещо перебільшували їх можливості в якісному оновленні системи керування. Більш реалістичним виявився механізм переважаючого впливу на державну систему таких факторів, як соціально-класова приналежність, багатство, зв'язки, статус батьків тощо.

В літературі з проблем керування і управління все більше уваги звертається на обмеженість класичної теорії керування, на необхідність нових підходів до трактування суб'єктивно-об'єктивних реалій соціального регулювання інститутів і механізмів влади. В сучасних вітчизняних дослідженнях проблема регулювання влади розробляється переважно в юридичній літературі, яка головну увагу звертає на аналіз правового регулювання різних інститутів держави.

У політологічному, філософському і соціологічному аспектах тема соціально-політичного контролю за інститутами влади частково розглядається в розвідках українських науковців, присвячених теорії політичного управління і керування. Зокрема, у працях О. Бабкіної, В. Баркова, В. Бека, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Кармазіної, Ф. Кирилюка, А. Кудряченка, І. Кураса, Ю. Левенця,

М. Михальченка, Г. Новичкова, М. Обушного, А. Пахарєва, В. Ребкало, М. Рибачука, Ф. Рудича, О. Салтовського, В. Скуратівського, П. Шляхтуна, Л. Шкляра, В. Якушика в тих чи інших аспектах аналізується проблема функціонування політичної влади і владних відносин. Однак і в цій літературі питання розкривається, власне кажучи, в плані дослідження інших проблем та зворотного зв'язку, тобто реакції влади на суспільні процеси, породжувані управлінськими впливами держави, і ще недостатньо розглядаються проблеми регулювання державної влади з боку суспільства.

Більше уваги проблемам соціального впливу на державну владу приділяється в теоріях демократії і концепціях громадянського суспільства. Такі дослідники, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, вбачали сенс демократії в тому, що „вона забезпечує захист громадян від сваволі влади”, а також „дає гарантії управління в загальних інтересах” [4]. Вони наголошували на неутручанні „влади в сфері суспільного життя і насамперед в економіку”, тобто на відокремленні „держави від громадянського суспільства”. Ж.-Ж. Руссо у теорії розвиваючої демократії розглядав демократію як „державний механізм”, який „може дати індивідові необхідну свободу” і був прихильником прямої форми демократії. М. Вебер, Й. Шумпетер виокремили таку модель демократії, як „змагальний елітизм” [5], за якої суспільство спроможне впливати на владу тільки під час виборів (дехто вважає цю модель антидемократичною).

Фундатори плюралістичної демократії Д. Трумен і Р. Даль розглядали демократію як механізм захисту свободи і вбачали її головну роль у захисті прав малих груп, в існуванні можливостей захисту ними своїх інтересів і впливу на прийняття рішень. Ф. Хайєк, Р. Нозік виправдовують принцип влади більшості задля захисту свободи законом, що встановлює „мудре і справедливе правління” і побудову правової держави. У теорії партиципаторної демократії Н. Пуланзас, Б. Барбер обґрунтували необхідність „формування нового типу громадянина – компетентного, зацікавленого у розв'язанні проблем суспільства”, що призведе до „соціальної революції” [6] через демократизацію.

При розгляді цих проблем у багатьох наукових працях аналізуються культурні передумови, соціальні суб'єкти і соціальні основи, інституціональні фактори взаємодії суспільства і влади, досліджуються проблеми участі у владі, межі її вторгнення в справи суспільства, питання стримувань і противаг у системі влади. Але й у цій літературі, як свідчить аналіз, проблема комплексного соціального регулювання влади розглядається ще недостатньо.

Свого часу в США та в європейській цивілізації демократичні механізми взаємодії суспільства і влади привели до значного контролю влади з боку суспільства. Але в українській соціально-політичній практиці

на попередньому етапі спроби демократизації суспільства і влади, розподілу влади, розвитку багатопартійності швидше мали тенденцію до інтеграції у владно-бюрократичну систему відносин влади і суспільства. Авторитарний тип відносин влади і суспільства в умовах наростаючої динаміки і синергії сучасного світу не здатний привести до вирішення масштабних проблем, які постали перед Україною. Більше того, боротьба з ним закономірно привела до соціально-політичних виступів патріотичної української еліти, а за нею і широких верств населення.

Об'єктивно зумовлений процес освоєння європейських і світових цінностей і пріоритетів демократизації та, у їх контексті, проведення структурних і функціональних трансформувальних в Україні актуалізує важливість структурно-функціонального підходу, що дозволяє компаративно досліджувати і реформувати структури і функції політичної системи, зокрема – державної влади. Однак порівняльний метод при аналізі різних елементів політичної системи показує, що істотні розбіжності у функціонально подібних елементах різних політичних інститутів обумовлені національно-культурними факторами, які детермінують методологічну необхідність цивілізаційного підходу до проблеми. Адже прямолінійне застосування структурно-функціонального підходу поза культурно-цивілізаційною методологією хибує спрощеними і помилковими результатами й висновками. Тому при моделюванні розвитку українського суспільства за умов його політичної трансформації методологічно плідніше враховувати насамперед специфіку і природу самої вітчизняної державної і недержавної влади в контексті її історії.

Суспільно-політичний досвід вчить, що державна влада може дуже чуйно реагувати чи зовсім не реагувати на конкретні потреби народу, особливо в аспекті його свободи. Справді, в історії людства свобода, справедливість, наприклад, ніколи за своєю сутністю не були очевидними і легко доступними. Вони навіть важко піддаються фіксованому визначенню. Не випадково стосовно свободи вважається, що не існує іншого слова, що мало б настільки різні інтерпретації. Одні приймають її за можливість скинути тирана, інші – за право обирати того, кому вони повинні коритися, треті – за право бути озброєними і чинити насилля. Четверті пов'язують це поняття з певною формою правління, протиставляючи її іншим формам. Дехто називає свободою суб'єктивну волю правління, згоду зі специфічними звичаями і прагненнями.

Як бачимо, проблема настільки глибока, що вимагає поєднання хоча б невеликого історичного екскурсу й сучасного всебічного наукового аналізу та кратологічного обґрунтування.

Доречно згадати, що соціальне становлення і нівелювання людини історично почало розвиватися ще за первісного ладу, що наклало відбиток і на сам характер влади, і на специфіку свободи у первісному суспільстві.

Це була первісна, родова свобода, за якої та чи інша людина мала свободу в однаковій мірі. Ніякої нерівності в розумінні соціальної нерівноцінності між окремими членами роду не існувало. Свободі у родовому суспільстві був властивий найзагальніший, нерозвинений, абстрактний характер. Вона слугувала граничною лінією, яка відрізняла одну людину від іншої чи від тварини.

З цього феномена можна зробити висновок, що свобода є родовою сутністю людини і не може бути відчужена, особливо в сучасній цивілізації. На цьому варто акцентувати увагу, бо в основі властивих екзистенціалізму, неофрейдизму, персоналізму та різним напрямкам світової політології і філософії антропологічних інтерпретацій лежить саме феномен свободи. Але, визнаючи наявність родового аспекту свободи, не варто його абсолютизувати.

На сучасному етапі трансформації держави люди виступають, перш за все, за утвердження в Україні демократичних цінностей, свободи, справедливості та рівності громадянських можливостей. Ефективність регулятивної функції цих цінностей визначається, зрештою, тим, носії яких соціальних відносин виступають суб'єктами цієї діяльності. Саме тому політичні цінності – влада, свобода, права людини, справедливість, солідарність, консолідація названі в партійній термінології основними цінностями. Вони складають ідеологічний базис політичних програм багатьох провідних партій світу, в тому числі і в Україні. І нині настав час перевести їх з мови абстрактних понять на дії і досягнення реальної соціально-політичної практики. Їхня основна функціональна роль – бути єдиною консолідуючою, соборною основою українського суспільства, щоб перетворити його на чесну, солідарну, заможну націю.

Не випадково сучасні реалістичні, прогресивні політики в основу ціннісної концепції ставлять свободу і виступають проти її нівелювання до якихось інших цінностей. Вона має помітну перевагу в ціннісній системі і взагалі є вищим політичним пріоритетом і соціальною цінністю. Свобода є вічним, загальним, що виростає з людської сутності, природним правом, властивим усім людям. „Свобода є джерелом людської гідності” [7]. Людина усвідомлює свою свободу в тому випадку, коли вона її має. Суттєве обмеження свободи особи і суспільства у минулому викликало потребу опрацювання, виокремлення й донесення до кожної людини її змісту і цінностей, впровадження в суспільно-політичну практику як основи трансформаційних процесів вбик демократизації, що в XX столітті стало світовою тенденцією. В Конституції України закріплено, що „кожна людина має право на свободу” [8], „кожному гарантується право на свободу думки і слова” [9].

Варто звернути увагу й на те, що, висунувши в якості центрального політичного пріоритету і цінності „свободу”, політологи мають різні думки щодо того, у чому власне полягає свобода. Так, Х. Шельски, Г. Люббе, Б.

Хенніс вбачають умови свободи, насамперед, у приватній сфері, що не підлягає контролю з боку держави і суспільства, тобто розуміють їх у змісті старої німецької „буржуазної волі” XIX століття. Такі дослідники, як Г. Кальтенбруннер, А. Молер вбачають свободу у субісторичному і трансісторичному в людині, що не підлягає історичному перетворенню і не підвладне суспільству. Інколи абсолютизація „свободи” як головної цінності набувала небезпечних рис, коли, наприклад, стверджувалося, що „свобода” важливіша, ніж світ.

В реалізації аналізованих пріоритетів і цінностей у всій суспільній і особистісній життєдіяльності державна влада є вирішальним інститутом як механізм встановлення соціального порядку. Вона діє лише за умови, коли включає в себе дві обов’язкові конституенти. З одного боку, це – нормативний символ, який представляє собою мрії та уявлення суспільства про те, як в її межах повинен розумітися і реалізовуватися порядок. З іншого – особистості, що реалізують владні норми. Люди, які реалізують владу, включають в себе не тільки виконавців, але й тих, хто утверджує, підтримує і оберігає соціальний і політичний порядок, оскільки реалізація влади, в широкому розумінні, включає в себе закони та їх виконання, а також адміністрування. Ефективне функціонування влади залежить від наявності обох конституентів. Ніяка норма не може вважатися владною, якщо вона не може бути впроваджена в життя, а реалізація завжди викликає створення владного інституту, який її реалізує.

Самим життям і специфікою суб’єктів регуляції влади породжується різноманіття опосередкованих форм впливу на владу. Серед них найзначніша роль належить політичним інститутам як формі впорядкування участі людей у вирішенні соціально-конфліктних проблем, у розподілі влади, впливі на владу, в регулюванні влади.

Але у політичній практиці, а потім і в цілій низці політологічних досліджень 1990-х років було доведено, що політичні інститути впливають не тільки на розподіл і вироблення політичних рішень, але й на формування політичних інтересів різних соціальних груп. Регулюючи порядок дій, вони впливають на хід усього політичного процесу. Ці висновки знову активізували увагу до аналізу всього, що пов’язано з соціальними інститутами. Адже ще у суспільній думці Стародавнього світу і Нового часу не тільки досліджувалися, але й „проектувалися” інститути, спроможні вирішувати ті чи інші проблеми суспільства, у тому числі інститути і механізми регулювання влади.

Щоб уникнути науково-методологічних розбіжностей, підкреслимо, що категорія „політичний інститут” інтерпретується в політичній науці в широкому і вузькому значенні. У широкому значенні „інститут” – це будь-які нормативно організовані політичні відносини. Норма при цьому розуміється як сукупність стійких, певним чином упорядкованих і

організованих відносин. У цьому розумінні політичним інститутом будуть, приміром, звичаї і традиції, що встановилися у відносинах суспільства і влади. У вузькому розумінні політичний інститут – це строго визначена форма діяльності, це чітко визначені, організовані і формалізовані суб'єкти політики надіндивідуального рівня, пов'язані з боротьбою за владу, її здійсненням, розподілом і впливом на неї. Йдеться про державу та її структури, партії і суспільні (соціальні) організації, об'єднання і клуби, лобістські групи, мітинги, демонстрації, вибори і передвиборчі кампанії.

Саме політичні інститути мають втілювати в життя цінності демократизації, свободи, які є основними факторами, що найефективніше можуть змінити поведінку індивіда в бажаному напрямку. Головне сутнісне розходження в розумінні взаємозв'язку свободи життєдіяльності і влади полягає в тому, що у свободі дій підкреслюється момент невизначеності стосовно імовірності бажаних наслідків для влади, яка припускає вищий ступінь імовірності в досягненні своїх цілей.

Нова влада в сучасних умовах має трансформувати українську державу за такими основними напрямками: 1) трансформування самої держави, тобто основних її інститутів і функцій у демократичні, моральні, правові інститути і функції; 2) трансформування форм участі і політичної активності у легітимні, чесні, висококультурні форми; 3) трансформування громадянськості у правову, солідарну, цивілізовану громадянськість.

Цінності влади і свободи життєдіяльності людей розрізняються в усіх трьох аспектах, але, перш за все, в аспекті політичної активності та соціальної діяльності людей. Влада породжує ту чи іншу симетрію або асиметричність у людських відносинах. А свободу дій завжди можна розглядати як тенденцію до встановлення симетричності у відносинах взаємодіючих сторін і подолання таких анахронічних засобів змагання за владу, як фальшування, умовляння, підкуп тощо.

У попередні роки влада в Україні намагалася використовувати для подолання будь-якого опору наявні в її розпорядженні репресивні механізми, погрози, покарання або заохочення винагородами. На відміну від старої, нова влада свободу дій може найефективніше доповнювати засобами самовпливу, самоконтролю, поєднаних з самовинагородою, оскільки кінцевою інстанцією прийняття владних рішень у такій ситуації стає сама людина.

Свобода ж дій, що поширюється, є вираженням тенденції до вирівнювання ієрархічності владних відносин у суспільстві і має безпосередній зв'язок з тенденцією суспільства до демократизації. Свобода дій органічно пов'язана із соціальною ентропією влади, з множенням суб'єктів реалізації соціальної дії, з вибором можливих способів поведінки – іншими словами, з різнохарактерністю об'єднань і груп людей. Громадянське суспільство, політичні партії, спілки та об'єднання громадян саме і є основними інститутами, що виконують цю функцію.

Гуманістичні аспекти самої політики вимагають визнання потреби людини у демократії і свободі, права бути суб'єктом, а не тільки об'єктом політичних рішень і дій. Призначення цінностей свободи саме в тому й полягає, щоб заповнити ними весь політико-мотиваційний простір у суспільстві. Ще Ш. Монтеск'є казав: „Свобода є право робити все, що дозволено законами” [10]. Цінності свободи можуть бути для людей основними регулятивами їх мислення і дій. Якщо ж з якихось причин роль демократичних цінностей знижується чи втрачається, то втрачається і відчуття спільності з системою політичної влади, виникають неохвалення, невдоволення, незгода з нею і, як наслідок, протистояння. У такій ситуації виникають об'єктивні і суб'єктивні передумови для кардинальних політичних потрясінь, а потім і для зміни соціального механізму влади, всієї політичної системи суспільства.

Безперечно, основною передумовою і механізмом посилення значення ідеалів свободи і справедливості в українському суспільстві має бути сам розвиток демократичних інститутів влади, перш за все – правової держави. Перехід до демократичних структур прискорює перехід від тоталітарного, адміністративного характеру влади до поєднання цінностей влади і свободи, що ґрунтується на правовому механізмі реалізації влади. Як наголошував Ф. Вольтер, „свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів” [11]. Це заперечує будь-які прагнення влади підмінити пряму свободу дій опосередкованою. Історичні модернізації політико-владних відносин, ускладнення організаційної та інституціональної структури суспільства мають супроводжуватися соціальною ентропією, диверсифікацією та дисперсією влади. Необхідно долати такі засоби впливу на підвладних, як санкції, як вплив через соціальні ресурси і норми. Це важливо тому, що ще й у наш час практикуються спроби абсолютизувати владний вплив через механізми залежності особистості від влади, свободи життєдіяльності людини від інститутів влади.

Висновки

1. У демократизаційному аспекті необхідно застосувати демократичні, легітимні, чесні регулятивні механізми, що характеризуються активним діалоговим пошуком компромісів і згоди, розробки концепції соціального регулювання влади, узгодження інтересів суспільства щодо влади і поділу влади. В цьому напрямку має трансформуватись держава як моральний, патріотичний інститут влади, що взаємодіє з суспільством, інтегрує в собі функції професійного володарювання, керування, регулювання й адміністрування.

2. Особливо важливо сформулювати інноваційне науково-теоретичне обґрунтування механізмів, системи соціального регулювання влади та її політичних, культурних, соціальних та інституціональних пріоритетів. Для практики це дасть можливість послідовно удосконалювати

регулятивні взаємодії суспільства і влади в умовах наростаючої синергії сучасного світу. Становлення нової ефективної системи соціально-політичного регулювання влади в Україні і механізмів регулятивного впливу суспільства на владу зумовлює необхідність підвищення ролі громадянського суспільства як інституту недержавної влади, перш за все, у формі оптимізації влади місцевого самоврядування, самоврядних місцевих громад та недержавних механізмів регулятивного впливу на державні інститути влади.

3. Українська держава має сьогодні серед найважливіших функцій соціальних інститутів активізувати функції регулювання діяльності членів суспільства в рамках соціальних відносин, створити можливості для задоволення потреб членів суспільства, забезпечити соціальну інтеграцію, стійкість громадського життя та інноваційне соціальне становлення особистості. Всі вони реалізуються в процесі інституціоналізації як одного з важливих механізмів політичного розвитку суспільства, як пріоритету, що сприяє гуманізації, демократизації і стабільності. У цьому контексті всі політичні партії як інститути демократії мають перетворити соціальний конфлікт із фази відносної стихійності на фазу колективної солідарності, дисципліни і консолідації заради суверенності і національної безпеки країни.

4. Україні, щоб увійти до Європейського Союзу, необхідно стати по-справжньому демократичною, правовою державою, що створила оновлену моральну владу, здатну об'єднати суспільство. З одного боку, демократичні свободи і незалежність особистості оптимізують механізми соціальної самоорганізації, бо ринковий обмін і посилюваний суспільний поділ праці з усією очевидністю розширюють можливості вибору і дозволяють людям жити за моральними, чесними і патріотичними пріоритетами, ідеалами і цінностями. З іншого боку, демократичний порядок активізує участь громадян у політичному житті і вихованні громадянських чеснот як основи нової, демократичної, заможної України – рівноправного і миролюбного члена європейської і світової спільноти.

Література:

1. „Ми починаємо нову сторінку української історії”: Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу на Майдані Незалежності // Урядовий кур’єр. – 25 січня 2005 р. – № 13. – С. 3.
2. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – С. 453.
3. Локк Джон. Два трактата о правлении. // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 185.
4. Обушний М. І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко,

- О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – К.: Довіра, 2004. – С. 395.
5. Там само. – С. 396.
6. Там само. – С. 397.
7. Міжнародна хартія прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К.: Юрінформ, 1992. – С. 21.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – Кіровоград, Державне видавництво, 1998. – С. 11.
9. Там само. – С. 13.
10. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – Автор-составитель В. Балязин. – С. 425.
11. Там само. – С. 430.

Законотворча діяльність як комунікативний процес

Юрій Ганжуров,

кандидат історичних наук,
головний редактор Парламентського видавництва

Законотворча діяльність як складова правового функціонування держави традиційно розглядається в контексті концепцій теорії держави і права як функціональна ознака конституціональної характеристики політичної системи та рівня парламентаризму стосовно визначення моделі політичного режиму. В процесі розвитку України на засадах верховенства права у напрямі імплементації законодавчого ресурсу до європейських стандартів постає питання про моделювання оптимальних варіантів демократизації механізму законотворення, що, через свою соціальну природу, має розглядатися як процес матеріалізації ініціатив соціальних інститутів у систему правових відносин і здійснення державного управління суспільством за допомогою визначених ним правових норм.

З огляду на те, що в основі комунікативних явищ будь-якого соціуму перебуває система зв'язків, визначення їх суб'єктивної сутності, інституалізації змісту і соціальних мотивацій, породжених групами інтересів, структуризацію процесу законотворення правомірно розглядати в системі лінійних комунікативних контекстів, тобто в межах демократичної моделі (з пріоритетом зворотного зв'язку) та ієрархічної (з пріоритетом прямого зв'язку) [1]. У демократичному варіанті сутність законотворення зазвичай розглядається як результат ініціативної активності його учасників. При цьому береться до уваги сприятливий характер суспільних відносин, організація роботи державного апарату, функціонування складових громадянського суспільства тощо. За таких умов ця діяльність дістає назву „правотворчості”, „нормотворчості”, „правотворчого процесу”, а також „законотворчості”.

Вочевидь, на рівні соціалізації закону як „усталеного зв'язку між подіями і вчинками людей та їх наслідками” [2] таке розмаїття категорій

правомірне, оскільки репрезентує комунікативну розгалуженість тих складових, що насамкінець складатимуть зміст законодавчого процесу. Проте в розумінні категорії законотворення ми не можемо уникнути визначень суб'єктів цього процесу, що, на відміну від суб'єктів законодавчої ініціативи, не конституювані, а становлять соціальну основу єдиного джерела влади, яким є народ. Консолідована позиція народу формується в результаті змагальності численних елементів суспільства та їх інтересів. Отже, в процесі спілкування людей усталюються і згодом формалізуються певні суспільні відносини. Вони являють собою і поєднання, і змагальність загального та індивідуального, віддзеркалюючи двоїсту природу людини як суспільної істоти і як окремого індивідуума з власними потребами.

Оскільки в єдиній волі суб'єкта втілюються об'єктивний момент загальності, а з іншого боку – момент об'єктивної одиничності, то виникає потреба особливого способу реалізації в ній свободи суб'єкта, який, тобто спосіб, знімав би зазначену внутрішню суперечність [3]. Це зняття відбувається через заперечення сваволі, підпорядкування суб'єктивної одиничності об'єктивній волі, що орієнтується на спільність змісту суспільної системи цінностей.

Відтак необхідним способом утворення загальноприйнятих норм у спілкуванні індивідів стає право, яке, по суті, є як формою заперечення сваволі в діяльності людини та утвердження в ній об'єктивної волі суб'єкта, в якій реалізується його особлива суб'єктивність і в якій визначаються межі його індивідуальної свободи.

В контексті демократичної комунікації визначальним для артикуляції суспільних інтересів на теренах давньої Русі було звичаєве право як „правило масової поведінки, яке фактично і одноманітно додержується: частота повторення і переконання у правомірності поведінки – основні елементи звичаєвого права” [4]. Механізм частотності, повторюваності категорій міститься в режимі соціальних комунікацій, котрі не лише акумулюють інформаційний простір ціннісними судженнями, окреслюють спільні знаменники дискурсу, а й продукують наступні сюжети на рівні зворотної реакції учасників дискурсу. Комунікація, за Ю. Хабермасом, може виступати і як процесуально-утворююча форма спілкування, в якій важливі спрямованість на вироблення нових цілей, передовсім соціальних, а також на пошук найефективніших засобів їх досягнення [5].

Комунікація правових норм від одного покоління до іншого у формі звичаю забезпечувала їх традиційну наступність, з одного боку, та адаптацію до природного середовища, з іншого. На думку Г. Мальцева, у культурах зі складно структурованою соціальною організацією могли одночасно діяти, перекриваючи одна одну, кілька звичаєво-правових систем. В одних ситуаціях група керувалася власними правовими звичаями, а в інших уживала звичаї, прийняті ширшими соціальними

утвореннями. Траплялося, що окремі норми правової системи контролювали великий простір, однак не монопольно, а з іншими системами норм, що функціонували у тому ж просторі [6].

Проте звичаї, розраховані на добровільне прийняття їх людьми, у державній практиці виявилися багато в чому непридатними. Довербальна комунікація звичаїв і традицій витісняється мовою законів. Зміцнення процесу законотворення як цілісного стійкого явища суспільного життя пов'язується з переходом держави до такого етапу її розвитку, коли законотворча діяльність стає складовою роботи державного апарату, спрямованого на продукування законів держави.

Власне, законотворення є ознакою соціальної держави. Дослідження соціальної держави через її правовий вимір і є проникненням у сутність правової держави не стільки в її загальносоціальному розумінні, скільки в аспекті певних державно-правових інститутів, за допомогою яких реалізуються та гарантуються права і свободи людини і громадянина. Звичайно, правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не визнаються суспільством, не є правовими, вони приречені на нереалізацію і, зрештою, на скасування. І. Кравченко вважає, „що ні влада, ні саме право не легітимоване суспільством. Лише останнє може забезпечити дотримання законів і виключити протиправну практику” [7].

У широкому розумінні законами є вся сукупність офіційно-владних настанов, загальнообов'язкових актів, що спираються на силу примусу держави. В ідеалі закон має бути вираженням норм суспільного права. Однак його створення пов'язане з реалізацією волі законодавця і не завжди може відповідати нормам права, що трансформуються в процесі розвитку суспільства. Саме тому комунікативні канали демократичних держав виконують функції артикуляції суспільного ставлення до системи норм права, апеляції до ідеї правової рівності, що має бути покладена в основу законотворення. У такий спосіб, як зазначає С. Кириченко, правова держава зводить до мінімуму можливість звести в ранг закону свавілля законодавців [8].

Зміст такої запобіжної функції полягає в концентрації законотворчих ініціатив на рівні осмислення втілених у таких ініціативах потребах складових суспільства. Складовими суспільства у даному випадку виступають суб'єкти політичної комунікації [9]. При цьому можливості щодо артикуляції ініціатив різні, проте кожна з них становить елементи загальної потреби суспільства у формуванні системи правових норм, що наближаються до спільного знаменника. Вочевидь, наближення як процес пошуку суспільної злагоди не матиме завершальних форм, оскільки він неминуче наражається на одвічну проблему пошуку соціальної справедливості. Це поняття, з одного боку, обмежує право, що логічно є базою соціально-правової держави, а з іншого боку – загрожує зруйнувати ту концепцію права, котра робить його гарантом індивідуальної свободи,

оскільки те, що буцімто справедливе для одного індивіда, може бути несправедливим для іншого (Г. Дашутін, М. Михальченко) [10].

Без усвідомлення цього процесу механізм з'ясування сутності артикуляції соціальних інтересів у комунікативній моделі законотворення позбавляється чітких орієнтирів, здійснюється стихійно, методом спроб і помилок, непродуктивно витрачаються інтелектуальні, психологічні зусилля багатьох політиків, фахівців, науковців.

Очевидно, що державу до здійснення законотворчої діяльності спонукає соціальна потреба у виробленні необхідного для правового регулювання суспільних відносин законодавчого акта. Відтак стійке спільне існування різних суб'єктів законотворення зумовлюється їх ставленням до одного й того ж процесу вироблення певного законодавчого акта, що опосередковується організуючим рішенням верховної влади. Усвідомлення владою такої потреби диктує загальну спрямованість діяльності цієї влади на задоволення потреби. Отже, сила, яка справляє вплив на дії влади, є вирішальним чинником у виробленні певного законодавчого акта. Однак, з іншого боку, в цьому діянні верховної влади виявляє себе також протилежна сила – сила незацікавленості окремих представників суспільства у виробленні відповідного закону.

У зв'язку з цим варто зазначити, що функціонування правових регуляторів у суспільстві доводить: найчастіше, в переважно авторитарних формаціях, до рівня закону підносилося не воля народних мас, а воля бюрократичної верхівки держави, яка шляхом узурпування влади здобувала можливість нав'язувати суспільству свою модель соціальної регуляції. На думку А. Зайця, нормативістське розуміння нормотворення розглядає його як суто державну законодавчу діяльність. Тобто воно передбачає лише вихідний зв'язок — сприйняття волі народу державою, але не передбачає зворотного зв'язку — сприйняття народом закріпленої в законі волі як власне правових норм, визнання їх такими, що мають реалізовуватися за допомогою відповідних регуляторних механізмів [11]. Ця думка здається цілком слушною, оскільки нормативістська концепція законотворення справді розглядає процес об'єктивації без комунікативного зв'язку, що означатиме його відірваність від народу як джерела влади, передовсім, законодавчої, здійснення законотворення бюрократизованою нелегітимною владою, яка не узгоджує своїх рішень з виборцями, коли народ в цілому і кожен виборець зокрема не має можливості висловитися стосовно цих рішень, а самих демократичних механізмів процедур апробації державних рішень не існує. Формування механізму апробації можливе за умов персоніфікації індивідуальних цінностей в загальному, консолідованому законотворенні, коли соціальний суб'єкт стає зацікавленим у відповідному контролі.

Вочевидь, знеособлений контроль не є життєздатним, оскільки прагнення державної влади до вироблення певного законодавчого акта, її

мотивація в результаті різновекторних впливів визначаються як результат зіткнення різних особливих інтересів усередині суспільства, а також безпосередньо в середовищі даної влади. Теоретична діяльність пізнання умов законодавчої діяльності здійснюється у відношенні державної влади до тих умов, що об'єктивно склалися в суспільстві. Але оскільки пізнання будь-якого об'єкта відбувається завжди через індивідуальне пізнання його окремими індивідами, то і в цьому випадку уявлення влади про умови законотворчої діяльності безпосередньо існує у численності самостійних уявлень індивідів. Отже, виникає потреба інтегрувати ці окремі уявлення, привести їх до якогось єдиного уявлення. Та оскільки кожен з цих індивідів є одночасно носієм як загального інтересу (як представник влади), так і особливого індивідуального інтересу (як індивід взагалі), то пізнання умов законотворчої діяльності владою є складним і суперечливим процесом, зумовленим суперечністю вказаних інтересів.

З цього випливає висновок: чим більш розвинене вихідне протиріччя, чим воно гостріше і ближче до свого вирішення, тим необхіднішими стають все радикальніші перетворення суспільних, державних і правових інститутів, загальнішою стає об'єктивна зацікавленість влади у змінах законів держави, а, отже, й у здійсненні того чи іншого законотворчого процесу.

З іншого боку, обумовленість останнього об'єктивною необхідністю та наявністю відповідної зацікавленості влади в ньому не лише не виключає, а, навпаки, передбачає появу в кожному законотворчому процесі суб'єктивних особливостей. Якщо законотворчий процес реалізується в законодавчій діяльності державного апарату, то суб'єктивні особливості цієї діяльності (її мета, рішучість верховної влади реалізувати цю мету, прийняття нею рішення про здійснення конкретного законодавчого процесу і формування його ідеї, теоретична діяльність пізнання необхідності даного процесу, нарешті, відповідне виявлення волі суверена і практична діяльність державного апарату, який виконує дане рішення верховної влади) так або інакше відбиваються на здійсненні законотворчого процесу. В кінцевому підсумку ефективність цього процесу залежатиме від інформаційного (в широкому розумінні) забезпечення дій, що містить системну аргументацію правомірності законотворчої ініціативи. Результати такої змагальності можемо зустріти в політичній історії сучасної України.

У зв'язку з такою наступальною діяльністю влади як провідного суб'єкта законотворчого процесу інші учасники політичної комунікації потрапляють в ситуацію корегування правових норм, які, за оцінкою Т. Науменка, соціально зафіксовані домінуючим і, відповідно, панівним у конкретному соціальному організмі суб'єктом [12]. Необхідність змін норм функціонування суспільного організму з боку влади обумовлює

проникнення нових суджень, оцінок, думок у масову свідомість за допомогою комунікативних засобів. Спосіб їх поширення багато в чому залежить від типу політичного режиму. Формування в соціумі ціннісних орієнтацій, акумульованих на процес вдосконалення системи суспільної поведінки, що являє собою мету законотворчої діяльності, є природним бажанням демократичних держав – законотворча діяльність в такому випадку прагне до широкої моделі участі усіх можливих суб'єктів законотворення.

Проте усі наполягання на змістовій завершеності горизонтальної (лінійної) моделі комунікації в частині законотворення, що обумовлюватиметься типом політичного режиму, не мають суттєвих підстав з огляду на взаємопов'язаність каналів законотворення, комунікативну насиченість політичних інститутів і складових громадянського суспільства у складній взаємодії з пошуку оптимального варіанту нормативно-правового акта. Вочевидь, йдеться не про горизонтальність чи вертикальність спеціальної комунікації у правовому просторі держави як індикатора рівня демократичності суспільства: зазначена схема лише кореспондується із загальним класифікатором видів законотворчого процесу.

Сутність його визначення впливає, як зазначає О. Ющик, з того, за чиєю ініціативою – верховної влади чи опозиції – він здійснюється. Відтак законотворчий процес взагалі може бути поділений на два основні види – на процес, що здійснюється верховною владою ініціативно, „згори”, і процес, здійснення якого диктується верховній державній владі „знизу”; між ними, залежно від тих чи інших особливостей, розташовуються проміжні різновиди законодавчого процесу, що тяжіють до того чи іншого з цих видів. Існування законодавчого процесу двох таких видів пояснюється тим, що в ході історичного процесу верховна влада будь-якої держави опиняється завжди в одній із двох принципово різних ситуацій, залежно від того, на якій стадії перебуває розвиток вихідного протиріччя, яку лінію політичного розвитку – спадну чи висхідну проходить суспільство.

Відтак робиться висновок, що дійсним законотворчим процесом є вироблення законодавчих актів державним апаратом з ініціативи верховної влади, процес, здійснюваний „згори”. У більшості випадків справа відбувається саме так. Навпаки, здійснення владою законодавчого процесу під диктовку „знизу” часто має характер непослідовний, суперечливий, порушує системність законодавства або ж взагалі припиняється без прийняття необхідного акта [13].

З таким твердженням можна погодитись, якщо розглядати законотворчий процес в ракурсі реалізації законотворчої функції політичним інститутом державної влади. Натомість у широкому розумінні процесу законотворення факт прийняття нормативно-правового акта є

результатом політичної комунікації незалежно від його змісту, оскільки сам зміст як концентрації правової інформації є втіленням волі законодавця, а акт припинення – результатом зворотної дії комунікативного впливу. Адже закон не може діяти незалежно від суспільства, він завжди буде фактором соціальної активності та джерелом перманентного поступу законотворення як ознаки життєздатності суспільного організму. У зв'язку з цим постає питання про актуальність моделі соціального партнерства у визначенні авторства у сфері законодавчих ініціатив на рівні панівного типу політичної комунікації, котра, за твердженням О. Литвиненка, визначається типом політичного режиму [14].

У визначенні В. Литвина, „законодавча політика нового етапу є цілеспрямована діяльність органів державної влади та суб'єктів громадянського суспільства, яка зумовлює принципи, а також шляхи та засоби формування науково обґрунтованої системи законодавства” [15]. Виклад сутності законодавчої політики через діяльність владних інституцій і суб'єктів громадянського суспільства вбачається логічним в контексті усвідомлення законотворчості як інтерпретації інформаційно-правової характеристики громадянського суспільства. На цьому тлі сукупність громадських комунікацій та соціальних зв'язків, соціальних інститутів і соціальних цінностей складатимуть законотворчий потенціал громадянського суспільства, „суб'єктами якого є громадянин зі своїми правами і громадянські (не політичні) організації (асоціації, об'єднання, громадські рухи)” [16].

В цілому погоджуючись із таким визначенням, зауважимо, що винесення за рамки громадянського суспільства політичних партій є питанням дискусійним. Мають рацію М. Михальченко та Г. Дашутін, коли піддають сумніву продуктивність протиставлення держави та неурядових організацій. Адже політичні партії одночасно є частиною політичної організації суспільства і керують державою, якщо приходять до влади [17]. Водночас слушною вбачається думка М. Назарова, що, з одного боку, політичні партії справді є елементами державності. Разом з тим, більшість політичних партій відбиває широкий спектр життєвих прагнень та інтересів людей, в основі яких – спроба справити вплив на різні аспекти життя суспільства, і в цьому сенсі предмет активності партій аж ніяк не обмежується сферою держави як такої, а є набагато ширшим [18].

Урахування змістовності зазначених тез дозволяє розглянути комунікативний ресурс політичних партій в процесі законотворення принаймні в двох аспектах: участь парламентських партій в законодавчій діяльності Верховної Ради України; законотворчі ініціативи партій, що ведуть боротьбу за політичну владу та електоральну підтримку.

Участь політичних партій у творенні правового поля суспільства перебуває у прямій залежності від спроможності політичної системи

моделювати канали артикуляції громадських ініціатив. В. Журавський констатує нинішню слабкість паростків громадянського суспільства, нерозвиненість тих його інститутів, які впливають на забезпечення комунікаційних зв'язків між населенням і владою, між суб'єктами політичної системи (йдеться про нерозвиненість незалежного масмедійного простору, неефективну розбудову та активізацію громадських організацій, що мають діяти в політичній сфері тощо) [19]. Проте логіка політичного розвитку України, інтеграційні процеси, які відбуваються в суспільстві та спрямовані на еволюцію політичної системи держави у європейському векторі, об'єктивно структуруватимуть також й інститут політичних партій. Їх комунікативну природу, орієнтовану на законотворення, визначає механізм реалізації (виконання) партіями конкретних функцій, основними з яких є боротьба за владу і здійснення влади, формування ідеологічних доктрин та вироблення політичного курсу країни, формування громадської думки, політичне структурування і соціалізація. В розвиток зазначених ознак А. Білоус пропонує взяти до уваги й інші функції політичних партій:

³⁵₁₇ електоральна: вважається основною функцією партії, оскільки перемога на виборах є логічним способом приходу до влади;

³⁵₁₇ політична соціалізація: партія, здійснюючи електоральну функцію, відповідно впливає на суспільну думку, намагаючись переконати виборців в оптимальності власної платформи. Природно, що в процесі вибору представників конкретної партії виборець тією чи іншою мірою політично соціалізується;

³⁵₁₇ соціальна інтеграція: в процесі політичної боротьби партії прагнуть об'єднати населення навколо проголошених ними цінностей. Через те, що більшість сучасних відомих в суспільстві партій прагнуть до статусу загальнонаціональних, то вони мають пропагувати суспільству цінності, що об'єднуюватимуть більшість громадян [20].

В арсеналі засобів реалізації зазначених функцій законотворча діяльність має помітні переваги через комунікативні можливості нормотворчої матеріалізації потреб різних верств суспільства мовою законів і політичної реклами законопроектів. Моніторинг законодавчої бази, а також зміст законопроектів розкриває сталу залежність основних напрямів законотворення з програмними цілями політичних партій. Галузеве законодавство в частині внесення змін і доповнень, що їх ініціюють депутати від політичних партій, віддзеркалює мотивацію суб'єктів законодавчої ініціативи. Спільним для всіх політичних партій є їх прагнення до законодавчого забезпечення і правових гарантій їх діяльності. Тому прийняття Закону України „Про політичні партії в Україні” можна вважати консолідованим здобутком інституту політичних партій. Закон України „Про об'єднання громадян” також відіграв позитивну роль у формуванні та розвитку політичних партій – на його

основі в країні почала формуватися багатопартійність. Започаткована Законом України „Про вибори народних депутатів України” пропорційна виборча система визначила політичні партії суб’єктом виборчих змагань, піднесла роль партій у суспільстві та активізувала внутрішні процеси партійного розвитку. Водночас соціологічні опитування доводять, що реальне піднесення ролі партій в суспільстві ще попереду. Згідно з даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова та представництва Фонду К. Аденауера в Україні, 45 % громадян переконані, що політичні партії служать інтересам фінансових і бізнесових структур, 30,5 % — інтересам партійних лідерів, 23,2 % — інтересам державного апарату. Лише 3,8 % респондентів вважають політичні партії захисниками інтересів виборців. Водночас простежується стала тенденція до зростання особистісного фактора (сприйняття політичних лідерів), що доволі часто переважає в оцінках політичних партій та формуванні політичних симпатій [21].

Природно, що результати соціологічних досліджень віддзеркалюють не лише рівень іміджу політичних партій у масовій свідомості, а й механізм вивчення громадської думки в процесі вдосконалення методики застосування формалізованого спостереження і статистичних процедур при аналізі змісту соціальних настроїв. Вочевидь це відбувається в процесі збільшення кількості об’єктів як комунікаторів соціальних потреб, що складають основу суспільних чинників законотворення. На цю обставину звертають увагу Дж. Коен та Е. Арато, підкреслюючи, що сучасна держава в багатьох відношеннях потребує багаторівневої структури суспільних комунікацій, котра може бути стабілізована за допомогою фундаментальних прав, а державна виконавча влада чи політична бюрократія виконують функцію „підведення особливого під загальне” шляхом застосування законів [22]. Власне, процедура такого підведення можлива як акт комунікації законотворчої потреби, коли застосування законів є результатом соціального усвідомлення такої необхідності. Відтак виникає потреба з’ясувати умови артикуляції таких інтересів, найефективнішими з яких вбачається публічна сфера, що є визначальним чинником комунікації соціальних прагнень.

У практиці активізації суспільного законотворення виокремлюється кілька груп базових прав, які забезпечують функціонування публічної сфери. До першої належать права, котрі безпосередньо забезпечують участь в раціонально-практичних дебатах: свобода слова, преси, зборів, асоціацій. Так само сюди потрапляють норми, що стосуються можливості реалізації власне політичних прав у публічній сфері — право апеляції, рівних можливостей у виборах тощо. Друга група пов’язана з правовими нормами, що забезпечують основні свободи громадянина, себто захист персональних даних, недоторканність житла тощо. До третьої групи належать права, котрі стосуються активності носіїв приватної власності,

індивідуальних чи групових. На думку Ю. Хабермаса, наявність публічної сфери є передумовою певних змін всередині політичної системи – атмосфера критичних дебатів висунула нові вимоги до парламентських процедур. Представницькі органи стали відкритими, їхня діяльність набула конструктивності щодо організації зворотного зв'язку стосовно різних суспільних груп. У розвиток цієї ідеї варто подумати й про те, яким чином слід доповнити існуючі парламентські утворення інститутами, котрі піддавали б виконавчу владу, включаючи органи юстиції, посиленому легітимацийному тиску з боку зацікавленої клієнтури і правової громадськості [23].

Висловлена Ю. Хабермасом теза про посилення комунікативної функції у сфері законотворчості в напрямку її соціалізації інститутами громадянського суспільства кореспондується з ідеєю комунікативної влади, коли легальність законотворення має співвідноситися з легітимністю влади, особливо законодавчої. Зрештою, легальність виходить від самої державної влади, яка приймає закони і контролює їх виконання. Гармонія цих властивостей, щоправда, переважно перебуває в площині політичної теорії. На практиці вони існують у стані перманентної змагальності, часом конфліктної, коли парламент приймає закони, які не визнаються громадськістю. Науковий апарат політичної науки має систематизовані категорії, що віддзеркалюють явища, котрі за певних обставин можуть порушити, а то й зліквідувати легітимність влади (категорія делегітимності). Головним джерелом делегітимациї вбачається суперечність між універсальними цінностями суспільства і партикулярними інтересами владної еліти. Ця модель засвідчує важливість зворотного зв'язку у політичній комунікації між представницьким органом і виборцями, передовсім у галузі прийняття законів, які б не суперечили інтересам народу (Ю. Древаль) [24].

У зв'язку з цим постає питання про суспільні запобіжники в процесі прийняття нормативно-правових актів на рівні задоволення соціальної потреби в законодавчому процесі. Адже між прийняттям чи відторгненням закону суспільством і його формуванням прокладено кореляційний зв'язок: питома вага непопулярних законів багато в чому визначається рівнем чи взагалі наявністю у суспільства демократичних процедур участі громадян у процесі законотворення. В такому контексті модель інтерпретації демократії участі, за У. Ліппманом, може здаватися скептичною лише без врахування комунікативних властивостей процесу законотворення. На його думку, сучасна демократія не передбачає, щоб люди свідомо керували самі собою – пряме демократичне управління можливе в самодостатніх суспільствах за наявності компетентних в усіх галузях громадян.

Проте на практиці інтереси публіки (йдеться про усі верстви суспільства) не поширюється на сферу прийняття рішень як таких.

Публіка через свою некомпетентність (у широкому розумінні) не може здійснювати управління і не прагне до цього. Відтак У. Ліппман робить висновок, що значущі рішення приймаються професійними, освіченими адміністраторами. Основу цих рішень мають складати надійні наукові дані, вільні від емоційних символів та стереотипів, які переважають у громадській думці [25]. З таким висновком можна погодитись лише за умови розуміння процесу законотворення в частині його завершальної стадії – законодавчого етапу. Однак в соціальному плані закон як продукт і засіб політичної комунікації є і завжди буде регуляторною формулою суспільних відносин, формою сублімації цивілізаційної системи цінностей, оскільки „в законі і через закон влада суттєво змінюється: вона перестає бути свавіллям і стає загальнообов'язковою нормою” (К. Гаджієв) [26].

У зв'язку з цим постає питання про регуляторні фактори дії зазначеної загальнообов'язкової норми. Вочевидь, що такими факторами виступатимуть інститути громадянського суспільства за допомогою засобів ініціативного контролю, що за своєю природою має характер суспільної оцінки дій влади. Такі оцінки прямо чи опосередковано, але неминуче трансформуються в суспільних каналах законотворення. Доволі резонансні законопроекти щодо соціальної сфери в напрямку пошуку оптимальної моделі дотримання норм соціальної справедливості є природною комунікацією правового поля України. Саме фактори громадського невдоволення виступають вагомим чинником перманентної структуризації законодавства за інститутами права – проблеми охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, освіти, науки, оплати праці тощо. Питання їх кодифікації, інкорпорації та консолідації на рівні систематизації законодавства виходять в Україні на перший план. Має рацію В. Опришко, коли стверджує, що „забезпечення участі громадян та їх об'єднань у процесах систематизації законодавства – закономірна форма вияву суверенної народної волі у правотворчості” [27].

Природність процесів законотворення в публічній сфері, яку Дж. Ваттімо асоціює з вільним суспільством, має природну властивість до їх комунікації [28]. Проте сам механізм їх матеріалізації обмежений, точніше – визначений інформаційними можливостями громадянського суспільства. В Україні, що не лише обтяжена пострадянськими традиціями в галузі інформаційного цензурування, а й також доволі повільно інтегрується до європейської практики законотворення, проблема правової культури громадян лишається гострою.

В контексті теорії „інформаційного дефіциту” [29], суть якої полягає в тому, що при збільшенні потоків інформації в соціальній системі цю інформацію більшою мірою сприйматимуть люди з вищим освітнім і соціальним статусом, наше суспільство матиме невтішну тенденцію до своєрідної стратифікації соціальних суб'єктів законотворення. По суті, в процесі лобювання законотворчих ініціатив віддзеркалюється така

закономірність, як захоплення „комунікативної влади” олігархічними угрупованнями. Відсторонення від інформаційних потоків ЗМК в процесі конкурентного законотворення соціальних аутсайдерів, з одного боку, посилює розпорошеність складових соціуму, а з іншого – актуалізує комунікативну активність складових „третього сектора”. Їх робота помітно активізується під час виборчих кампаній.

Останнім часом інформаційний ресурс таких, скажімо, соціальних комунікаторів, як „альтернативний уряд”, „молодіжний парламент”, „комітет виборців”, „народна платформа” тощо перебуває на піднесенні і за сприятливих умов може стати відчутним фактором комунікативного тиску на владу в частині законотворення. Отже, змагальність соціальних ініціатив у правовому полі на рівні законопроектних варіацій об’єктивно породжуватиме нових фігурантів цього процесу, і будь-які спроби влади обмежити такий діалог формалізованими вимогами до якості законотворчої інформації не тільки створюватимуть чи посилюватимуть інформаційний дефіцит, а й породжуватимуть абсентеїзм, зневагу до закону. Натомість „інформування сприяє усвідомленню потреб громади, розумінню напруження та невдоволення, які відчувають члени громади, спонукає їх до започаткування позитивних дій з метою прийняття відповідних рішень” [30].

Розглядаючи низові ланки формування комунікаторів законотворчої інформації як структурні складові загального каналу політичної комунікації, варто зазначити, що їх особливості пов’язані з рівнем політичної культури громадян. Політична культура не є тотожною поняттю правової культури – остання виступає якісною характеристикою першої. Вочевидь маємо враховувати, що тривалий розвиток України у складі імперських політичних структур, невдалі спроби власного державотворення в минулому, авторитарні традиції „зачистки масової свідомості” глибоко вкарбували у суспільну свідомість відчуття відстороненості від форм участі громадянина у великій політиці. Те, що Л. Нагорна називає статистською політичною культурою, виключає механізми зворотного комунікативного зв’язку між владою і соціумом [31]. Тому перспектива соціального законотворення в сучасній політичній системі України залежить від умов розвитку громадянського суспільства і має бути матеріалізована в таких напрямках:

³⁵₁₇ розвиток інформаційних ресурсів прозорості і доступності комунікативних мереж;

³⁵₁₇ соціалізація законотворчих ініціатив на засадах їх публічності;

³⁵₁₇ популяризація законотворчої інформації на рівні суспільних відносин;

³⁵₁₇ інтентифікація громадської думки за галузями законодавства;

³⁵₁₇ структуризація змагальності законотворчих ініціатив.

Вочевидь, організаційне забезпечення зазначених процесів за арсеналом властивих їм функцій не може бути здійснене виключно

можливостями „публічної сфери”. Ця властивість виступатиме лише неодмінною передумовою їх започаткування. Проте без відповідного функціонування інститутів державної влади, зацікавленості влади у використанні інформаційного ресурсу соціальної законотворчості, його правового, організаційного та навіть комунікативного забезпечення вбачається проблематичним гармонізувати консолідований із владою механізм соціального законотворення.

Література:

1. **Почепцов Г. Г.** Теория коммуникации. – К., 2001. – С. 33.
2. Політична наука: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. – К., 2003. – С. 153.
3. **Гегель Г.** Философия права. М., 1990. – С. 83.
4. **Магазинер Я. М.** Общая теория права на основе советского законодательства // Правоведение. – 1998. – № 2. С. 64 - 65.
5. **Фарман И. П.** Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса. – М., 1999. – С. 98.
6. Див. **Ющик О. І.** Теоретичні основи законодавчого процесу. – К., 2004. – С. 147 - 148.
7. Цит. за: **Козлихин И. Ю.** Идеал правового государства. История и современность. – СПб., 1993. – С. 112.
8. **Кириченко С. О.** Правовий вимір соціальної держави і законодавчий процес // Парламентська реформа: теорія та практика: – К., 2001. – С. 188.
9. **Ганжуров Ю.** Політична комунікація: проблеми структуризації // Політичний менеджмент. – № 2. – 2004. – С. 125 - 126.
10. **Дашутін Г. П., Михальченко М. І.** Український експеримент на терезах гуманізму. – К., 2001. – С. 133.
11. Див.: **Засць А. П.** Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999. – С. 32.
12. **Науменко Т. В.** Массовая коммуникация: теоретико-методический анализ. – М., 2003. – С. 78.
13. **Ющик О. І.** Зазн. праця. – С. 166.
14. **Литвиненко О. Б.** Інформаційні впливи та операції. – К., 2003. – С. 59.
15. Проблеми законодавчої політики / Заг. ред. В. М. Литвина. Вип. 1. – К., 2004. – С. 11-12.
16. Гражданское общество // Социальное расслоение и социальная мобильность (Отв. ред. Голенкова З. Т.) – М., 1999. – С. 11.
17. **Дашутін Г. Н., Михальченко М. І.** Зазн. праця. – С. 145.
18. **Назаров М. М.** Массовая коммуникация и общество. – М., 2004. – С. 117.

19. **Журавський В. С.** Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К., 2002. – С. 7.
20. **Білоус А.** Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997. – С. 26.
21. Див.: Політичні партії напередодні парламентських виборів: стан і тенденції. – К., 2001. – С. 24.
22. Див.: **Коэн Дж., Арато Эн.** Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. / Общ. Ред. Мюрберг И. И. – М., 2003. – С. 153, 431.
23. **Хабермас Юр.** Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью. – М., 1995. – С. 70 - 71.
24. **Древаль Ю. Д.** Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз). – Х., 2003. – С. 7.
25. Див.: **Назаров М. М.** Зазн. паця. – С. 123.
26. **Гаджиев К.С.** Политическая наука. – М., 1996. – С. 104.
27. **Опришко В. Ф.** Загальнотеоретичні та практичні проблеми систематизації законодавства України // Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 1999. С. 126.
28. **Ваттимо Дж.** Прозрачное общество / Пер. с ит. Дж. Новикова. – М., 2002. – С. 25.
29. Див.: **Назаров М. М.** Зазн. паця. – С. 211.
30. **Азаров Т. В., Абрамов Л. К.** Інформаційне забезпечення процесу вирішення соціальних проблем на місцевому рівні. – Кіровоград, 2003. – С. 24.
31. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 184.

Виклик комунікацій і відповідь культурного поля політики

Олена Проскуріна,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та правознавства

Луганського національного педагогічного університету

ім. Т. Шевченка

У ХХІ столітті людство зрозуміло, що новітні інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) суттєво впливають на його життєдіяльність [1]. Вже існує ціла галузь виробництва, пов'язаного з інформацією. Це прискорило процеси глобалізації, призвело до появи нових рис у культурному розвитку, який змінює не тільки виробниче, але й духовне життя людини [2]. Нині стаємо учасниками формування тенденцій суспільної еволюції, а саме: утвердження інформаційного суспільства, потенційні можливості якого до сьогодні не цілком усвідомлені.

Американська дослідниця Ш. Вентуреллі, аналізуючи „інформаційну екосистему”, відзначає, що „інформаційне суспільство” може стати найбагатшим джерелом творчої, диверсифікаційної комунікації збагачення й демократизації, яка будь-коли єднала людство. Воно може перетворитися на перший в історії справжній засіб масової інформації і комунікації, дозволяючи кожній людині за допомогою простих у використанні приладів поширювати одночасно свої ідеї у багатотисячній аудиторії. Це джерело може стати засобом організації суспільного життя й активної участі у ньому всіх громадян [3, с. 20]. Аналогічних поглядів дотримується нині більшість дослідників процесів становлення інформаційного суспільства [4].

Інформаційно-комунікативні технології як основа інформаційного суспільства змінюють структуру соціального простору, мінімізують вплив географічних факторів на соціальні відносини. Вплив інформаційного простору на конструювання соціальних відносин так зріс, що цей процес випереджає його теоретичне осмислення. За словами Р. Даля, сьогодні „лише почали серйозно обдумувати можливості, які відкриваються ними (ІКТ – О. П.)” [3, с. 179]. Інформаційна революція, отже, висуває багато

Олена Проскуріна

проблем соціально-політичного характеру, від розв'язання яких залежить більш чи менш безболісне утвердження інформаційного суспільства.

Автор з багатьох актуальних проблем окреслює для себе одну: трансформація політико-культурної сфери в умовах народження інформаційної епохи й формування політичної культури нового типу – так званої нової політичної культури в Україні (НПК).

Зазначимо, що останнім часом світова наукова думка активно обговорює вплив інформаційно-комунікаційних технологій на політико-культурну сферу (Т. Кларк, П. Норис, А. Дернер, Дж. Томплінсон, К. Крос, Р. Гакет, С. Патрушев, В. Межуєв, В. Петухов, В. Трушков, О. Соловійов, Н. Луман). Не залишились осторонь і українські дослідники. Важливі розвідки здійснили Р. Різун, В. Шкляр, О. Білоус, Ю. Пахомов, О. Зернецька, В. Гура, В. Храмов, М. Кравчук, І. Шаблінський та інші.

Об'єднує всіх авторів, по суті, спільна думка: в сучасних умовах комунікація має великий, якщо не визначальний вплив на культурний розвиток країн. Електоральні комунікації настільки активізували спілкування країн і народів, що, на думку Т. Андріанової, уже можна говорити про початок процесу становлення геокультури сучасного світу, яка „відіграє все більшу роль у стратегічній політиці держав” [6, с. 4]. Така культура, вважають дослідники, формується не тільки на стиках, але й всередині національних культур, відвойовуючи собі місце в системі духовних, політичних орієнтацій громадян конкретних країн [6, с. 4 – 6]. Відтак, „комунікації, впливаючи на культуру, стають передумовою й умовою підтримки контактів між національними культурами” [7, с. 13].

Більшість дослідників тією чи іншою мірою торкаються ще одного дуже важливого питання: впливу інформаційних технологій і каналів комунікації на традиційні принципи спілкування у сфері влади, на форми соціалізації індивідумів, їх участь у політичному житті, і, зрештою, на формування нової політичної культури громадян епохи становлення інформаційного суспільства.

Ми вже стали свідками різкого посилення значення ІТК у політичній сфері. Комунікації змінюють якість і структуру попиту на політичному ринку, що призводить до небаченого підвищення міцності інтерактивної взаємодії елітарних та неелітарних верств [1]. Ця насиченість сприяє появі величезної кількості неформальних плебісцитарних механізмів, які вбудовують у політичний дизайн, що склався, мережові відносини, поступово стаючи чи не основним інструментом ідентифікації громадян, організації й координації їх політичної участі і, як відзначають Н. Горбатова і Л. Станкевич, у цих умовах інформаційні обміни стають базовими передумовами розвитку політичних (як і інших) відносин. „Влада і вплив” починають належати тим, хто „може створювати нові культурні коди, що використовуються суспільством для відображення реальності й вироблення усвідомлених рішень” [8, с. 58].

На наших очах комунікації продукують і народжують нові смислові образи влади, виробляють нові ціннісні ієрархії, відносини, політичні норми, інститути й цілі. Вони багато в чому перетворюють політичні межі на ілюзорні, сприяють зміні взаємостосунків між громадянами і владою, досить часто підштовхують людей до форм діяльності, яка не вкладається ні в правила національної політичної системи, ні в рамки національної політичної культури [9, с. 10 – 20].

Отже, початок інформаційної епохи посилив процеси глобалізації, які суттєво вплинули на політичні, економічні, екологічні, гуманітарні та інші процеси, що відбуваються в сучасних культурах і соціумах.

Це примушує, по-перше, замислитися над майбутнім нашої країни. По-друге, культура інформаційної епохи стає домінуючим джерелом формування політичного простору – і в національних, і в ширших соціальних межах. По-третє, вплив культури як особливого способу внутрішньої організації соціальної взаємодії на налагодження й розподіл влади набуває якісно нових масштабів. По-четверте, стимулом розвитку цих процесів стають транснаціоналізація світових і регіональних центрів політичної влади, розширення культурних зв'язків між народами і – особливо – поява нових інформаційних технологій та каналів комунікацій, які трансформують традиційні принципи спілкування у сфері влади, форми соціалізації громадян, їх участі в політичному житті.

Насамкінець, Інтернет, як матеріальна основа інформаційного суспільства, незважаючи на всі його переваги, стає серйозною перепорою на шляху створення гармонійного і стійкого інформаційного суспільства, оскільки виникає нова нерівність, викликана наоднаковим доступом до ІКТ, інформаційним домінуванням одних країн над іншими. Тобто, нерівність виявляється по-різному: багатий інформаційний Захід і бідний Схід; більш забезпечені в інформаційному відношенні люди і менш забезпечені. Така нерівність призводить до поглиблення економічних і соціально-політичних протиріч і, тим самим, до посилення нестабільності.

Усе це висуває підвищені вимоги до компетенції державного управління, якості політичного класу й інтелектуальної еліти: це підштовхує Україну до здійснення ривка, тільки завдяки якому вона зможе виступити повноправним гравцем на світовому кону, де активно розгортаються процеси глобалізації. Інакше можемо опинитися на узбіччі світового розвитку.

Сьогоднішня реальність така: комунікації, проникаючи в політико-культурну сферу розвинених індустріальних країн і трансформуючи її, обумовлюють збагачення багатоманітності політичних зв'язків, наслідком чого стає зближення і зрощення ціннісних уявлень полікультури. Тому нинішнє покоління через сучасні комунікації не тільки відтворює фундаментальні риси політичної культури, але й, трансформуючи їх, закладає основи тих образів, символів і смислів, які належить

Олена Проскуріна

інституціювати його нащадкам. І, як зазначає А. Чесноков, „починається формування нового широченного каналу політичної комунікації, динаміка розвитку якого може перевернути уявлення... про політичну діяльність і про традиційні інструменти політичної участі” [10, с. 65 – 66].

Внаслідок трансформації політико-культурної сфери дехто із західних вчених, а також з країн СНД, порушує питання про з’яву й утвердження „нової політичної культури” (НПК), культури „кумулятивного” соціального ефекту расових, етнонаціональних, статеві-вікових, екологічних та інших політично значимих розколів, які помітно витіснили класові розшарування” [11; 12; 13; 14].

Серед ключових рис, властивих НПК, що відрізняють її від традиційних для західних демократій політичних культур, дослідники виокремлюють такі:

³⁵₁₇ трансформація традиційного політичного спектру з його розподілом на правих і лівих;

³⁵₁₇ чітке відокремлення соціальних питань від фінансово-економічних;

³⁵₁₇ збільшення значимості соціальних питань порівняно з фінансово-економічними, що зумовлено зростанням добробуту, оскільки люди, стаючи багатшими, більше уваги приділяють стилю життя й рівню комфорту, ніж традиційним економічним проблемам;

³⁵₁₇ посилення індивідуалізації в ринкових і суспільних відносинах, скептичне сприйняття традиційних програмових принципів лівих партій, таких як націоналізація, зміцнення соціальної держави тощо;

³⁵₁₇ обережне ставлення до великих централізованих бюрократичних структур національної держави;

³⁵₁₇ розвиток політики, спрямованої на розв’язання конкретних проблем, розширення участі громадян в управлінні, посилення ієрархічних політичних організацій, що свідчить, що нова політична культура протистоїть традиційним бюрократичним структурам, партіям та їх лідерам, віддаючи перевагу новим суспільним рухам, котрі підтримують прямі зв’язки з виборцями й чітко реагують на їхні потреби;

³⁵₁₇ прискорення, можливе в найбільш розвинених країнах і серед освічених, молодих і забезпечених людей [14].

Такі ознаки „нової політичної культури”, яка йде на зміну „старій”, свідчать, що на Заході в межах чітко визначених демократичних традицій складається культура НПК, зумовлена впливом соціально-економічних і духовних інтересів, які, у свою чергу, зумовлені інформаційною епохою.

А що ж ми? Парадоксально, але факт: у нашій країні вже з’явилися деякі тенденції, що сприяють зародженню НПК. В той час, як ми дискутуємо, яка нам потрібна політична культура в умовах демократичних перетворень, намагаємося дати їй визначення, з’ясувати її характерні риси, називаючи її новою, у нас проростають тенденції вже нової „нової політичної культури”. Безумовно, це тільки тенденції, вони

тільки окреслюються, оскільки домінуючими в українській політичній культурі, як і раніше, є традиційні цінності. Це виявляється й у специфіці тлумачення ідей демократії, плюралізму, ринку.

В цих умовах, звичайно, важко поки що говорити про динаміку культурного організму України, оцінювати глобалізаційні аспекти української політичної культури. Ця проблема потребує серйозного дослідження. Одне можна сказати напевне: в умовах глобалізації українська політична культура буде трансформуватися, оскільки сучасні інформаційні потоки й комунікації стануть поступово розмивати демократичний традиціоналізм.

Якими будуть наслідки? Час покаже.

Література:

1. **Семенов И. А.** Информационный вызов и электронный ответ России. Технологии современного общества. Интернет и современное общество // Материалы объединённой конференции (Санкт-Петербург, 22 – 23 ноября 2001 г.). – СПб, 2001.
2. **Моисеев Н. Н.** Информационное общество: возможности и реальность // Политические исследования. – 1993. – № 3. – С. 6 – 14.
3. **Вершинин М. С.** Политические коммуникации в информационном обществе. – СПб, 2001.
4. **Межуев В. М.** Проблемы современности в контексте модернизации и глобализации. – Полития. – 2000. – № 3. – С. 21 – 32.
5. **Даль Р.** О демократии. – М., 2000.
6. **Андрианова Т. В.** Геополитика и культура. – М., 2001.
7. **Луман Н.** Власть. – М., 2001.
8. **Горбатова Н. В., Станкевич Л. Т.** Информационные технологии. Виртуальные мифы и политическая реальность России // Гуманитарные технологии и политический процесс в России. – СПб, 2001.
9. Повседневные практики и процессы институциональной трансформации в России (гипотезы, теоретические проблемы исследования). – М., 2002.
10. **Чесноков А. А.** Ресурсы INTERNET и российские политические технологии: состояние и перспективы развития. – Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политика. – № 4. – 1999.
11. **Хантингтон С.** Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1 – 2. – С. 17 – 23.
12. **Helol D.** Democracy and the Global Order. – Cambridge (Great Britain), 1995. – P. 92.
13. **Norris P.** A Virtuous Circle Political Communication in Postindustrial Societies. – London, 2001.
14. **Clarc,** Inglehart 1998: P. 11 – 13.

Проблеми дослідження електорального простору

Методологічний контекст

Лариса Кочубей,

кандидат історичних наук,
завідуюча відділом
наукового реферування інформації
Книжкової палати України

Вивчення феномена електоральної поведінки є актуальним питанням сучасної політичної науки. Вибори представницьких органів влади актуалізують потребу достеменного з'ясування основ формування і здійснення електоральних переваг. Слід зазначити, що вивчення електорального простору – багатогранна проблема.

Перші наукові дослідження поведінки виборців проводилися в 1940-х – 1950-х роках в Колумбійському університеті під керівництвом П. Лазарсфельда. Напрям, ним започаткований, одержав у політології назву соціологічного підходу до дослідження виборів. Прихильники його працювали в межах біхевіористської методології [1].

В Україні проблеми вивчення електорального простору за допомогою комплексу методів розробляють, зокрема, О. Балакірева, О. Вишняк, Є. Головаха, Н. Паніна, В. Полторак, Р. Старовойтенко, В. Токовенко, Н. Хома, О. Ярош та інші.

Мета цієї публікації – з'ясування особливостей українського електорального простору, ролі методологічного інструментарію при вивченні електоральної поведінки виборців, окреслення факторів, які мають вирішальний вплив на вибір громадян.

Однією з перших проблем при розгляді питання є визначення самого поняття **електоральний простір**. Прикметно, що вже на рівні дефініцій виникають явні „моменти розмежування” за вихідними критеріями. Зокрема, стосовно поняття **електорат**. Дехто схильний вважати його образливим, дехто намагається пояснити, що це лише синонім поняття **виборці**. На нашу думку, тлумачення терміна доцільно розкривати через поняття **виборці**. В науковій літературі існують різні підходи щодо його

наповнення. Серед них можна виокремити два найхарактерніші. Політологічне тлумачення розкриває зміст поняття **електорат** як кола виборців, що постійно голосують за певну політичну силу. Соціологічне визначення ширше – у ньому під електоратом розуміють сукупність громадян, які мають право голосу [2].

На нашу думку, електоральний простір – це вивчення та прогноз претендентами на оволодіння мандатів (за допомогою спеціальних методів) електоральної поведінки тієї частини населення, яка має право голосувати.

Важливим є аналіз методів дослідження електорального простору. Сучасний період характеризується поєднанням методологічних підходів при вивченні того чи іншого явища, одночасне використання різних методів досліджень (так званий синергетичний підхід). Як зазначають В. Полтораки і О. Петров, це „...методи та технології соціологічних, політичних, психологічних та деяких інших досліджень, які в сукупності останнім часом часто називають електоральними” [3].

На наш погляд, домінантного значення при розробці виборчих технологій у політичному процесі набувають методи соціологічного і прогностичного дослідження, які між собою тісно пов'язані. Головна мета будь-якого соціологічного дослідження у виборчій кампанії – аналіз соціально-політичної ситуації в окрузі (це, в першу чергу, вивчення електорального простору) та **прогноз** її розвитку, а саме результатів голосування. Дослідження виконує функцію „очей” виборчої кампанії. В процесі його проводиться **грамотна стратифікація населення** на групи за віковою, статевою, професійною і релігійною ознаками.

Як уже зазначалося, дослідження передбачають не лише „фотографію” подій, але й прогноз вірогідної реакції виборців на „больові” теми чи ідеї кампанії, що стосуються політики, партій та особистостей. У ході дослідження важливо не лише зібрати адекватний матеріал, але й уміло його інтерпретувати.

Політичне прогнозування – справа непроста, оскільки врахувати всі чинники, які визначають розвиток політичному, досить важко, що, зрештою, позначається на якості прогнозу. Крім того, точності прогнозу можуть зашкодити фактори, пов'язані з особливостями побудови вибірки соціологічних опитувань та невирішеними методологічними проблемами прогнозування результатів виборів. Серед таких проблем слід назвати:

³⁵₁₇ труднощі з організацією опитування так званих важкодосяжних категорій респондентів (жителі віддалених сіл, військовослужбовці строкової служби, особи, які перебувають в установах пенітенціарної системи);

³⁵₁₇ недостатня щирість відповідей респондентів, що пояснюється, в першу чергу, невпевненістю респондентів у тому, що їхні відповіді не стануть відомі представникам місцевої влади. З цим також пов'язане таке

явище, як **конформістське** голосування – звичка голосувати за тих, хто представляє чинну владу або підтримується нею;

³⁵₁₇ прогноз електоральної поведінки тих респондентів, які на час проведення опитування ще не визначилися, за яку партію чи політичний блок голосуватимуть (чи, принаймні, заявляють під час опитування, що вони ще не визначилися). Більшість населення насправді не має однозначної, заздалегідь визначеної думки і нерідко приймає рішення в останню хвилину („ефект кабінки”);

³⁵₁₇ перешкоджають оцінці та з’ясуванню реальної ситуації псевдоінформативні, порожні відповіді, так званий метод „олівця на папір”;

³⁵₁₇ чим освіченіша людина, тим обережніше відповідає вона на запитання і тим частіше обирає варіант „вагаюся з відповіддю”;

³⁵₁₇ в соціологічних опитуваннях часто не враховується кількість тих, хто **ухилився від опитування**, і не аналізують цього явища [4];

³⁵₁₇ громадська думка – це думка не кожного з нас, а лише тих, хто її має, хто компетентний з цього питання; вона є надіндивідуальним феноменом.

На думку професора О. Вишняка, „в Україні фактично досі відсутні теоретичні концепції динаміки електоральної поведінки та факторів, що їх визначають” [5, с. 4]. З цим можна погодитися, однак, хоча б схематично, окреслимо комплекс чинників, які суттєво впливають на структурування електорального простору України, а отже можуть бути враховані при розробці певних технологій ведення виборчої боротьби. Це такі чинники:

³⁵₁₇ соціокультурні (соціетальні), пов’язані з соціальною диференціацією електорату;

³⁵₁₇ інституціональні: формальні і неформальні норми та правила „електоральної гри”, чинні виборчі процедури, характер політичних інститутів;

³⁵₁₇ ідеологічні: пов’язані з основними ідеологіями, задають виборчу риторичку і програму політичних акторів та впливають на партійно-ідеологічну ідентифікацію виборців.

Характер голосування залежить від низки макро- та мікроумов. До них належать: тип політичного режиму і політичної системи суспільства, ступінь розвитку виборчого права і виборчої системи, рівень соціально-економічного розвитку, ступінь стабільності соціальної структури, наявність численного середнього класу.

Крім того, важливе значення мають соціально-демографічні параметри, тобто характеристика віку і статі. Соціально-професійна приналежність електорату, рівень його освіти і політичної культури визначають характер політичної участі населення і його політичних орієнтацій.

Існує кілька гіпотез, що пояснюють мотиви голосування:

³⁵₁₇ „соціологічна”: голосуючи, виборці проявляють солідарність зі своєю

соціальною групою (класовою, етнічною, релігійною, сусідською тощо);

³⁵₁₇ „соціопсихологічна”: виборці керуються вкоріненими, наприклад, у сім'ї, політичними симпатіями, психологічним тяжінням до певної партії, лідера тощо;

³⁵₁₇ „політико-комунікативна”: голосування під впливом власне виборчої кампанії, зокрема, під впливом сформованого ЗМІ іміджу політика чи партії;

³⁵₁₇ „раціонального вибору”: люди голосують (чи не голосують) не як члени групи, а як індивіди, керуючись власним інтересом, розрахунком, вигодою [6].

Останнім часом загострилася дискусія щодо місця й ролі політичних ідеологій у впливі на електоральний вибір громадян. На думку Д. Ольшанського, „хочемо ми чи не хочемо, але ідеї правлять світом. Занепад ідей призводить до кризи держави” [7]. Отже, ідеологія є основою політичної свідомості, яка, у свою чергу, впливає на стан громадської думки стосовно політичних партій і виборчого процесу. **У випадку суцільної деідеологізації політики спільноти не можуть ефективно впливати на формування владних установ.** Процес електорального вибору стає ірраціональним. Але не варто абсолютизувати роль ідеологічної складової електоральної поведінки. Вона є тільки одним з елементів об'єктивної оцінки політичної реальності.

Свідченням демократичності виборчого процесу є явка виборців на вибори. За деякими дослідженнями, проведеними 1997 року, понад 30 % виборців України схилилося до думки не брати участі у виборах народних депутатів України або голосувати проти всіх, незалежно від того, хто з кандидатів залишиться в остаточному списку для голосування [8]. В голосуванні ж на виборах народних депутатів України 2002 року взяло участь 24174975 виборців, або 65,22 % виборців, занесених до списків. Порівняно з парламентськими виборами 1998 року, активність на виборах 2002 року була на 4,42 % нижчою [9].

Отже, очевидно, що відмова виборців від участі в голосуванні створює серйозні проблеми. Одна з них полягає в тому, що високий рівень абсентеїзму призводить до нерівномірного представництва різних груп — менш активні групи у підсумку мають менший політичний вплив. Між іншим, в усьому світі сучасний період характеризується неухильним зниженням явки на вибори всіх рівнів. Абсентеїзм — це характерна хвороба західних країн: до дільниць зазвичай приходять відсотків сорок американців, французів, англійців [10]. І Україна тут не виняток. До того ж слід зазначити, що рішення не голосувати, як правило, дуже стійке. Вірогідність того, що під час виборчої кампанії абсентеїсти змінять свою налаштованість, дуже незначна [11]. Тому ця проблема має бути ретельно вивчена.

Однією з форм протестної поведінки на виборах є голосування „проти

всіх". Інститут голосування „проти всіх” багато в чому специфічний саме для України і деяких держав, які раніше входили до складу СРСР. У демократичних західних країнах така форма політичного волевиявлення практично не поширена (вважається, якщо виборцю ні за кого проголосувати, то він просто не приходить на вибори) [12].

Досліджуючи електоральну поведінку з метою її ідентифікації та, як вже було зазначено, для вибудовування достовірних прогнозів щодо результатів виборів, ми, перш за все, досліджуємо громадську думку у виборчому процесі. Вона є одним з найскладніших за змістом і функціями соціальних феноменів, об'єктом дискусій та суперечок, і тому потребує постійної наукової рефлексії.

Термін **громадська думка** з'явився у XII столітті в Англії (1159 рік): його вжив уперше лорд Дж. Солсбері (Public Opinion). Опитування громадської думки стали буденним фактом нинішнього політичного життя України. Сформувався попит на вивчення політичної громадської думки, інформаційний ринок даних про її стан і динаміку.

В контексті розгляду проблеми необхідно звернутися до питання так званої „спіралі мовчання”, розробленої дослідницею Е. Ноель-Нойман. Саме вона 1947 року заснувала перший у Німеччині інститут дослідження громадської думки у місті Алленсбаху. Проаналізувавши багаторічний досвід проведення соціологічних опитувань, вона зауважила **систематичну розбіжність між показниками опитувань і результатами виборів** [13]. Теорію „спіралі мовчання” було засновано на припущенні, котре пізніше підтвердилося дослідженнями стосовно конформізму та поведінки суспільних груп: **якщо індивід свідомий того, що його погляди збігаються з поглядами більшості, то він висловлює їх значно охочіше**. І навпаки, якщо він має протилежне відчуття, то прагне зберігати мовчання щодо своїх поглядів, ухиляючись від опитувань, або видає неправдиву інформацію. Е. Ноель-Нойман підкреслює, що „мовчання” обов'язково потрібно теж брати до уваги як форму артикуляції громадської думки, яка подеколи може ставати вирішальною [14].

Вивчення громадської думки в Україні проводять такі, зокрема, соціологічні компанії, як Київський міжнародний інститут соціології, Центр „СОЦИС”, Український інститут соціальних досліджень, Центр „Соціальний моніторинг”, Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. Широкомасштабне опитування (2 тисячі респондентів віком від 18 років) було проведено кожною з цих компаній у травні 2003 року у всіх регіонах України. Всього в опитуваннях взяло участь 8117 осіб [15]. Результати дозволяють відстежити кілька позицій, що визначають думку більшості респондентів, зокрема:

³⁵₁₇ низький рівень довіри до Верховної Ради України і влади взагалі. Панічний страх українців перед продовженням парламентських повноважень і очевидне бажання скоротити кількість народних депутатів

якнайкраще демонструють цю особливість сприйняття законодавчої влади;

³⁵₁₇ небажання українців наділяти значними повноваженнями Президента і судову владу;

³⁵₁₇ бажання людей активніше впливати на прийняття важливих для країни рішень. Звідси – схвалення пропозиції (майже 50 % опитаних), згідно з якою закони може приймати всеукраїнський референдум без затвердження їх будь-яким органом влади;

³⁵₁₇ водночас, за власним зізнанням опитаних, політикою з них „дуже цікавляться” лише 10 – 12 %.

Все частіше при вивченні громадської думки, особливо в ході виборчих кампаній, застосовують досить поширену методику „фокус-груп”, тобто сфокусованих групових дискусій, які є одним з різновидів так званих якісних методів.

Одним із ефективних методів дослідження громадської думки є **екзит-поли**. Exit-poll у буквальному перекладі з англійської означає „опитування на виході”. Такі опитування почали практикувати американські телевізійні канали у 1960-ті роки, щоб **задовольнити потребу електорату в максимально оперативній інформації про вибори** [16].

Упродовж останніх тридцяти років у світовій практиці екзит-поли з наукового експерименту перетворилися на одну з найпомітніших складових висвітлення виборів на телебаченні й у пресі. Дані опитування є звичною практикою виборчих кампаній у демократичних країнах. Можна виокремити принаймні три основні функції, які вони виконують: 1) основна мета таких опитувань – **прогноз** результатів виборів, аналіз електоральної поведінки громадян до підбиття офіційних підсумків; 2) екзит-пол є також різновидом громадського **контролю** за чесністю виборів, робить процес голосування прозорішим, що особливо актуально для країн, які перебувають у процесі демократизації; 3) опитування виборців після голосування мають і значно більшу цінність. Практично це єдиний спосіб точно визначити соціально-демографічні характеристики виборців різних кандидатів, побудувати реальний **соціально-демографічний зріз** електорату.

Особлива цінність екзит-полів полягає в тому, що для опитувань у день виборів значно менше характерний дисонанс між вербальною та реальною поведінкою. Хоча, звичайно, не можна говорити, що цього дисонансу тут немає зовсім. Але вже та обставина, що опитуваний дає відповідь, як він проголосував, через кілька хвилин після того, як це сталося, значно зменшує ймовірність того, що його вербальна відповідь відрізнятиметься від реальної поведінки.

Потрібно також зазначити, що екзит-пол дає більші можливості охопити опитуванням представників важкодоступних груп респондентів.

В Україні екзит-пол уперше (і вперше серед країн СНД) був здійснений

у день парламентських виборів 1998 року. Українські соціологи правильно спрогнозували вісім партій, які змогли подолати 4-відсотковий бар'єр і увійшли до складу парламенту. Було попередньо розроблено і випробувано систему поширення інформації щойно після завершення виборів. Вони надходили до основних українських інформаційних агенцій, телекомпаній, штабів кандидатів факсом та електронною поштою. Результати опитування оприлюднювалися одразу після закриття виборчих дільниць на прес-конференції в УНІАН і розповсюджувалися ЗМІ раніше, ніж ЦВК почала подавати перші офіційні дані.

Чинне законодавство регулює порядок висвітлення у ЗМІ результатів „екзит-полів”. Опублікування їх у день виборів до закінчення голосування, тобто до закриття виборчих дільниць, заборонено пунктом 19 ст. 56 закону „Про вибори народних депутатів України”, яка й регламентує порядок оприлюднення результатів опитування виборців щодо їх волевиявлення. Ця демократична норма відповідає міжнародним стандартам. Проте тут маємо парадокс: заборона є, а от механізмів для забезпечення її функціонування немає. Побудова демократичного суспільства, неспальсифіковані вибори можливі лише у громадянському суспільстві.

Український більш ніж десятирічний досвід проведення альтернативних виборів (і це підтверджують соціологічні дослідження) дозволяє виявити певні тенденції у поведінці українського електорату:

³⁵₁₇ активність виборців України перебуває на рівні більшості європейських країн. Для прикладу, на парламентських виборах 1994 року проголосувало 72,7 % виборців у першому турі та 67 % у другому. Для порівняння: у парламентських виборах у ФРН 1994 року взяли участь 79 % виборців, у парламентських виборах в Іспанії 1996 року – 77,4 %. У країнах, де застосовуються методи примусу до участі в голосуванні (Бельгія, Люксембург, Італія, Австрія, Греція, Нідерланди та ін.), виборча активність перебуває у діапазоні від 80 до 96 % [17];

³⁵₁₇ при порівнянні поведінки міського і сільського електорату помітною є значно більша підтримка кандидатів від лівих партій сільським, ніж міським населенням;

³⁵₁₇ різне сприйняття влади міським і сільським населенням. Общинна свідомість і насторожене ставлення до влади сільського населення;

³⁵₁₇ значний відсоток виборців (від 60 до 80) упевнені у фальсифікації результатів голосування. Результати електоральних опитувань фіксують значну частку так званих „невизначених виборців”;

³⁵₁₇ виборці гостріше сприймають проблеми власного благополуччя, ніж питання ідеологічного протистояння. Значна кількість громадян не ідентифікує себе з якоюсь ідеологічною позицією: близько половини всіх виборців України не мають чітких ідеологічних поглядів [18];

³⁵₁₇ незважаючи на значні економічні, соціальні, партійно-ідеологічні преференції, уподобання українського електорату залишаються

стабільними. Соціологи підкреслюють, що за останні роки „тільки 2 % українських виборців кардинально змінили свої партійно-ідеологічні переваги і стали підтримувати кандидатів іншого політичного напрямку” [5, с. 184].

В результаті проведеного дослідження можна виокремити деякі **особливості вивчення українського електорального простору**:

³⁵₁₇ електоральний процес необхідно розглядати як комплексне явище, що охоплює усі верстви суспільства, що трансформується; він істотно відрізняється від електорального процесу, характерного для стабільних типів суспільств зі сталою економікою та досить визначеною соціальною структурою;

³⁵₁₇ виборча активність людей має глибоко індивідуальний аспект, який потребує вивчення на рівні конкретного індивіда. Це обумовлено розвитком демократичних тенденцій в українському суспільстві та у світі в цілому, зростанням недовіри до політичних інституцій, розвитком ЗМІ;

³⁵₁₇ масове відсторонення від політики призводить до тяжких соціальних наслідків. Від свідомого вибору й активності громадян залежить урахування в державній політиці інтересів різних груп населення, компетентність та відповідальність правлячих еліт;

³⁵₁₇ розвиток політичної системи, розбудова громадянського суспільства неможливі без подолання таких явищ, як **абсентеїзм, голосування „проти всіх”, „спіралі мовчання” тощо.**

Проблема вивчення електоральної поведінки за допомогою соціологічних методів є ключовою при регулюванні виборчих процесів. Участь у виборах робить кожного з нас не тільки частиною електорату, але є також наймасовішою формою політичної участі, яка пов’язує між собою народ і владу, а отже важливим є методичне забезпечення при вивченні електорального простору, що слугує основою для розробки відповідних виборчих технологій і сприяє перемозі кандидатів чи партій (блоків) на виборах до парламенту.

Для виборчих технологій важливе значення, як переконує досвід проведення минулих виборів, має відповідне соціологічне забезпечення. А саме, методологічний інструментарій, застосування соціологічних методів – опитувань, рейтингів, „фокус-груп”, екзит-полів тощо є необхідним для ефективної побудови виборчої кампанії і здобуття перемоги. Необхідно звернути увагу на такі види методів, як експертні та роллінгові опитування, контент-аналіз тощо, що дасть можливість отримати оперативну, достовірну та повну інформацію.

З точки зору методології, існують певні труднощі при проведенні соціологічних досліджень: не завжди може бути змальовано достовірну ситуацію, оскільки в Україні ще недостатньо вивчені фактори, які впливають на сегментацію електорального простору, не аналізується й не враховується явище, хто ухилився від опитування тощо.

Однак цінним є те, що соціологічні дослідження не лише аналізують або фіксують ситуацію, що склалася, а й слугують підґрунтям для побудови прогнозів розвитку виборчої кампанії, проектування виборчих технологій. Слід зазначити, що побудова прогнозу результатів виборів – справа досить складна і обійтися тут без проведення досліджень і кумуляції інформації про наміри різних груп виборців щодо участі у виборах, мотивах вибору, інформованості про кандидатів, попереднього визначення типу електорального вибору практично неможливо.

Завдяки соціологічним дослідженням є можливість з'ясувати особливості сприйняття пересічними громадянами виборчих заходів, образів кандидатів або політичних партій, рівень реального впливу ЗМІ на суспільство й, зрештою, спрогнозувати попередні підсумки результатів виборів.

Література:

1. **Балашова А. Н.** Технология избирательной кампании в западной политической науке // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12: Полит. науки. – 2000. – № 2. – С. 65.
2. **Старовойтенко Р. В.** Основні чинники формування електорального вибору // Політологічн. вісн. 2002. – № 10. – С. 181.
3. **Полторах В., Петров О.** Избирательные кампании: научный подход к организации. – К.: „Знання України”, 2004. – С. 43.
4. **Бурдые П.** Общественное мнение не существует // Соціологія політики. — М., 1993. — С. 161 - 177.
5. **Вишняк О.** Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 308 с.
6. **Морозова Е. Г.** Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М., 1999. – С. 124.
7. **Ольшанский Д. В.** Массовые настроения переходного времени // Вопр. философии. – 1992. № 4. – С. 3 — 15.
8. Підготовка і проведення виборчих кампаній / Авт.-укладач Наумов В. О. – К.: СП „Інтертехнодрук”, 2002. – С. 11.
9. Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інформац.-аналіт. вид. / ЦВК України. – К., 2002. – С. 147.
10. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Радченка Є. В. – К.: Факт, 2003. – С. 243.
11. **Гудина Ю. В.** Активность российских избирателей: теоретические модели и практика // Полис. – 2003. – № 1. – С. 112.
12. **Ахременко А. С., Мелешкина Е. Ю.** Голосование „против всех” как форма политического протеста: проблемы изучения // Полит. наука: совр. сост. Тенденции и перспективы. — М., 2002. — Вып. 1. — С. 24.

13. **Ноэль-Нойман Э.** Общественное мнение: открытие спирали молчания / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.
14. Цит за: **Ярош О.** ЗМІ як дзеркало громадської думки. Проблеми коректної презентації результатів соціологічних опитувань // Контекст. — 2001. — №12. — С. 18
15. **Трофімова Н.** У влади багато влади. Народ хоче активніше впливати на прийняття політичних рішень // День. – 2003. – №95. – 4 червня. – С. 4.
16. **Кучерів І.** Перші українські опитування екзит пол під час виборів Президента // Політ. портрет України. – 2000. – Вип. 22: Вибори-99. – С. 118.
17. **Хома Н.** Основні тенденції поведінки виборців незалежної України (1991 – 2001 рр.) // Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 775 – 776.
18. **Головаха Є. І., Паніна Н. В.** Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1999 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С. 48.

Поняття „громадянськості” і теорія громадянського суспільства

Віктор Пащенко,
аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Теорія громадянського суспільства, до розвитку якої останнім часом докладаються значні зусилля, потребує, здається, не лише прикладних досліджень, спрямованих на практичне її застосування, але й розробки її інструментарію, насамперед методології. Антитетична природа філософії обумовлює, зокрема, те, що кожне поняття набуває справжнього значення, коли має антитезу. Поняття „негромадянськість” (incivisme) ми подибуємо в працях як вітчизняних, так і закордонних дослідників (наприклад, у В. Полохала, Р. Патнема). У статті робиться спроба визначити поняття йому протилежне – „громадянськість”.

На зниження ефективності використання теорії громадянського суспільства впливає, серед інших факторів, недостатня розробленість та узгодженість понять – тобто базового елемента теорії. І проблема тут не тільки в тому, що у працях вчених зустрічаємо величезну кількість альтернативних визначень поняття „громадянське суспільство”, а й у тому, що воно часто залишається єдиним визначеним поняттям у рамках теорії. Інші ж поняття або взагалі не згадуються, і в цьому випадку можна констатувати, що поняття „громадянське суспільство” використовується в якості залишкової категорії, або ж не знаходять свого визначення, і тоді можна говорити про недостатню їх розробку.

Однією з праць, якій ці вади не питає, є монографія В. Цвиха „Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика” [1]. В ній автор, у розвиток поняття „громадянське суспільство”, вводить і визначає поняття „громадянин”, „громадянство”, „групи інтересів”, „громадянськість” і „саморганізація”. Серед них особливу увагу звертає на себе поняття „громадянськість”, яке, на думку вченого, є „якісною ознакою громадянина” [1, с. 104] і дозволяє „глибше проникнути

в сутність громадянського суспільства” у порівнянні з іншими поняттями – такими, наприклад, як „громадянство” чи „громадянин”. В монографії В. Цвих досліджує профспілки, і, звісно, не ставить завдання визначити поняття „громадянськість”. Звідси й певна його поверховість та обмеженість, яка й стимулює подальші дослідження „громадянськості”.

Ставлячи за мету дослідження „громадянськості”, ми не можемо уникнути також дослідження „громадянського суспільства” та його інститутів, а точніше – взаємозв’язку між цими явищами, в з’ясуванні природи якого фактично й полягатиме наше дослідження „громадянськості”. Питання, на яке маємо відповісти: яким чином можна досліджувати громадянське суспільство?

Громадянське суспільство – феномен, основи якого закладені і в праві, і в моралі. Щодо правової його сторони, то досліджується вона досить інтенсивно. У цій сфері є чіткий предмет дослідження і відпрацьована методологія. Інакше склалися справи з дослідженнями моральної сторони феномена – тут методологічних засад практично не існує. Це змушує нас звернутися до цієї проблеми.

В передмові до першого видання книги „Про розподіл суспільної праці” Е. Дюркгейм говорить: „Ми хочемо не вивести моральність з науки, але створити науку моральності, що є зовсім іншою справою. Моральні факти – такі ж явища, як і інші, вони полягають у правилах поведінки, які пізнаються за певними ознаками. Тому повинна існувати можливість їх спостерігати, описувати, класифікувати і відшукувати закони, що їх пояснюють” [2, с. 39]. Це, до речі, було одним з напрямків розвитку теорії громадянського суспільства. У Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гегеля та інших можемо зустріти спостереження, опис та класифікацію правил поведінки в громадянському суспільстві і пошук законів, що їх пояснюють. Наслідком діяльності цих вчених було створення науки громадянської моральності, яка отримала назву теорії громадянського суспільства.

Сформульовані дослідниками правила є наслідком рефлексії, але люди можуть дотримуватися їх і без неї. І вони дотримувалися їх і до того, як було здійснено цю рефлексію. Крім теоретично визначених, вони існують на практиці, і є за своєю природою „спонтанними”. Підтверджують це численні висновки, що громадянське суспільство не можна встановити, що воно виростає саме по собі (А. Арінін) [3]. Сукупність таких „спонтанних” правил складає „спонтанний порядок” (термін Ф. Хайека [4], який він вживає не в зовсім звичному для нас розумінні – для нього „порядок” це не відсутність хаосу, як звично ми розуміємо це слово; „порядок” ближче до термінів „система”, „рівновага”, „структура”). Спонтанний порядок формується тому й тоді, коли люди „дотримуються певних правил у реагуванні на безпосереднє оточення” [4, с. 70]. Правила спільні для людей, які їх дотримуються, але ніхто, в тому числі й люди, що їм підкорюються, ці правила цілеспрямовано не створювали, „вони є

неспроектованими наслідками людських дій" [5, с. 87].

Отже, спонтанний порядок не формується цілеспрямовано. „Оскільки такий порядок не був створений якоюсь сторонньою силою, то він як такий не може мати й цілі, хоча його існування може бути дуже корисним для окремих людей, що діють всередині такого порядку. Проте в іншому сенсі цілком можна сказати, що цей порядок ґрунтується на цілеспрямованій діяльності своїх складників... Вживання слова „цілеспрямований” у цьому сенсі... не викликатиме заперечень, доки ми маємо на увазі не усвідомлення цілі з боку цих складників, а лише те, що їхня поведінка набула системності, яка сприяє підтриманню цього порядку (можливо, тому, що той, хто діяв у певний спосіб, має в цьому кінцевому порядку кращі шанси на виживання, ніж інші)” [4, с. 67].

„Спонтанний порядок”, який „набагато підвищує ефективність індивідуальної діяльності, пояснюється... великою мірою – процесом, який спочатку називався „розвитком”, а потім „еволюцією”: процесом, у якому звичаї, спершу засвоєні з інших причин або навіть, по суті, випадково, зберігалися завдяки тому, що дозволяли групі, в якій вони виникали, домінувати над іншими” [4, с. 26 – 27]. Тобто, люди, по-перше, не встановлюють правила, а по-друге, коли діють згідно з правилами „спонтанного порядку”, то чинять так не через те, аби його підтримати, виходячи з розуміння ними „завдання” певного порядку та його важливості для суспільства, а через те, що дотримання правил, а відтак і „виконання завдання” приносить переваги людям. Як говорив К. Поппер, соціальні інституції, які є неспроектованими наслідками людських дій, наприклад, мова, мають інструментальний характер, бо „якщо вони не мають ніяких корисних функцій, то не мають шансів вижити”, а отже „неспроектовані соціальні інституції можуть поставати як незадумані наслідки раціональних дій” [5, с. 87].

„Спонтанні порядки” не є простими, не є чіткими, і не є, принаймні на початку свого існування, вербально сформульованими. На думку Ф. Хайека, правила, „що керують діями елементів, ...не обов’язково мають бути „відомими” цим елементам; досить, аби ці елементи фактично поводитися в той спосіб, який можна описати за допомогою цих правил. Тому застосоване нами... поняття правил не означає, що такі правила існують у чітко висловленій („вербалізованій”) формі, а означає лише можливість виявлення правил, яким відповідають реальні дії окремих людей. Аби зробити на цьому наголос, ми інколи говоримо не про правила, а про „закономірність”, але це слово означає, звичайно, лише те, що елементи поведуться згідно з певними правилами” [4, с. 70].

Ті принципи, приписи та підстави, про які говорилося вище, є засобами дослідження і аналітичного впорядкування „спонтанності”, чи „спонтанного порядку”, який приводить до громадянських дій; в реальності ці принципи, приписи та підстави „виявляються лише в їх

фактичному дотриманні” [4, с. 71]. Вербально сформульованих правил „спонтанного порядку” здебільш немає в первісних суспільствах та в примітивних „спонтанних порядках”, а „тоді, коли інтелекти окремих людей досягають значної міри відмінності, виникає необхідність висловлювати ці правила у такій формі, аби їх можна було передавати й до них привчати, виправляти відхилення в поведінці та розв’язувати проблему розходження в думках щодо належної поведінки” [4, с. 71]. Відтак у суспільствах цивілізованих починається розробка, спочатку в рамках релігійних вчень (оскільки ми, як говорив Е. Дюркгейм, „відчуваємо потребу розуміти, або вірити, що розуміємо, основи нашої поведінки, то рефлексія зверталася до моралі набагато раніше, ніж вона стала об’єктом науки” [2, с. 43 – 44]), а вже потім засобами філософії, правил, які мають відображати поведінку людей, виявляти її „закономірність”, аби ці правила перетворилися на об’єкт цілеспрямованої людської дії. Одним з наслідків розробки є теорія громадянського суспільства, котра прагне пояснити один з різновидів „спонтанних порядків”.

Громадянське суспільство можна досліджувати як „спонтанний порядок”, оскільки йому притаманні всі його ознаки. Дослідження безпосередньо правил „спонтанного порядку” було б спробою абстрактного дослідження і не „могло би бути особливо щедрим на результати” [2, с. 74]. Щоб переконатися в цьому, спробуйте, наприклад, сформулювати у вигляді принципів „правила „чесної гри” [4, с. 112]. Тому ми пропонуємо звернутися до методології, яку Е. Дюркгейм використовував при дослідженні солідарності.

Подібно до громадянського суспільства, у вигляді сукупності „спонтанних правил”, і „солідарність, доки вона залишається в стані простої схильності нашої психічної природи, щось надто невизначене, щоб можна було її легко виявити. Це недоступна відчуттю можливість, що не дає місця спостереженню. Щоб вона набула вловимої форми, треба, щоб певні соціальні наслідки виражали її зовні” [2, с. 74]. Саме в цьому Е. Дюркгейм вбачає „можливість...спостерігати, описувати, класифікувати” моральні факти „і відшукувати закони” [2, с. 39], що їх пояснюють, в їх соціальних наслідках. З метою класифікації різних видів соціальної солідарності, що становить собою „винятково моральне явище, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню”, Е. Дюркгейм пропонує „замінити внутрішній факт, який вислизає від нашого аналізу, символізуючим його фактом і вивчити перший за допомогою другого”, оскільки „там, де існує соціальна солідарність, вона, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишається в потенційному стані, але виявляє свою присутність видимими діями” [2, с. 71]. Так само і „спонтанний порядок”, що має назву „громадянське суспільство”, „не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню”. І тому потрібно не

зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії, в яких він проявляє свою присутність – звісно, якщо ця присутність взагалі є. Громадянське суспільство, як і інші типи „спontanних порядків”, можемо спостерігати в його „фактичному дотриманні”, в „фактичному дотриманні” його правил. Внутрішнім фактом у цьому випадку є правила, а символізуючим їх фактом є „фактичне дотримання”, за допомогою якого й слід, за рекомендацією Е. Дюркгейма, вивчати правила.

„Фактичне дотримання” можна назвати „матерією” громадянського суспільства. На вивчення „матерії” спрямовані зусилля багатьох дослідників громадянського суспільства, в тому числі й українських. Так, А. Колодій у книзі „На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні” [6] та О. Хуснутдінов у праці „Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку)” [7] основну увагу зосереджують на неурядових організаціях, а В. Цвих у книзі „Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика” [1] – на професійних спілках. Такі дослідження є важливим елементом концепції громадянського суспільства. Але, здійснюючи їх, слід пам’ятати, що за „фактичним дотриманням”, за „матерією” громадянського суспільства має стояти щось, що, за логікою протиставлення, можемо назвати (відходячи від термінології Ф. Хайека) – „духом” громадянського суспільства. При дослідженні громадянського суспільства важливо не забувати цієї обставини. Оскільки не все, що ми можемо сприйняти за формою як „матерію” громадянського суспільства, є нею насправді, оскільки не все це є „проявом” його „духу”.

Особливість „фактичного дотримання” полягає в тому, що воно залежить від конкретних фактів, до яких застосовуються правила „спontanного порядку”. Отже, дві обставини впливають на зміст і форму „матерії” – „дух” (спontanні правила) та конкретні факти, до яких вони застосовуються. Звідси й різноманітність „матерії” громадянського суспільства, яку можемо спостерігати у вигляді міжперсональних відносин людей, відносин у рамках певних організацій, участі в них та ставлення до них, участі в масових колективних акціях.

Особливістю „правил” всіх спontanних порядків є те, що вони застосовні до невизначеної кількості конкретних фактів. Це відбувається тому, що вони не є чіткими; вони регулюють діяльність взагалі, а не якусь певну діяльність. Вони, загалом кажучи, є абстрактними. Люди, які підкоряються цим правилам, діють в різних обставинах і застосовують ці правила стосовно різних фактів. Звідси, із взаємодії правил та оточуючої нас різноманітної реальності, і виникає різноманітність „проявів” громадянського суспільства. До них можна віднести, зокрема, такі явища, як благодійництво, неурядові організації, мітинги тощо. Тезу про

різноманітність „проявів” громадянського суспільства можна зустріти і у А. Колодій, яка говорить, що конкретний тип громадянського суспільства залежить від „сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ” [6, с. 71].

Можна припустити, що в різний час та в різних регіонах світу, зважаючи на різницю в умовах життя людей, на різницю в конкретних фактах, до яких застосовувалися і застосовуються правила, існували різні „прояви” громадянського суспільства. Вони виникали і зникали відповідно до змін, що відбувалися у світі. Саме завдяки цьому громадянське суспільство має „історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди” [6, с. 66]. Наприклад, виникнення такого явища, як глобалізація, призвело до виникнення міжнародних неурядових організацій. І оскільки ми не можемо точно спрогнозувати умови нашого майбутнього життя, то не можемо спрогнозувати, якими будуть і „прояви” громадянського суспільства в майбутньому. Поширеність на певному часовому відтинку якогось із „проявів” громадянського суспільства можна пояснити його ефективністю. На нинішньому етапі розвитку громадянського суспільства виділявся, наприклад, такий його „прояв”, як неурядові організації. (Проте, що громадянське суспільство проявляється в неурядових організаціях, писав уже Х. Апхайер у праці „Громадянське суспільство і „третій сектор” [8]).

Ми вже згадували, що дослідження потенційного стану громадянського суспільства, тобто безпосередньо його „духу”, є малорезультативним, оскільки він „не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню. І тому потрібно не зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії, у яких він проявляє свою присутність”. Але ми можемо досліджувати „дух” і без звернення до видимих дій, тобто фактично у потенційному стані. Для цього слід обрати предметом дослідження окрему особистість, громадянина (поміняти систему координат).

„Якісною ознакою громадянина”, на думку В. Цвиха, є „громадянськість” [1, с. 104]. „Громадянин” – це формальний статус особи, який передбачає наділення його певною сукупністю прав та обов’язків, а „громадянськість” – якісна ознака особи, що вказує, чи дотримується вона своїх обов’язків, чи користується наданими правами й наскільки, в якому обсязі.

З цим можна погодитись, але слід зауважити, що ці поняття не є жорстко пов’язаними. Х. Мюнклер у праці „Громадянська компетентність” [9] розрізняє, як і В. Цвих, статус громадянина, з одного боку, а з іншого – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично – „громадянськість”, яку він розшифровує як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація

на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною.

Як бачимо, поняття „громадянськість” ширше, ніж статус „громадянин”, оскільки включає в себе не тільки його права та обов’язки, що є їх відбитками [10, с. 67], а й, наприклад, здатність і готовність до активної участі та почуття солідарності. Це відбувається тому, що „соціальні відносини можуть фіксуватися, не приймаючи юридичної форми. Серед них є такі, регламентація яких не доходить до того ступеня консолідації і точності” [2, с. 72], або й не може дійти взагалі, щоб бути сформульованими у вигляді юридичних норм. Ці відносини ми можемо досліджувати за допомогою „громадянськості”.

В рамках запропонованого нами методологічного підходу, „громадянськість” є ланкою, що пов’язує „дух” і „матерію” громадянського суспільства. Саме окремі громадяни втілюють у „матерії” правила, що складають „дух” громадянського суспільства, адже це вони організовують та беруть участь у мітингах, неурядових організаціях, працюють на загальне благо тощо. Тобто, стосовно окремих людей можемо говорити, що вони „дотримуються духу” громадянського суспільства, коли вони є безпосередніми творцями „проявів” громадянського суспільства. Але тоді, стосовно окремої особистості, можемо говорити і про потенційний стан „духу”. Той, хто своїми вчинками переконав нас, що „дотримується”, вважається нами „громадянином” вже не тільки через те, що він учасник певних „проявів” громадянського суспільства, але й через те, що володіє здатністю, потрібними якостями і схильністю до цього. Це якісна ознака громадянина, фактично – впевненість у тому, що він „дотримується” і буде „дотримуватися духу” й надалі, незважаючи на індивідуальні особливості характеру.

Ми назвали це „громадянськістю”, і вона є потенційним станом „духу” громадянського суспільства, оскільки є нематеріальною і може проявляти себе стосовно різних конкретних фактів. Виходячи з цього, можемо говорити про рівень „громадянськості”, притаманний індивідові або сукупності індивідів (суспільству), а відтак і про рівень, на якому перебуває громадянське суспільство. Рівень „громадянськості”, притаманний індивіду, залежить від трьох чинників: по-перше, від того, якою є сукупність здатностей та якостей, що її складають; по-друге, від того, стосовно яких фактів вони проявляються; по-третє, від мотивації, якої достатньо для переходу „громадянськості” від потенційного стану до втілення у діях.

Використання, в рамках теорії громадянського суспільства, дихотомії „дух” і „матерія” та поняття „громадянськість” дає нові можливості для вивчення проблем зародження, становлення та розвитку самого феномена громадянського суспільства. Це, наприклад, може дозволити нам

зрозуміти природу впливу тоталітарної держави на громадянське суспільство. Зазвичай заперечується існування громадянського суспільства при тоталітарному режимі. Робиться це з тієї причини, що його часто ототожнюють з „матерією”. А оскільки тоталітарна держава прагне поставити під контроль всі соціальні відносини в суспільстві, то вона, звісно, забороняє і переслідує будь-які „прояви” громадянського суспільства. Але хоча держава й може заборонити „прояви”, проте сам дух заборонити не може. В Німеччині після дванадцяти років тоталітарного правління такий, наприклад, „прояв” громадянського суспільства, як неурядові організації, розпочав свою активну діяльність відразу після того, як це було дозволено окупаційною союзницькою владою. Тобто „дух” громадянського суспільства в Німеччині, незважаючи на всі зусилля тоталітарної влади, залишився живим.

Звісно, не можна заперечувати, що тоталітарний режим має вплив на стан „духу”, особливо якщо його панування таке тривале, як це було в СРСР. Головна причина такого впливу полягає в тому, що соціалізація молоді відбувається в умовах, коли „фактичне дотримання” правил неможливе, а відтак зазнає втрат рівень „громадянськості” кожного наступного покоління. В цьому сенсі зрозумілою і особливо цінною стає діяльність східноєвропейських дисидентів, які свої зусилля спрямовували на революцію не політичну, а моральну та екзистенційну, в ході якої люди повинні були навчитися „жити за правдою” та добровільно взаємодіяти [11, с. 70]. Фактично їх зусилля було спрямовано на розвиток „духу” громадянського суспільства, одним з „проявів” якого є добровільна взаємодія.

Література:

1. **Цвих В. Ф.** Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 376 с.
2. **Дюркгейм Э.** О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
3. **Аринин А. Н.** Зрелость гражданского общества – основа устойчивого развития и безопасности России// www.academy-go.ru/GrObsh/Publications/Arinin
4. **Хайек Ф. А.** Право, законодательство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 1. Правила та порядок. – К.: Сфера. – 1999. – 196 с.
5. **Поппер К.** Злиденність історизму: Пер. з англ. – К.: „Абрис”, 1994. – 192 с.
6. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в

Поняття "громадянськості"
і теорія громадянського суспільства

Віктор Пащенко

Україні. Монографія. – Львів: Видавництво „Червона Калина”, 2002. – 272 с.

7. **Хуснутдінов О. Я.** Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). – К.: ФПУ, 2000. – 47 с.

8. **Апхайер Х.** Гражданское общество и „третий сектор” // www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Aphayer.html.

9. **Мюнклер Х.** Гражданская компетентность // www.academy-go.ru/publications/Munkler.html

10. **Йонас Г.** Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

11. **Шацкий Е.** Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // ПОЛИС. – 1997. – №5. – С. 68 – 88.

Політичний маркетинговий аналіз як метод дослідження політичних процесів

Сергій Шубін,

старший викладач

Південної академії підвищення кваліфікації кадрів

Міністерства промислової політики України

У статті висвітлюється роль політичного маркетингового аналізу як ефективного методу дослідження сучасних політичних процесів. Наголошується на потребі актуалізації вивчення чинників політичної дії.

В сучасному світі, який характеризується інтенсивною інтеграцією та глобалізацією політичного простору, загострюється проблема аналізу дій його суб'єктів та об'єктів. Інноваційним видом такого аналізу є політичний маркетинговий аналіз як складова політичного маркетингу.

На думку автора статті, особливості політичного маркетингового аналізу як специфічного рівня дослідження політичних процесів і явищ, визначаються цілим рядом причин і обставин. Передусім, він орієнтується на опис і вивчення конкретної проблеми, що постає перед суб'єктом. Відомий фахівець з маркетингового аналізу Т. Примаєв говорить: „Маркетинговий аналіз передбачає постійне порівняння існуючих теоретичних даних з одержаними на практиці результатами, що досягається систематичними маркетинговими дослідженнями. Як наслідок, формується інформаційна база, необхідна для складання різноманітних прогнозів” [1, с. 13].

Водночас проблемами, що підлягають політичному маркетинговому аналізу, можуть бути будь-які політичні процеси і протиріччя, що впливають на здійснення особами їх ролей і функцій у сфері влади, які мають істотне для суспільства значення, зачіпають інтереси широких верств населення, суспільні вірування і цінності, прямо чи опосередковано впливають на діяльність органів управління – тобто мають публічний характер і володіють певною мірою важливості.

Відтак, автор наполягає, що політичний маркетинговий аналіз, як

найефективніший спосіб виявлення чинників політичної дії, що сприяють її різноманіттю і одночасно непередбачуваності, необхідно провести одночасно на двох рівнях – теоретичному і прикладному.

Теоретичні дослідження та аналіз політичних процесів, вважаємо, мають пояснювати фундаментальні проблеми, основною з яких потрібно визнати розкриття справжніх механізмів функціонування політичного світу. Тобто це проблеми, які, на думку американських політологів Дж. Мангейма і Р. Річа, відображають „певні конкретні потреби, вирішення яких слугуватиме кращому теоретичному пізнанню явища” [2, с. 24 – 25]. Прикладні ж дослідження і аналіз повинні спрямовуватися на розв’язання гостроактуальних проблем, що постають перед його акторами – найзначнішими суб’єктами політичного процесу. Саме це, відзначають Дж. Мангейм і Р. Річ, „може допомогти впоратися з тим або іншим питанням, що постає перед суспільством” [2, с. 24 – 25].

На наш погляд, у теоретичному маркетинговому дослідженні та аналізі чинників політичного процесу необхідно включити політичні інститути, політичну владу, політичну поведінку, лідерів політичного процесу, політичну культуру суспільства і політичну ідеологію суб’єктів політичного процесу.

До сфери політичного маркетингового аналізу належать політичні інститути, оскільки вони – специфічна форма організації людей. На нашу думку, політичний інститут – це певні групи людей, уповноважені суспільством виконувати соціально-політичні значущі, причому – безособові, функції; сукупності матеріальних та інших засобів діяльності, що дозволяють представникам суспільства – організаціям або групам осіб – виконувати певні політичні функції; сукупності політичних ролей і норм, реалізація яких має життєво важливе значення для соціальних груп або суспільства в цілому.

Держава, її органи й установи, партії – суть політичні інститути. Діючи у сфері політичних відносин, вони забезпечують здійснення публічної влади в суспільстві; служать задоволенню політичних потреб та інтересів; виконують управлінські функції і виступають інтегративним чинником, оскільки покликані підтримувати санкціонований суспільством порядок. Російський соціальний філософ В. Барулін відзначає: „Зв’язки між різними політичними організаціями творять цілісну політичну систему суспільства, його політичну сферу” [3, с. 163].

На думку автора, в політичній сфері кожний політичний інститут, хай то буде установа державної влади чи суспільно-політичне об’єднання, володіє специфічними елементами. Ми б до них віднесли: оформлені у низку питань цілі, що складають сферу його діяльності; функції і ролі, що обумовлюються цілями; засоби – матеріальні, символічні та ідеальні; установи; санкції, що застосовуються як до суб’єктів – носіїв інституційних функцій, так і до людей та об’єднань, що є об’єктами впливу інституту.

Політичні інститути змінюються разом із зміною суспільних організмів, яким вони властиві, а також в міру розуміння людьми природи і ролі інститутів в конкретній історичній ситуації. Л. Абалкін пише, що „саме аналіз типів цивілізацій, які історично склалися, дозволяє багато що зрозуміти і пояснити не тільки в минулому і теперішньому часі, але й у віддаленому майбутньому” [4, с. 4].

Саме завдяки теоретичному маркетинговому аналізу існуючих в даному суспільстві політичних інститутів, на наше переконання, одержуємо можливість ретельно досліджувати дії політичних суб'єктів. „Теоретичне дослідження, – вважає А. Здравомислов, – піднімається на вищий рівень узагальнення завдяки іншому поставленому завданню – дослідженню всієї системи. У тому числі і цілей самої управлінської діяльності” [5, с. 55].

Проблема влади – одна з найважливіших в історії політичної думки і сучасної політичної науки. Ф. Бурлацький зазначає, що влада – це „реальна здатність здійснювати свою волю в соціальному житті, нав'язуючи її, якщо необхідно, іншим особам; політична влада як один з найважливіших проявів влади характеризується реальною здатністю певного класу, групи, індивіда провести свою волю, виражену в політиці і правових нормах” [3, с. 148].

Політична влада, як феномен будь-якої політичної системи, повинна бути особливим об'єктом дослідження в теоретичному політичному маркетинговому аналізі чинників політичного процесу. Основнвоположне питання в цьому випадку, як ми розуміємо, – питання про природу політичної влади.

На думку автора, аналізуючи політичну владу, її необхідно розглядати як властивість системи суспільних відносин. Вона, по суті, внаслідок об'єктивних причин, є постійним генератором суперництва, вона є метою усіх політичних сил. Тому необхідно виокремити основоположний аспект, що визначає ознаку цього явища. „Аналіз ... являє собою, – пише А. Здравомислов, – цілу сукупність операцій. Найважливіші з них – упорядкування фактичного матеріалу з певною сукупністю ознак, класифікація цього матеріалу, вимірювання як спосіб порівняння або зіставлення, нарешті, типологія, що являє собою вже найважливіший елемент узагальнення” [5, с. 193].

Як ми вважаємо, політична влада – поняття, що вказує на реальну спроможність певного класу, іншої великої соціально-політичної групи або більшості суспільства, а також індивідів, що представляють їх організації, провести свою волю стосовно інших груп, окремих індивідів для здійснення своїх інтересів і цілей. Це завжди влада над людьми, оскільки „...в усіх людських колективах, – пишуть А. Фернхем і П. Хейвен, – формуються соціальні ієрархії, засновані на розподілі на групи, причому одна з груп посідає чільне становище (наприклад, білі в США)” [6, с. 136]. Тому

політичну владу можна охарактеризувати рядом ознак, які, кожна нарізно і в сукупності, є потенційним чинником можливого виникнення політичних протиріч, що є складовою всього політичного процесу.

Політична влада проявляється в різних формах суспільних відносин: панування, гегемонія, керівництво, управління, організація, контроль. Відтак політичну владу можна визначити як і ефективне керівництво, тобто менеджмент. „Менеджмент, – відзначає Р. Дафт, – це ефективне і продуктивне досягнення цілей організації за допомогою планування, лідерства (керівництва) і контролю над організаційними ресурсами” [7, с. 18].

Про ефективність влади (її силу чи слабкість) можна судити по тому, в якій мірі вона здійснює свої функції. При цьому найважливішим критерієм завжди виступає критерій суспільних інтересів.

Влада ефективна за умови: якщо адекватно відображає інтереси тих соціальних груп, на які спирається, і, разом з тим, уміє пов'язувати їх з інтересами цілого суспільства; якщо влада не протиставляє себе суспільству, не нав'язує своїх вимог, що суперечать інтересам його більшості, а пристосовує ці вимоги до думки суспільства й одночасно формує громадську думку відповідно до своїх настанов; якщо влада, задовольняючи інтереси і потреби тих соціальних груп, на які спирається, водночас демонструє свою готовність йти назустріч інтересам інших груп, або, принаймні, не ущемляти їх настільки, щоб протиставити себе цим групам. Як писав Е. Дюркгейм: „Об'єктом дослідження потрібно обирати лише групу явищ, визначених заздалегідь певними загальними для них зовнішніми ознаками, і включити в це ж дослідження всі явища, що відповідають даному визначенню” [8, с. 58].

Автор статті характеризує політичну владу як суспільні відносини у взаємодії складових її компонентів: це не тільки суб'єктно-об'єктні, але й суб'єктно-суб'єктні відносини; це відносини по вертикалі (рівні влади) і по горизонталі (різні гілки влади). Отже, вони є об'єктом дослідження теоретичного політичного маркетингового аналізу.

Важливим елементом теоретичного маркетингового аналізу політичних процесів, на нашу думку, є дослідження політичної діяльності і поведінки суб'єктів політики.

У нашому розумінні, суть всієї політичної системи – це процес дії її суб'єктів: державних інститутів, партій, громадських організацій, еліт, лідерів. Значення теоретичного політичного маркетингового аналізу пролягає, в основному, в поясненні суті процесу і організації політичних дій, їх детермінації і впливу на суспільство. „Дія, – писав С. Рубінштейн, – це свідомий акт діяльності, спрямований на об'єкт” [9, с. 23].

Політична діяльність уявляється нам сукупністю організованих дій суб'єктів як всередині політичної системи, так і поза нею, підпорядкованих реалізації спільних соціальних інтересів і цілей. В основі своєї політична

діяльність – це керівництво й управління суспільними відносинами за допомогою інститутів влади. Її суть – управління людьми і людськими спільнотами. „Управління, – зазначає О. Бандурка, – можна визначити як комплекс необхідних заходів впливу на групу, суспільство або його окремі ланки з метою їх упорядкування, збереження якісної специфіки, удосконалення і розвитку” [10, с. 6].

Безпосереднім об’єктом політичної діяльності і управління, на наш погляд, є політичні цінності, інститути, політична система в цілому, соціальні групи, партії, еліти, лідери, що за ними стоять. „Об’єкт управління, – пишуть автори „Психології управління”, – це окремі люди або групи, на які спрямовані організовані, систематичні, планомірні впливи суб’єкта управління. Метою такого впливу є спрямування об’єкта певним шляхом розвитку, надання йому стану організованості, відповідності певним вимогам” [10, с. 14 – 15].

Окрема особа набуває політичного значення остільки, оскільки включається в систему суспільних відносин і є елементом групової діяльності. „Психологія людини зумовлена суспільними відносинами, – писав С. Рубінштейн, – бо суть людини визначається сукупністю суспільних відносин” [9, с. 32].

Конкретні суб’єкти політичної діяльності, на наш погляд, можуть бути як груповими, так і індивідуальними. До групових автор відносить: класові, національні, територіальні (регіональні), корпоративні, елітарні суб’єкти. Методом політичного маркетингового аналізу структури суспільства можна виявити різновиди групових суб’єктів, що склалися в певній соціально-політичній ситуації. Але при цьому політичні групи необхідно відрізняти від груп соціальних.

Політична діяльність людей нерозривно пов’язана з їх політичною поведінкою. Д. Ольшанський визначає термін „політична поведінка” як „...процес взаємодії політичних суб’єктів з політикою, тобто уявляється сукупністю дій, вчинків, акцій суб’єкта політики (людини, групи, організації або загалу) відносно політичних інститутів в рамках політичного процесу” [11, с. 93]. Завданням теоретичного політичного маркетингового аналізу є дослідження поведінки людини в такій специфічній формі діяльності, як політика.

Аналіз тільки діяльності, на нашу думку, не вичерпує проблематики, пов’язаної з поведінкою. Особливо це стосується поведінки з частково усвідомленою або неусвідомленою мотивацією. Політична поведінка, як і діяльність, є вираженням активності людей у політичній сфері. Це, передусім, суб’єктно-об’єктні відносини.

Політична поведінка – такий тип активності, який, будучи обумовленим політичним середовищем, спрямований на самого суб’єкта і виражає його стан у процесі дії. Політична поведінка – це безпосередня взаємодія учасників політичної діяльності. Внутрішній зв’язок його природний з

самим процесом діяльності. „В умовах повсякденного соціально-політичного життя, – наголошує Д. Ольшанський, – політична поведінка суб'єкта значною мірою залежить від зовнішнього середовища – зокрема, від характеру взаємовідносин з соціально-політичними групами і організаціями, членом яких він є” [11, с. 94].

У політичному маркетинговому аналізі, на нашу думку, треба враховувати ту обставину, що різні модифікації політичної поведінки корелюються з конкретною ситуацією і конкретними процесами політичної діяльності.

Багатопланова проблема політичного лідерства є предметом теоретичного політичного маркетингового аналізу і дослідження, оскільки феномен лідерства – це специфічний аспект політичної діяльності і політичних відносин. Лідерство є невід'ємною складовою політичного процесу. Із свого середовища будь-яка політично активна група висуває керівне ядро або індивіда – керівника. Р. Дафт у книзі „Менеджмент” дає таке визначення: „...лідерство (керівництво) – це здатність індивіда задля досягнення певних цілей спонукати або впливати на інших людей” [7, с. 466].

Категорія „політичне лідерство” фіксує в теоретичній формі специфічний аспект діяльності керівництва певною спільнотою людей у сфері політики і характеризує властиві керівній діяльності відносини між її суб'єктом і об'єктом.

На думку автора статті, політичне лідерство – це таке політичне становище суб'єкта – лідера до спільноти, при якому він наділений певним обсягом прав і відповідальності формулювати і виражати інтереси і цілі цієї спільноти. Автори статті „Образ лідера: уявлення і надання переваги жителями України” дають таке визначення: „Лідер у свідомості людей – це високоморальна людина; професіонал у своїй справі, талановитий організатор, керівник, оратор; сильна, енергійна і смілива, яскрава, різнобічна особистість; зовні приваблива, комунікабельна та інтелігентна людина” [12, с. 43].

Оскільки політика – це керівництво людьми, і вона має визначати колективні цілі та прийняття рішень, необхідних для досягнення намічених цілей, то, безумовно, необхідне ядро політичної діяльності, яке б інтегрувало інтереси та волю спільноти й спрямовувало їх в загальне русло для реалізації цілей. Таким ядром виступає політичний лідер. Ним можуть бути як окремі політичні діячі, так і цілі організації – партії, громадські об'єднання, еліти. „Політичне лідерство, – твердить Д. Ольшанський, – це спосіб здійснення влади, заснований на ненасильницькій інтеграції соціальної активності різних верств (груп) за допомогою легітимних механізмів навколо програми (концепції) розв'язання, що висувається лідером, соціальних проблем і завдань суспільного розвитку” [11, с. 162].

Для політичного маркетингового аналізу, на нашу думку, особливий інтерес може становити політичний лідер і лідерство як суспільний інститут, що характеризується специфічним механізмом реалізації: легітимність лідера і двоєдиний процес здійснення його функції.

Суб'єкт виступає як політичний лідер, якщо він визнається політичною спільнотою як виразник його інтересів та волі, як носій його цінностей. Легітимність політичного лідерства, на наш погляд, втілюється в двоєдиному характері процесу його реалізації. По-перше, це вплив на спільноту через владні органи і механізми. По-друге, безпосередній вплив лідера на прихильників своїми політичними та ідеологічними поглядами і настановами, змістом і спрямованістю політичних дій і програм, що ним пропонуються, досвідом і стилем поведінки, своїм етичним виглядом. Г. Почепцов дає таку характеристику лідерства: „На першому етапі лідер є агітатором. На другому – це пророк, що вселяє ентузіазм. На третьому – адміністратор на чолі формальної організації. На четвертому – політичний діяч” [13, с. 164].

Автор вважає, що у політичному маркетинговому аналізі необхідно з'ясувати ступінь впливу на лідерство кожного з чинників, а також конкретної ситуації, в якій відбувається політична діяльність.

Будь-яка політична система характеризується властивою саме їй політичною культурою. „Межі політичного, – відзначає Ж. Баландьє, – повинні накреслюватись не лише стосовно різнопорядкових соціальних зв'язків, а й стосовно культури, розглянутої в цілому або в окремих елементах” [14, с. 41]. Політична культура синтезує в собі політичну свідомість, діяльність і поведінку людей, які матеріалізуються в інститутах державної влади і управління громадськими справами. Саме в цьому значенні вона повинна бути одним з елементів теоретичного політичного маркетингового аналізу.

На нашу думку, труднощі в розумінні, а, отже, і в дослідженні політичної культури зумовлені нечіткістю її контурів. Політичною культурою є сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників політичної системи, тобто суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм значення; це, за природою своєю, явище індивідуальне.

З іншого ж боку, політична культура є суб'єктивно-об'єктивним феноменом, засобом духовно-практичної діяльності і відносин у сфері політики. Безумовно, політична культура – одна з головних якісних ознак політичної суб'єктивності. Однак автор вважає, що вона не обмежується тільки суб'єктом – індивідумом, окремою особистістю. В політиці задіяні соціальні групи, спільноти. Вони є колективним носіями певних форм культури. В. Шаповалов твердить, що „...значення вивчення культури не обмежується тим, що відкриває щось нове для розуміння лише самої культури: таке вивчення має значення для з'ясування істотності майже

всіх або, принаймні, багатьох сторін життя суспільства” [15, с. 552].

У політичному маркетинговому аналізі потрібно звертати особливу увагу на ті численні чинники, що впливають на формування політичної культури певного суспільства. До них автор би відніс історичні передумови, рівень загальної культури країни, народу. Оскільки політична культура – її частина, то вона в будь-якому випадку акумулює в собі попередній досвід. Американські вчені К. Холл і Г. Ліндсей зазначають: „...щоб зрозуміти розвиток, знати минуле обов’язково, воно також дає інформацію про сили, що діють нині” [16, с. 551]. Теоретичний політичний маркетинговий аналіз категорії політичної культури дає можливість оглянути її функції. При цьому треба звернути увагу на неспівпадіння політичної культури суспільства і даної політичної системи. Якщо не враховувати цього, то зникає методологічне посилення розмежування функціональних і дисфункціональних елементів культури стосовно конкретної політичної системи.

Особливе місце в теоретичному політичному маркетинговому аналізі політичних процесів посідає політична ідеологія. „Будь-яка структура, – пише Г. Почепцов, – змушена створювати свою ідеологію, нехай і найпримітивнішого характеру, щоб чітко відмежуватися від інших подібних, конкурентних стосовно неї структур (в іншому випадку відбувається злиття їх іміджів)” [17, с. 11].

Політична ідеологія, будучи системою вірувань, переконань і поглядів, відображає, як ми розуміємо, суспільно-політичну реальність крізь призму інтересів великих соціальних груп. У зміст ідеології вписуються елементи знання про дійсність. Політичні сили за допомогою ідеології обґрунтовують свої цілі і добирають засоби для їх реалізації. На основі ідеології розробляються політичні концепції, доктрини і програми. Вона живить мотиваційну базу колективних політичних дій і поведінки. „Ідеологія великих соціальних груп, – пише Д. Ольшанський, – існує у формі політичних програм, маніфестів, наборів лозунгів” [11, с. 295].

Таким чином, можна зробити висновок, що теоретичний політичний маркетинговий аналіз політичних процесів як складова політичного маркетингового аналізу являє собою важливий елемент досліджень широкого кола феноменів політичної дії. Розглядаючи і вивчаючи політичні інститути, політичну владу, політичну поведінку і політичну діяльність, політичне лідерство, політичну культуру суспільства, а також політичну ідеологію, можна ретельніше і продуктивніше скласти картину всього політичного поля, його суб’єктів і об’єктів.

Теоретичний політичний маркетинговий аналіз можна продовжити як прикладне дослідження. „Дуже важливо мати на увазі, – говорить В. Ядов, – що будь-яке дослідження, орієнтоване на вирішення теоретичних завдань, можна продовжити як прикладне” [18, с. 78]. На нашу думку, тільки в контексті конкретної ситуації прикладний політичний

маркетинговий аналіз і повинен розкривати причини виникнення проблеми, пояснювати її симптоми і зміст. Політолог А. Соловйов зазначає, що „...саме конкретна політична ситуація у всьому багатстві складових її зв'язків і явищ виступає головним предметом прикладного політичного аналізу” [19, с. 434 – 435]. В рамках прикладного політичного маркетингового аналізу сама ситуація або події розглядаються як певна цілісність, що має власну логіку, джерела руху, межі зростання та інші параметри. У цьому значенні прикладний політичний маркетинговий аналіз повинен якщо не пояснити, то, як мінімум, раціоналізувати й описати чинники політичного процесу для прогнозування подальшого розвитку подій. Тут ми повністю згодні із А. Здравомисловим, який пише: „...Перш ніж прогнозувати відносно якого-небудь явища, треба обов'язково розкрити механізм його причинних зв'язків, не тільки знати причини, що викликають даний процес, але й висловити певні припущення відносно того, як далі відбуватиметься хід подій ...” [5, с. 83].

На нашу думку, прикладний політичний маркетинговий аналіз принципово зорієнтований на відображення унікальних, одиничних подій і ситуацій. Прикладна орієнтація його передбачає вирішення певних універсальних завдань при дослідженні ситуації: розподілу умов, зовнішнього контексту і локалізованих в їх кордонах подій; виявлення просторово-часових параметрів ситуації, що показують основні обмеження діючих акторів; відокремлення всіх діючих в даних обставинах суб'єктів; оцінку співвідношень сил цих суб'єктів; найважливіших акцій та інтеракцій; конкретних передумов, причин і чинників, що впливають на поведінку суб'єктів; наслідків виникаючих подій.

При дослідженні політичного ринку методом прикладного політичного маркетингового аналізу, політичну оцінку ситуації автор би доповнив застосуванням психологічних, соціологічних, антропологічних, політологічних та інших способів аналізу різних аспектів поведінки суб'єктів, вироблення і здійснення ними своїх позицій, основних взаємодій. „Дослідження політичного ринку, – наголошує В. Бебик, – передбачає використання переважно класичних методів політології: системного та порівняльного аналізу, експертних та соціальних опитувань, соціально-психологічних досліджень, моделювання, математично-статистичних методів обробки даних” [20, с. 82].

На наше переконання, слід акцентувати увагу на тому, що основні труднощі застосування прикладного політичного маркетингового аналізу при виявленні чинників будь-якого політичного процесу пов'язані з умінням взаємопов'язувати різні підходи і техніку дослідження ситуації, поєднувати висновки та інформацію, отриману внаслідок застосування якісно різних методик.

Отже, інноваційним і найважливішим елементом дослідження політичних процесів в Україні і в світі є політичний маркетинговий аналіз.

На базі політичного маркетингового аналізу формуються основні вимоги вивчення конкретних проблем, пошук найбільш прийнятних їх вирішень і визначення необхідних для цього технологічних засобів та прийомів діяльності. Дослідження політичних процесів методом політичного маркетингового аналізу як прогресивного і ефективного способу виявлення і оцінки потенційних суб'єктів політичної дії, покликані вирішувати завдання більш складної властивості. А саме: на основі політичного маркетингового аналізу минулих і теперішніх подій розробити прогноз подальшого розвитку політичної ситуації, побудувати модель майбутнього становища.

Література:

1. **Примаков О. Т.** Маркетинг: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001. – 200 с.
2. **Мангейм Д. Б., Рич Р. К.** Политология. Методы исследования. – М.: Весь Мир, 1997.
3. **Барулин В. С.** Социальная философия: Учебник. – Изд. 2-е. – М.: ФАИР – Пресс, 2000. – 560 с.
4. **Абалкин Л. И.** Н. Я. Данилевский о России, Европе и славянском единстве // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 3 – 7.
5. **Здравомыслов А. Г.** Методология и процедура социологических исследований. – М.: „Мысль”, 1969. – 208 с.
6. **Фернхем А., Хейвен П.** Личность и социальное поведение. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
7. **Дафт Р. Л.** Менеджмент. – СПб.: Питер, 2002. – 832 с.
8. **Дюркгейм Э.** Социология. Её предмет, метод, предназначение: Пер. с фр., послесловие и примечание А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
9. **Рубинштейн С. Л.** Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.
10. **Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В.** Психология управления. – Харьков: ООО „Фортуна-пресс”, 1998. – 464 с.
11. **Ольшанский Д. В.** Политическая психология. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
12. **Бондурович О. Ю., Стегний А. Г., Чурилов Н. Н.** Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины // Социологические исследования. – 2003. – №3. – С. 38 – 47.
13. **Почепцов Г. Г.** Информационные войны. – М.: „Релф-бук”, – К.: „Ваклер”. 2000. – 576 с.
14. **Баландье Ж.** Політична антропологія: Пер. з фр. О. Хоми. – К.: „Альтерпрес”, 2002. – 252 с.
15. **Шаповалов В. Ф.** Основы философии. От классики к современности. – Изд. 2-е, доп.: Учебное пособие для вузов. – М.: ФАИР – Пресс, 2000. – 608 с.

16. **Холл К.С., Линдсей Г.** Теория личности: Пер. с англ. И. Б. Гриншпун. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2000. – 592 с.
17. **Почепцов Г. Г.** Паблик рилейшнз для профессионалов. – М.: „Релф-бук”, – К.: „Ваклер”, 2000. – 624 с.
18. **Ядов В. Я.** Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – 6-е изд. – М.: ИКЦ „Академ-книга”; „Добросвет”, 2003. – 596 с.
19. **Соловьёв А. И.** Политология: Политическая теория, политические технологии. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 559 с.
20. **Бибик В. М.** Менеджмент виборчої кампанії і ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. – К.: МАУП, 2001. – 216 с.

Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини

Гульнар Іскакова,
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою основ права та економіки
Семипалатинського державного педагогічного інституту
(Казахстан)

Основний зміст посткомуністичної трансформації полягає, головним чином, у переході від командної економіки до ринкової, від тоталітарного й авторитарного режимів до демократичного. На характер і тривалість трансформаційних процесів на теренах колишнього СРСР вплинули такі об'єктивні фактори, як збіг їх за часом з прискоренням світової глобалізації (з усіма її позитивними і негативними наслідками), а також тривалість „соціалістичної” історії молодих держав.

У пострадянських країнах соціалізм панував понад 70 років – це був наш власний „продукт”. Процеси трансформації в них ускладнилися й тим, що розпочалися вони в умовах швидкого, майже одномоментного розпаду СРСР.

До об'єктивних факторів, які „полегшили” процес трансформації в країнах Центральної і Східної Європи, слід зарахувати їх порівняно нетривалу „соціалістичну” історію – близько 40 років. Ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної і Східної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж у пострадянських державах, оскільки соціалізм не був для наших „світвтабірників” власним продуктом – їм його „імпортували”.

До історично сформованих особливостей посткомуністичного розвитку низки країн Східної Європи належать і прояви націоналізму, що охопили ті нації, ідентичність котрих тривалий час була під загрозою. У країнах Балтії, наприклад, через цілком певні історичні фактори страх перед „етнічним зникненням” посилював націоналістичні настрої, а законодавство після 1991 року прямо чи опосередковано зміцнювало панівне становище корінного населення. Національна нетерпимість, а

подекуди й відкриті міжнаціональні конфлікти свідчили, що національний вимір у цих країнах нерідко витісняв громадянський вимір.

У країнах Центральної і Східної Європи соціально-економічні умови були сприятливішими порівняно з країнами, що утворилися на руїнах СРСР. Але й у країнах колишнього Радянського Союзу соціально-економічні умови істотно відрізнялися. Наприклад, та обставина, що Казахстан володіє значними природними ресурсами, а Киргизстан має їх обмаль, не могла не позначитися на результатах економічних реформ і життєвому рівні населення цих молодих держав.

Потужний вплив на внутрішню і зовнішню політику посткомуністичних країн, їхню трансформацію, як і раніше, чинить міжнародний фактор, насамперед у сфері захисту прав людини.

Відтак, посткомуністичні держави мали різні стартові умови трансформації, що спричинило багатоваріантність шляхів розвитку і призвело до досить помітних розходжень в результатах.

Професор Р. Сакве, маючи на увазі політичну систему пострадянських держав, пише, що це „не повномасштабний авторитаризм, а, скоріше, синкретична суміш авторитарних, корпоративістських, ліберальних і демократичних елементів, які можна визначити як авторитарну демократію” [1]. У шкалі **автократія – демократія** нові незалежні держави сьогодні ближче до автократії. Залежно від того, які елементи – демократичні чи авторитарні – переважають у політичних системах, посткомуністичні держави поділяються на напівдемократії, напівавтократії і системи, що поєднують такі риси. Напівдемократична модель властива системам Центральної Європи, напівавторитарна – балканським країнам і країнам СНД, а третя модель властива перехідним системам країн Балтії [2].

Отже, у становленні демократії в посткомуністичному світі спостерігається нерівномірність: держави Східної і Центральної Європи демократично більш „просунуті”, ніж балканські і пострадянські. Отже, посткомуністичний період пострадянських держав має різні характеристики. Спостерігається широкий спектр політичних режимів, що формуються, політичних систем, структур влади. До 2002 року очевидною стала різниця навіть усередині одного регіону. Так, Узбекистан, Киргизстан і Туркменистан розійшлися в стратегіях і результатах трансформації влади настільки, що викликає сумнів можливість їх інтеграції в рамках будь-якого союзу, окрім економічного. Однак вони мають і чимало спільного, що впливає із спільної історії. Це спільне дає підстави для дослідження процесів, що відбуваються в цих країнах, для узагальнення досвіду, прогнозування можливих варіантів розвитку.

Політична еліта більшості пострадянських держав розпочала у себе великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми (насамперед щодо ресурсів). Реформи не були підкріплені чіткими

**Особливості посткомуністичної трансформації
і проблема прав та свобод людини**

Гульнар Іскакова

уявленнями про принципи творення нових демократій. Відтак процес деінституціоналізації призвів до дискредитації і делегітимації старих інститутів, але не посприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної і національної специфіки обумовило спотворення трансформаційних процесів. Стихийний процес лібералізації, що розгорнувся в 1990-і роки, спричинив серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, створив соціальну напруженість, призвів до суттєвого зниження життєвого рівня населення.

Вибір такої форсованої стратегії перемін у більшості пострадянських держав ініціювався „згори”. При цьому, слабкість державних інститутів і громадянського суспільства, міжетнічні протиріччя, розбіжності, пов’язані з розподілом води і землі (особливо для центрально-азіатських держав) тощо, стимулювали, певною мірою, схильність влади до авторитаризму. Тому в політичних системах перехідних суспільств важливо було передбачити демократичні механізми, спроможні протистояти авторитаризмові влади у випадку її виходу за межі проголошених реформаторських цілей і методів їх досягнення.

Незважаючи на значні зміни, що відбулися за роки реформ у політичній і соціально-економічній сферах, в посткомуністичній трансформації проявилися невикористані можливості і серйозні проблеми як в економіці, так і в політичній організації суспільства.

Факторами, що являють загрозу для легітимації політичних процесів, стало порушення рівноваги між виконавчою і законодавчою гілками влади. Управлінська й економічна влада, як і раніше, зосереджувалась в руках виконавчих органів. Повноваження парламенту і судів помітно обмежувалися. Представники центральних органів влади, в чиєму розпорядженні зосереджувалась значна частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на зміст нормативно-правового простору і вибір сценаріїв розвитку суспільства і держави. Посткомуністичні структури влади, хоча й формувалися шляхом виборів, не змогли подолати прірви між суспільством і владою й у цьому розумінні виявилися не досить легітимними. Характерними були такі прояви авторитаризму, як обмеженість автономії політичних підсистем та інститутів „артикуляції” громадських інтересів, а також те, що не велося конкурентної електоральної боротьби, не було реальної багатопартійної системи, нові соціальні і політичні структури виявилися слабкими і не користувалися широкою підтримкою населення. Давалася взнаки й соціальна інертність громадян.

Відомо, що норми і цінності політичної демократії виробляються в ході участі громадян у визначенні стратегії і тактики політичного розвитку. На жаль, більшість населення пострадянських країн не вважала

демократичні цінності реальним інструментом вирішення гострих суспільних проблем. Більше того, як вважає Г. Акмамбетов, посткомуністичне суспільство несе в собі могутній внутрішній потенціал антигромадянського суспільства, що, за певних обставин і прорахунків у реформаторській політиці, може вийти назовні [3]. Обмеженість громадянського життя державна влада низки країн компенсувала впровадженням політичного життя „згори”.

Однією з найтривожніших тенденцій у посткомуністичному просторі стало зниження інтересу громадськості до виборів і політичних партій. У Болгарії, наприклад, тільки 60 % усіх виборців брали участь у президентських виборах 1996 року. У Литві того ж року явка виборців на дільниці для голосування була ще нижчою. Певним чином це можна пояснити низьким авторитетом політичних лідерів, поширеною думкою, що багато політичних діячів виражають інтереси могутніх угруповань, від яких одержують фінансові, матеріальні та інші блага, тоді як у більшості громадян значно знизився життєвий рівень.

У 2003 – 2004 роках у деяких країнах (наприклад, в Грузії та Україні) ситуація змінилася: електоральна активність громадян значно зросла. Перспективи демократії і громадянського суспільства в посткомуністичних державах вирішально залежать від того, які способи вирішення суспільних протиріч – демократичні чи авторитарні – обирає влада.

Ідеологічні, економічні, соціальні і політичні перехідні процеси, що розгорнулися на значній частині посткомуністичного простору, потребували фундаментального переосмислення значення прав і свобод людини, реалізація яких є показником ефективності політичних і соціально-економічних реформ. Загальний напрямок перехідного процесу, незважаючи на те, що його темпи і зміст відрізняються в кожній з нових держав, усе більше переконував, що ключовою ідеєю державних програм і стратегій розвитку повинне бути дотримання прав і свобод людини. Більшість країн привели національне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами, створили правозахисні інститути тощо. Хоча темпи ратифікації міжнародних актів і зміст взятих міжнародних зобов'язань різні для кожної держави, в цілому це позитивна тенденція. Найважливіші права і свободи поступово набувають характеру основних цінностей, стають невід'ємним елементом інституціональної системи суспільства, що трансформується.

Особливостями інституціонального простору на початку 1990-х років стали масові порушення органами влади прав громадян, нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління.

Більшість створених у посткомуністичних країнах спеціальних органів захисту прав людини не були інтегровані в структуру державного

управління, не мали достатніх повноважень і необхідної матеріальної бази для ефективного функціонування. Спеціалізовані правозахисні інститути можуть бути ефективними за умови їх вбудованості в чітко функціонуючу систему державної влади, затребуваності їх громадянами, суспільством в цілому; неприпустимості політичного тиску; широкого доступу громадян до всієї інформації про їхні права і порядок їх захисту тощо. Отже, інститути із захисту прав людини мають бути невід'ємною частиною всієї структури державної влади і політичної системи в цілому. Закони та інститути можуть реально захищати права людини тільки тоді, коли процес їх розробки і створення є демократичним. Прийняття рішень має відбуватися у форматі суспільної політики.

На характер трансформаційних процесів (особливо в першій половині 1990-х років) негативно впливало відставання від права інших суспільних інститутів. Це проявилось, наприклад, у поширенні неправових практик, котрі Т. Заславська і М. Шабанова визначають як сукупність стійких і масових соціальних дій (взаємодій), пов'язаних з порушенням норм права як громадянами, так і організаціями та державними органами різних рівнів [4].

Політична історія демократичних держав свідчить, що створити незалежні від влади громадянські механізми й інститути захисту прав людини спроможне тільки громадянське суспільство. А воно успішно функціонує там, де спирається на „середній клас” – досить самостійну, незалежну, освічену й соціально активну частину суспільства.

У багатьох посткомуністичних країнах реформи хоча й спрямовувалися переважно на динамічну трансформацію відносин власності, але робилося це, головним чином, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян. В умовах зниження життєвого рівня населення актуалізуються вимоги щодо соціальної справедливості. Людям, як і раніше, притаманні високі очікування послуг від держави, особливо у формі соціального забезпечення.

А. Хіршман в теорії „тунельного ефекту” попереджав про реально існуючу для перехідної економіки небезпеку потрапити в пастку соціальної справедливості. У перехідний період нерівність, що загострюється, починає сприйматися населенням як щось абсолютно неприйнятне і незаконне. Тому влада для запобігання можливих соціальних конфліктів має узгоджувати зміст реформ зі станом суспільної свідомості та інтересами широких груп населення. При розробці і проведенні політики держава повинна виходити зі здатності суспільства позитивно оцінювати проведені реформи – за умови, що впроваджувані закони, права і свободи затребувані більшістю його членів, а пов'язані з ними обмеження сприймаються громадянами як обґрунтовані і справедливі. В умовах складного трансформаційного періоду помітна частина населення виявляє готовність до можливих обмежень прав і

свобод в „обмін” на підвищення рівня життя і наведення порядку.

В останні роки (2002 – 2004) ситуація на пострадянському просторі почала мінятися: все ширші кола населення вимагають громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень у демократизації суспільства. При цьому спостерігається помітне зростання протестного потенціалу проти порушень громадянських і політичних прав і свобод.

Отже, в умовах посткомуністичної трансформації формування демократичного політичного режиму є найважливішою передумовою утвердження прав і свобод людини. Від того, яка склалася в країні концепція прав і свобод людини, на яких принципах вона заснована і як реалізується, залежать можливості населення ефективно впливати на формування демократичного політичного режиму.

Посткомуністичні держави виявилися в значній мірі невідповідними до практичної реалізації як західного теоретичного досвіду стосовно лібералізму, так і вітчизняного. Пряме перенесення західних ліберально-демократичних інститутів на ґрунт, наприклад, посттрадиційних суспільств призвело до певних перекручень модернізаційних процесів. Утвердження прав і свобод людини в умовах посткомуністичної трансформації, по-перше, відбувалося в складних політичних, соціально-економічних і міжнародних умовах; по-друге, державна влада віддавала пріоритет реалізації соціально-економічних прав громадян; по-третє, дотримуючись авторитарних позицій, органи державної (передусім – виконавчої) влади удосконалювали технології, форми і методи розвитку й підтримки економічної свободи громадян, однак не підтримували, а подекуди й перешкоджали реалізації політичних прав і свобод. Водночас у процесі трансформації поступово формуються своєрідна ліберальна система і демократична політична культура громадян, на котру одночасно впливають західні ідеї та власні традиції.

Ставлення державної влади до прав людини – це показник характеру держави і її політиків. Права людини, будучи критерієм оцінки характеру і спрямованості змін, що відбуваються, допомагають визначити політичні рамки посткомуністичної трансформації, оцінити її тенденції й еволюцію і визначити перспективи демократичного розвитку.

Однією з причин незавершеної інституціоналізації демократичної політико-правової системи стала незатребуваність прав людини з боку держави, її неготовність до їх реалізації, незрілість політичної культури громадян. Те, що певні права і свободи не були інституціоналізовані, справляло дестабілізуючий вплив на розвиток посткомуністичних держав, переломити який нині може тільки комплекс взаємопов'язаних, об'єднаних спільною концепцією заходів для реалізації прав і свобод людини. Досвід посткомуністичної трансформації засвідчив, що саме проблема прав людини, що висувається як державними інститутами, так

Особливості посткомуністичної трансформації
і проблема прав та свобод людини

Гульнар Іскакова

і інститутами громадянського суспільства, є тією ключовою проблемою, цілеспрямоване вирішення якої може сприяти інтенсифікації руху молодих суспільств демократичним шляхом, блокувати авторитарні механізми управління, зробити істотний вклад у співвідношення авторитаризм – демократія на користь останньої.

Література:

1. **Сакве Р.** Режимная система и гражданское общество // Полис, 1997, №3, С. 61 – 83.
2. **Власович В.** Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода – демократизации) // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 18, 1998, №2, С. 74 – 87.
3. **Шайо А.** Нестерпимая правота прав // Российский бюллетень по правам человека, 1995, №6; **Акмамбетов Г. Г.** Особенности формирования гражданского общества в Казахстане // Известия НАН РК. Сер. Обществ. Наук, 1994, №3.
4. **Заславская Т. И., Шабанова М. А.** Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность, 2001, №5, С. 5 – 24.

Деякі аспекти захисту національних інтересів України

Іван Бідзюра,

кандидат економічних наук,

доцент кафедри політології

Національного аграрного університету

Українське суспільство переживає процес трансформації в особливому геополітичному просторі. Важливою частиною його є країни – члени СНД. Нині стосунки між ними все послідовніше будуються на принципах економічного прагматизму. По суті, ці принципи стали засадничою основою нової ідеології Співдружності. Саме на такій основі будує свої взаємини з членами СНД й Україна.

Аналізові геополітичних реалій України присвячують дослідження багато науковців. Зокрема – С. Василенко, А. Гальчинський, В. Кремень, В. Литвин, М. Михальченко, Ф. Рудич, В. Ткаченко [1]. Орієнтація України на європейську інтеграцію, партнерство з НАТО, вступ до СОТ аж ніяк не знижує значення тісної співпраці з країнами Співдружності Незалежних Держав, у першу чергу – з Російською Федерацією. Понад те, оптимізації економічних відносин з Росією належить одне з чільних місць у зовнішньоекономічній політиці нашої країни. Підписаний між Україною і РФ 31 травня 1997 року Договір про дружбу, співробітництво і партнерство базується на засадах стратегічного партнерства. Разом з двостороннім затвердженням Програми економічного співробітництва на 1998 – 2007 роки, цей документ становить базу політики взаємовідносин двох держав.

Визначальним фактором українсько-російських стосунків вважається географічна та історична близькість, спорідненість в етнічному, культурному, духовному відношеннях, спільні кордони. У наших країн схоже конституційне поле, багато в чому співпадають структури і форми управління, подібний і взаємопов'язаний економічний та інформаційний простір [2].

Суттєвий вплив на українсько-російські відносини справляє внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Обрання В. Путіна Президентом Російської Федерації та формування нового складу

Державної Думи ознаменувало перехід Росії до якісно нового етапу внутрішнього і геополітичного розвитку. Його особливість полягає в поєднанні елементів прозахідної орієнтації та деяких тенденцій самоізоляціонізму. Дослідники прогнозують „більш визначений, більш прагматичний і більш жорсткий підхід російського керівництва у відносинах з Україною. Загострення відбуватиметься головним чином через економічні питання, зокрема щодо вирішення проблеми заборгованості” [3]. В цілому цей прогноз, зроблений кілька років тому, справджується. Саме на подолання існуючих проблем у сфері економічних двосторонніх зв'язків спрямовувалися зусилля керівництва обох країн.

Серйозним іспитом для України та Росії стали політичні питання, пов'язані з необхідністю безконфліктного розв'язання проблеми визначення кордонів в Чорноморсько-Азовському басейні. Чимало зусиль з обох сторін було витрачено на те, щоб зберегти наступність і позитивну динаміку у відносинах між двома державами і надати їм нового імпульсу після обрання Президентом України В. Ющенка.

Україна відчуває на собі різноспрямований вплив російського і західного чинників. „Стратегічна залежність від набагато потужніших держав, та ще й таких, що перебувають у складних і важко передбачуваних взаєминах з істотними елементами суперництва, являє основний зміст української позаблоковості. Фактично вона є ознакою своєрідної, такої, що існує лише для України, біполярності з усіма ризиками, пов'язаними з нею” [4].

Головне завдання України полягає в тому, щоб у відносинах з Росією відмовитися гучних політичних заяв, наповнити ці відносини практичними діями у сфері економіки й торгівлі. Альтернативи розвитку взаємовигідних партнерських відносин Києва і Москви не існує. „Ринок, а не політична арена, має стати полем, де проводитимуться змагання між двома країнами. Чесність економічних змагань мають забезпечити світові правила конкуренції. Дотримуватися цих правил змушені будуть представники обох країн, особливо після того, як обидві стануть членами Світової організації торгівлі, де ці правила суворо регламентовані” [5].

Важливою віхою українсько-російських відносин стало підписання 1 квітня 1999 року чергового Договору, де у двосторонньому порядку Україна і Росія підтвердили повагу до територіальної цілісності одна одної. Правові основи розвитку співробітництва з РФ закріпилися з набуттям чинності трьох базових угод щодо Чорноморського флоту.

Динамічний процес європейської інтеграції дещо по-різному сприймається Києвом і Москвою. Метою української політики є повномасштабна інтеграція в Європу. Росія, плекаючи прагнення стати оновленим центром сили в пострадянському просторі, ставить за мету співпрацю з Європою як з іншим центром впливу. З позиції РФ, Україна і Росія повинні просуватися до Європи одночасно. Західноєвропейське і

російське бачення цієї проблеми відрізняються принципово: „Якщо критерієм зацікавленості таким сценарієм для Європи є насамперед економічний чинник, то у Росії він ґрунтується на політичній мотивації” [6].

На основі аналізу національних інтересів і пріоритетів України і Росії, їх регіональних особливостей та геополітичних стратегій вимальовуються два базові сценарії майбутнього українсько-російських відносин.

„Інерційна модель розвитку” означає ймовірність входження в якості асоційованого члена як в ЄС, так і в Договір про колективну безпеку; превалюючий потік інвестицій з РФ при недостатніх західних інвестиціях. Ймовірний наслідок реалізації цього сценарію – помірне економічне зростання з прив’язкою до темпів розвитку загальної ситуації в Росії, обмежене російськими впливами співробітництво з іншими країнами, ослаблення системи ГУУАМ, входження до європейських структур у фарватері російського зближення із Заходом [7].

Зміст сценарію „Незалежна від РФ інтеграція в європейські структури” складають: послідовна політика зближення України із Заходом у всіх напрямках; одночасна підтримка рівноправних взаємовигідних відносин з Росією на чіткій економічній основі за умови позитивної динаміки політичного діалогу Росія – ЄС; розвиток системи ГУУАМ і співробітництво з іншими країнами на взаємовигідних принципах економічного прагматизму, входження асоційованим, а в перспективі й повноправним членом до СОТ та до європейських економічних структур безпеки [8].

Більш конструктивним та перспективним з точки зору захисту власних інтересів видається розвиток подій за другим сценарієм. Україна може стати важливим фактором регіональної політичної стабільності, зберігаючи, разом з тим, рівноправні партнерські відносини з Росією. Євроінтеграційний курс нашої держави цілком органічно поєднується з розвитком економічних відносин з РФ, а також з іншими країнами СНД. Саме цієї мети добивається Україна, розпочинаючи спільно з Росією, Білоруссю та Казахстаном формувати Єдиний економічний простір (ЄЕП). Однак цей процес відбувається непросто, його неоднозначно сприймає як широка громадськість, так і представники різних політичних та економічних еліт.

2004 року Україна підписала документи, котрі фактично започаткували процес формування ЄЕП. Головна мета, якої добивалося політичне керівництво України, – це створення зони вільної торгівлі в ЄЕП. Наскільки послідовним у захисті цієї ідеї буде новообраний Президент В. Ющенко, покаже час. Хотілося б сподіватися, що все позитивне, з точки зору вигоди для національних інтересів, у цьому процесі нове керівництво збереже.

Є всі підстави стверджувати, що пріоритетними на наступне

десятиріччя в стратегічному партнерстві з Росією в економічній сфері є такі напрямки:

- ³⁵₁₇ співробітництво в енергетичній галузі;
- ³⁵₁₇ науково-технічне та інноваційне співробітництво;
- ³⁵₁₇ розвиток транспортної мережі України в інтересах обох держав;
- ³⁵₁₇ інвестиційне співробітництво;
- ³⁵₁₇ розвиток військово-технічного співробітництва;
- ³⁵₁₇ розвиток фондових ринків та процесів взаємного інвестування;
- ³⁵₁₇ взаємне розширення ринку трудових ресурсів;
- ³⁵₁₇ спільний розвиток регіонів, що становлять інтерес для обох країн;
- ³⁵₁₇ співробітництво в протидії тінізації економіки та нелегальній міграції.

Зовнішньоекономічна стратегія нашої країни передбачає ефективне використання взаємозв'язків України з розвиненими країнами світу, передусім із США. Перемога в холодній війні перетворила США на світового лідера, спроможного впливати на події глобального масштабу. В перші роки після закінчення холодної війни США визначалися стосовно своєї майбутньої присутності в Європі. Створення єврокорпусу як втілення ідей „європейської ідентичності” в галузі безпеки та оборони прискорило перемогу американських глобалістів над ізоляціоністами. Щоб не допустити поступового виходу США з Європи через розбудову єврокорпусу як самостійної від НАТО одиниці, Вашингтон спрямував зусилля на посилення позицій НАТО на європейському континенті. Вирішенню питання в руслі вимог американських глобалістів сприяло використання східноєвропейського лобі. „Саме воно привнесло в обговорення питання про присутність США в Європі певний антиросійський відтінок, який приховав для багатьох справжні причини розширення НАТО” [9].

Посилення незалежної України, зближення її з НАТО цілком відповідає просуванню американських інтересів у Європі. Інтереси США та України стосовно Єврорегіону і пострадянського простору багато в чому збігаються. „США, підтримуючи суверенітет, незалежність та політичну стабільність в Україні, отримують стратегічного союзника, який сприятиме забезпеченню в регіоні їх інтересів. Україна за належної підтримки могутнього стратегічного партнера матиме сприятливі умови для прискореного вирішення власних основних стратегічних завдань” [10].

Чимало дослідників вказують на фактор російського чинника в українсько-американських відносинах. Без України Росія втрачає статус імперії, що потенційно збільшує стратегічні можливості Центральної Європи. В цій ситуації „увага до України визначається не тільки її партнерським потенціалом, а й тим, що вона є одним з об'єктів і, певною мірою, інструментом суперництва між Росією та Заходом” [11]. Нестабільність американсько-українського тактичного курсу впливає з того, що США „або не визначилися стратегічно щодо України, або мають

намір використовувати нашу державу як інструмент для маніпулювання третьою стороною, в даному разі Росією” [12].

Широке міжнародне визнання України після проголошення незалежності сприяло початку політичного діалогу між нашою державою і США. Вагому роль у визначенні спільних орієнтирів відіграло підписання Президентами України, США і Росії Тристоронньої заяви щодо ядерної зброї, розташованої на території України, та приєднання її до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Самостійного значення відносинам з Україною США почали надавати з початку 1994 року. Термін „стратегічне партнерство” у відносинах між двома країнами вперше прозвучав в офіційному комюніке від 19 вересня 1996 року під час оголошення про створення міждержавної комісії Л. Кучма – Е. Гор. Згідно з проголошеним курсом, головним аспектом відносин США і України повинна бути співпраця у сферах національної безпеки, зовнішньої політики, економіки, торгівлі та інвестицій. У Спільній заяві Президентів від 5 червня 2000 року було підтверджено зобов’язання розвивати та поглиблювати стратегічне партнерство між державами у ХХІ столітті.

США виступають головним гарантом успішного просування процесів інтеграції України до євроатлантичної спільноти. Однією з актуальних тем, що обговорювалися на саміті США – ЄС в Гетеборзі, було питання членства України в Євросоюзі. Ця ж тема стала предметом уваги в ході зустрічі президентів США і Польщі. У підсумковій заяві США і ЄС, а також у спільній заяві президента США Дж. Буша та президента Польщі А. Квасневського „висловлено рішучу підтримку суверенітету та незалежності України, підтверджено готовність і надалі сприяти поглибленню її співробітництва з європейською і трансатлантичною спільнотою, а також підтримувати подальше просування України на шляху ринкових та демократичних реформ” [13].

США посідають головну позицію за обсягами інвестицій в розвиток економіки України (\$589,5 млн.), а їх частка в загальному обсязі інвестицій (18,15 %) значно перевищує показники інших двох важливих інвесторів – Росії (8,86 %) і Німеччини (7,07 %) [14]. На найближчі десять років заплановано здійснювати взаємозв’язки між Україною і США в трансфері технологій, залученні прямих інвестицій, запровадженні сучасних систем менеджменту та маркетингу.

Україна практично, а не на словах, підтримала США у боротьбі зі світовим тероризмом. У серпні 2003 року український контингент чисельністю 1600 осіб розпочав виконання своєї місії в Іраку. Цю подію не залишили без уваги США і увесь світ, оскільки Україна є країною – не членом НАТО, чий контингент був серед найчисельніших (четвертий серед 32 країн). Був, оскільки він поступово скорочується, адже Верховна Рада України на початку грудня 2004 року прийняла Постанову про

відкликання наших військових з Іраку.

Зовнішня політика України передбачає поглиблення стратегічного партнерства між Україною і Польщею, яке вже на сучасному етапі може бути віднесене до базових цінностей сучасної Європи. Процес становлення та розвитку двостороннього співробітництва між двома державами розпочався на початку 1990-х років. Розбудова партнерських відносин з Україною входила в комплекс завдань східноєвропейського напрямку польської зовнішньої політики. Базисом стратегічного партнерства між Україною і Польщею стали „Декларація про засади та основні напрями розвитку українсько-польського співробітництва”, підписана 13 жовтня 1990 року, та „Договір про добросусідство, дружні відносини і співпрацю” від 18 травня 1992 року. Важливою ланкою поглиблення взаєморозуміння між Києвом і Варшавою у сфері військової політики стало підписання у жовтні 1995 року Угоди про створення спільного миротворчого батальйону. Він виконував свою місію в Косово.

Українсько-польський політичний діалог збагачується міжпарламентськими контактами. Співробітництво між українською Верховною Радою та польським Сеймом розпочалося ще 1990 року. Відтоді не знижується взаємна зацікавленість парламентаріїв актуальними питаннями розвитку двостороннього співробітництва та міжнародної проблематики. 1993 року з ініціативи Української республіканської партії та Конфедерації незалежної Польщі було започатковано проведення форуму політичних партій балтійсько-чорноморських країн. Результати балто-чорноморського саміту, який відбувся у вересні 1999 року в Ялті, засвідчив, що Україна і Польща „перебувають в регіональному геостратегічному епіцентрі” [15].

Значним вкладом у розвиток міжпарламентського діалогу було створення позафракційних депутатських груп „Україна – Польща” та „Польща – Україна”. 21 травня 1997 року в Спільній заяві Президентів України і Польщі „До порозуміння і єднання” зафіксовано тезу, що суверенні сусідні держави Україна і Польща є стратегічними партнерами.

Результати експертного опитування з проблем стратегічного партнерства, що проводилося Центром ім. О. Разумкова у жовтні 2000 року, підтверджують стратегічну значимість розвитку українсько-польських відносин. Одне з чільних місць у загальному переліку 19 держав, проголошених стратегічними партнерами України, експерти віддали Польщі (52%). Оцінка українською громадськістю пріоритетності розвитку відносин з Польщею мало розходиться з експериментальною (56,8 %) [16].

Вступ України до Ради Європи здійснювався за активної підтримки Польщі. Добросусідська позиція Варшави щодо Києва, виявлена 1995 року, отримує своє продовження в підтримці польським керівництвом курсу на інтеграцію України до європейських структур. Вустами президента А. Квасневського Польща зголосилася стати „адвокатом” України в Європі.

Важливу роль у цьому відіграють активні контакти між державно-політичними елітами України і Польщі.

Свого часу висловлювалося побоювання, що відносини України і Польщі не витримають випробування Євросоюзом, оскільки „суперечливий і пасивний Київ просто перестане цікавити вже по-справжньому європейську Варшаву” [17]. На думку впливового в Європі экс-міністра закордонних справ Польщі Б. Геремека, „будь-які анонси стосовно зміни стратегії Польщі щодо України можуть змінити в гірший бік сприйняття України в світі. І якщо світ почує, що навіть поляки дійшли висновку – з Україною важко знайти спільну мову, то ситуація і справді, можливо, є безнадійною” [18].

Загалом, „до обопільних національно-важливих інтересів України і Польщі можна віднести такі: забезпечення національної безпеки в рамках створення загальноєвропейської системи; розвиток різнобічного політичного, економічного, культурного та інформаційного співробітництва на двосторонній основі, у межах Ради держав Балтійського моря, Центральєвропейської ініціативи, Балто-Чорноморського співробітництва і ГУУАМ, а в перспективі також в рамках ЄС; прагнення до взаємної політико-економічної підтримки на міжнародній арені; налагодження і розширення громадських, науково-дослідних, освітніх і культурно-мистецьких зв'язків як на державному, так і на місцевому рівнях” [19].

Інтереси національної безпеки держави та сучасна міжнародна ситуація диктують необхідність суттєвого поглиблення відносин України з НАТО. Це означає, що активізація євроатлантичного інтеграційного вектора зовнішньої політики України, зокрема – реформування військового потенціалу країни відповідно до європейських стандартів має стати одним з найважливіших пріоритетів зовнішньої політики нашої держави. Без цього неможлива активна участь України в подальшому формуванні європейської політики у сфері безпеки, врахуванні національних інтересів у контексті євроатлантичної інтеграції.

Взаємини України з НАТО започатковано ще в лютому 1992 року. В ході візиту до Києва Генерального секретаря Альянсу М. Вернера наша держава отримала запрошення до участі у Раді Північно-Атлантичного співробітництва (РПАС). 8 червня того ж року Президент Л. Кравчук здійснив візит до штаб-квартири НАТО у Брюсселі. Широкомасштабне співробітництво України і НАТО розпочалося з моменту підписання 8 лютого 1994 року рамкового документа „Партнерство заради миру”. Другим важливим засадничим документом цього співробітництва стала Хартія про особливе партнерство, підписана на саміті країн – членів НАТО в Мадриді 9 липня 1997 року, що зумовило посилення політичної взаємодії між обома сторонами аж до впровадження спеціального консультативного механізму. Його функції взяла на себе комісія „Україна – НАТО”.

Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО своїм

надзавданням ставить недопущення нового поділу Європи. Вона вимагає приведення оперативної сторони індивідуальної програми партнерства у відповідність із задекларованими в ній політичними цілями. Все це конкретизувало заходи військового співробітництва України в рамках „Партнерства заради миру” в таких основних напрямках: участь спільно з членами НАТО у миротворчих операціях; розширення масштабу навчань НАТО/ПЗМ з урахуванням усіх нових місій Альянсу, зокрема, операцій з підтримання миру; залучення до планування та втілення заходів ПЗМ через розташування штабних елементів ПЗМ (PSE) у різних штабах НАТО, участь у плануванні та проведенні операцій багатонаціональних об’єднаних тактичних сил; вдосконалення статусу національних працівників із зв’язків при штаб-квартирі НАТО в рамках офіційно акредитованих при альянсі повномасштабних дипломатичних місій; розширення регіональної співпраці в контексті „Партнерства заради миру” [20].

При цьому слід пам’ятати, що не військові аспекти визначатимуть готовність України приєднатися до Організації північноатлантичного договору, а наближення нашої країни до європейських політичних, соціально-економічних стандартів, норм і принципів демократії. Отже, шлях до НАТО – це шлях із двостороннім рухом, коли певні кроки роблять обидві сторони. І одним з таких кроків стало проведення конференції „Україна – НАТО: основні здобутки та перспективи взаємовідносин”, що відбулася в Києві 9 – 10 липня 2002 року за участю Генерального секретаря НАТО Д. Робертсона та послів 19 країн – членів Альянсу.

Важливо зазначити, що знаковим моментом Конференції було акцентування уваги її учасників на цивільних аспектах взаємин – політичних, соціально-економічних передумовах нашого вступу до НАТО через консенсус усіх гілок влади й консолідацію політичних сил і громадян України. Приємно констатувати, що у червні 2002 року, якраз напередодні Конференції, за результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром ім. О. Разумкова, ставлення громадськості щодо вступу України до НАТО поліпшується і стартовий показник складає 31 % [21]. Такий показник не випадковий. „Україна визнає НАТО як основу майбутньої європейської і глобальної системи колективної безпеки” [22]. Без України така безпека буде неповноцінною, оскільки наше „геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал” робить нас впливовою світовою державою, „здатною відігравати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі” [23].

НАТО – це насамперед політична організація, в якій основну роль відіграють політики на рівні послів країн-учасниць, а військові тільки виконують рішення політиків. Звідси напрошується висновок, що для нас вступ до НАТО – непоганий трамплін на шляху до Євросоюзу. А для

України розвиток відносин між ЄС і НАТО з питань оборонного планування „сприятиме також зміцненню конкурентоспроможності української оборонної промисловості, впровадженню принципів, правил та механізмів, що забезпечують відкритість, прозорість доступу продукції цієї галузі на внутрішньому ринку ЄС та запобігають її дискримінації, прискореному виходу і закріпленню українських виробників товарів та послуг у пріоритетних міжнародно-спеціалізованих галузях і секторах економіки та значній диверсифікації військово-технічних та науково-технічних зв'язків” [24].

Поворотною віхою у відносинах України з НАТО, з усією євроатлантичною спільнотою може стати 2005 рік, оскільки доведеним є факт колосального впливу подій в Україні, пов'язаних з останніми виборами Президента, на світову громадську думку, на сприйняття нашої країни керівництвом ЄС та НАТО. У зв'язку з цим багато що залежатиме від нового українського керівництва, котре має сприятливу, як ніколи, ситуацію для того, щоб уже найближчим часом максимально наблизити Україну до членства в НАТО. При цьому саме українці, як слушно зауважив З. Бжезінський, мають вирішувати, „чи може вступ до НАТО забезпечити їхню більшу безпеку” [25].

Отже, зосереджуючись на співробітництві з ЄС і НАТО, Україна, разом з тим, має приділяти відповідну увагу південно-східному напрямку – Кавказ, Центральна Азія (зокрема, участь в ГУУАМ); північному – країни Балтії; південному – країни басейну Чорного моря (участь в ОЧЕС). Крім того, необхідно працювати щодо поєднання північного і південного напрямів співробітництва в рамках моделі Балто-Чорноморської Співдружності (БЧС). Не можна нехтувати також співробітництвом з пострадянськими країнами, перш за все – з Росією, країнами Центральної Європи і „третього світу”, оскільки рівні розвитку цих країн та України досить подібні.

Література:

1. Див.: **Василенко С.** Європейський вектор української політики // Людина і політика, 2000. – № 2; **Врублевський В., Хорошковський В.** Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 2002; **Гальчинський А. С.** Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002; **Кремень В., Ткаченко В.** Україна в контексті глобалізму. – К., 1998; **Михальченко М. И.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001 Україна і Європа (1990 – 2000). – К., 2001. – Ч. 1–2; Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001. – С. 574 – 575.
2. Див.: **Врублевський В., Хорошковський В.** Український шлях.

Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 2002. – С. 290 – 291.

3. **Рудич Ф.** Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин // Людина і політика, 2000. – № 3. – С. 41.

4. **Дергачов О.** Міжнародне становище України // Політична думка, 2000. – № 2. – С. 100.

5. **Тарасюк Б.** Україна – Росія: не словом, а ділом // Україна молода, 2002. – 18 квітня. – С. 5.

6. **Пирожков С.** Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі // Політична думка, 1999. – № 3. – С. 94.

7. Див.: **Горбулін В.** Україна: політичні і економічні виклики // Дзеркало тижня, 2001. – 27 жовтня. – С. 3.

8. Див.: там само.

9. **Їжак О.** Розширення Європи і геополітична трансформація пострадянського простору // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Геополітичне майбутнє України”. – К., 1998. – С. 146 – 147.

10. **Чумак В. М.** Пріоритети та можливості взаємовідносин України зі США // Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К.: КІСД, 2002. – С. 297 – 298.

11. **Дергачов О.** Міжнародне становище України // Політична думка, 2000. – № 2. – С. 99.

12. **Лисицин Е.** Стратегічне партнерство – поняття сучасне // Віче, 1999. – № 2. – С. 34.

13. **Чумак В. М.** Пріоритети та можливості взаємовідносин України зі США // Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К., 2000. – С. 294.

14. Див.: Відповідність двосторонніх відносин рівню стратегічного партнерства // Центр Разумкова, 2000. – С. 38.

15. **Мельникова І. М., Мартинов А. Ю.** Розвиток відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи // Україна і Європа (1990 – 2000 рр.). Частина I. – К., 2001. – С. 16.

16. Стратегічне партнерство України з іншими державами: підходи та оцінки // Центр Разумкова, 2000. – С. 20 – 21.

17. **Силіна Т.** Щоб не стати морем // Дзеркало тижня, 2001. – 21 – 27 липня. – С. 3

18. **Павлів В.** Польща і США – надзвичайне партнерство? // Дзеркало тижня, 2002. – 21 – 27 липня. – С. 4.

19. **Матійчик Я. П., Чумак В. М.** Українсько-польські відносини. – У кн.: Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К., 2001. – С. 305.

20. **Перпелиця Г. М.** Особливе партнерство з НАТО // Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К., 2000. – С. 319.

21. **Чалий В.** Звернення до читачів // Національна безпека і оборона, 2002. – № 8.

22. **Зленко А.** Відкрити двері НАТО для України – в інтересах усієї Європи // Національна безпека і оборона, 2002. – № 8. – С. 2.

23. **Кулінич М. А.** Україна в новому геополітичному просторі: проблеми регіональної та субрегіональної безпеки // Наукові Доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. – 1994. – Вип. 29. – С. 21.

24. Зміни, що вносяться до Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу // Урядовий кур'єр, 2001. – 24 січня. – С. 8.

25. **36. Бжезинський:** Чи вступати до НАТО – вирішити можуть тільки українці // День, 2004. – 25 грудня. – С. 4.

Європейський парламент після виборів – 2004

В оцінках та прогнозах політологів

В'ячеслав Малярчук,

кандидат політичних наук, доцент
кафедри зовнішньоекономічної діяльності підприємств
Донецького національного технічного університету

У статті аналізуються новітні тенденції європейської політики в контексті вирішення проблеми „дефіциту демократії” в наднаціональних представницьких органах. Робиться спроба зіставити теоретичні висновки праць провідних політологів-міжнародників з питань європейської інтеграції, зокрема щодо практики партійного змагання під час виборів 2004 року до Європарламенту. Партійне будівництво в Євросоюзі є вагомим аргументом на користь мультицентристської парадигми міжнародної політики, за якої держави втрачають пріоритет у розв'язанні найактуальніших питань розвитку об'єднаної Європи, а роль неурядових суб'єктів загальноєвропейських політичних процесів, передусім – європейських партій, дедалі зростає.

Існує дуже мало питань європейської політики, щодо яких політологи досягають згоди. Одним з них є оцінка Європейського Союзу (ЄС) як такого, що страждає від „дефіциту демократії”: враховується дистанція між європейськими громадянами та керівними інститутами Євросоюзу (Європейською Радою, Єврокомісією, Радою ЄС і, нарешті, Європейським парламентом). Саме Європарламент як інститут представницької демократії має докладати зусиль, аби подолати відстань між інтересами „євробюрократів” та „пересічних” громадян ЄС.

Суттєве питання міжнародно-політологічного дискурсу: чи змогли політичні партії, що взяли участь у виборах до Європарламенту, скоротити цю дистанцію, чи, навпаки, збільшили її?

„Євроскептики” (з огляду на завдання нашого дослідження, будемо вважати ними не лише тих, хто взагалі заперечує історичну перспективу розширеного ЄС, а й тих, хто ставиться до ідеї „об'єднання у розмаїтті”

прихильно, але не вважає роль неурядових учасників європейської політики суттєвою) часто посиляються на думку італійського політолога С. Гоці, партійна тема у дослідженнях якого розглядається в контексті місця партій в сучасній політичній моделі об'єднаної Європи. С. Гоці вважає, що „справжні європейські партії ще не існують, є лише федерації політичних партій, які докладають зусиль, аби узгодити спільну політичну програму на європейському рівні, причому вони ще дуже пов'язані з політичними вимогами країни походження” [2, с. 63]. Традиції, звички й національні інтереси, на думку вченого, послаблюють сформовані партіями політичні групи Європарламенту, а склад цих груп може здаватися дещо штучним, коли в одній і тій же групі працюють національні делегації з дуже різними поглядами на процес європейської інтеграції – проєвропейськими або євроскептичними.

Серед причин цього дослідники називають не лише географічну та економічну різницю між державами, що делегували до Європарламенту своїх депутатів, а й їх обрання за різними виборчими системами. Політолог наголошує, що національна приналежність відчувається при голосуванні з важливих питань, які призводять до помітних наслідків у внутрішній політиці. Наводиться такий приклад: у січні 1999 року під час голосування про вотум недовіри очолюваній Ж. Сантером Європейській Комісії більшість німецьких євродепутатів, незважаючи на партійну належність, голосувала за недовіру, тоді як італійці, іспанці й французи мало не одностайно висловили протилежну позицію [2, с. 64]. Водночас навіть С. Гоці, визнаний скептик щодо європейського партійного будівництва, оцінюючи партійну складову діяльності ЄС, підкреслює, що, в порівнянні з минулим, вплив європейських депутатів всередині національних партійних організацій зростає разом із зростанням впливу Європарламенту в загальноєвропейських справах.

Президент Європарламенту П. Кокс зауважив, що „на жаль, європейці і на заході і на сході продемонстрували байдуже ставлення до європейських виборів” [7]. М. Констамм, почесний президент Центру європейської політики – неурядової науково-дослідницької установи, чий висновок часто використовують експерти Єврокомісії та інших євросоюзних установ, так коментує вибори – 2004: „Відповіді щодо ЄС справді нечасто є простими, але в цьому випадку відповідь проста: вибори збільшили „дефіцит”. Зважаючи на низьку участь виборців (2004 р. зафіксовано найменшу за всю історію виборів до Європарламенту їх кількість – лише 45,5 % – В. М.), М. Констамм підкреслює: „У виборах не було анічого європейського. Отже, ці вибори є зразком хвороби, яка загрожує прогресові, і якщо не надавати їй уваги, то й самому Союзу. Ця хвороба проявляється у використанні слів без переведення їх у дії, що створює дегенерацію мови і призводить до недовіри. Що примушує демократію функціонувати, а громадян голосувати? Більше, ніж ви могли

В'ячеслав Малярчук

би думати! Існує, однак, кілька елементів, без яких демократія точно не може працювати. До них належать, по-перше, політичні партії з чітким почуттям напрямку і, по-друге, лідери цих партій. На європейській сцені нікого з них зовсім немає. Але чи дійсно немає європейських політичних партій? Сумно, але майже всі вони мають фасад, проте не існують реально” [9, с. 1].

У цьому зв'язку політолог одним з перших окреслив майже парадоксальне явище, досить нове для європейської політики: якщо виборці голосували всупереч цим фактам, вони робили це, щоб підтримати (або не підтримати) свої національні уряди.

Без зайвого „єврооптимізму” ставиться до результатів виборів російський політичний оглядач Б. Юнанов, автор багатьох публікацій на тему євроінтеграції, який вважає, що вибори стали „холодним душем” для оптимістів – 21 європейський уряд з 25 фактично отримав вотум недовіри. І цілком в дусі антиєвросоюзних гасел західноєвропейських радикальних націоналістів подає свій висновок: „Путін в Росії бажає керувати демократією, а бюрократи в Брюсселі хотіли б керувати всім... Ідеологи марксизму вчили, що перед об'єднанням слід рішуче розмежуватися (чи не ближчою до сучасності була б цитата з ленінської праці „Про лозунг Сполучених Штатів Європи”? – **В. М.**) Спостерігаючи за європейським політичним процесом, пригадуєш інший парадокс: рішуче об'єднання перед розмежуванням, а також те, що сама ідея єдиної Європи дає задній хід” [6].

Здається, що підстави для євроскептицизму дає не лише європейська політика, а й події внутрішньополітичні, що сталися в деяких державах – членах ЄС після виборів до Європарламенту. Після перемоги на виборах опозиційних партій чеський уряд опинився на порозі відставки. Про це заявив прем'єр-міністр країни В. Спідла і наголосив, що піде у відставку, якщо його не підтримають парламент і власна Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП). Правляча ЧСДП отримала тільки 8,8 % голосів (2 мандати) і посіла в результаті п'яте місце. Перше та друге належать двом опозиційним партіям – Громадській демократичній (9 мандатів) та Чеській комуністичній (6 мандатів), третє – непарламентській Партії незалежних кандидатів (3 мандати), четверте – коаліційній Партії християнських демократів (2 мандати). В. Спідлу критикували в Чехії за підписання нової Європейської конституції (впливові політичні сили вважають, що Європейська конституція негативно вплине на позиції Чехії в ЄС). Так, колишній лідер громадських демократів, президент Чехії В. Клаус впевнений, що результати виборів дали чіткий сигнал про невисоку довіру до творців Конституції й тих, хто підписав її від імені чехів. Чеські ЗМІ наводять таке висловлювання В. Клауса: „Майбутнє євроінтеграції є надто важливим, аби вирішувати його на емоційних вечірніх переговорах, тільки щоб дозволити деяким політикам написати „виконано” у їхньому

календарі. Замість цього доречно було б ще раз переглянути європейське майбутнє і провести ширші громадські дебати" [10].

Серед політичних подій широко обговорювалося також рішення німецького консервативного об'єднання ХДС/ХСС, переможця виборів до Європарламенту, погодитися на ратифікацію Європейської конституції в обмін на те, що Німеччина застосує право вето при прийнятті рішення щодо вступу до ЄС Туреччини. ХДС/ХСС послідовно виступає проти членства Туреччини у ЄС і вимагає, щоб рішення стосовно переговорів з Туреччиною про вступ було затверджене двома третинами голосів німецького парламенту. Це дозволить консерваторам заблокувати початок переговорів. За сценарієм ХДС/ХСС, голосування не забезпечить двох третин голосів на підтримку Туреччини, а це означає автоматичне „ні” Німеччини переговорам на саміті Євросоюзу. Якщо рішення стосовно Туреччини не буде розглянуте 2/3 голосів у нижній палаті, ХДС/ХСС погрожував не підтримати ратифікацію Конституції ЄС. Лідер німецьких лібералів Г. Вестервелле піддав критиці консерваторів за „нереальний зв'язок” між Європейською конституцією та членством у ЄС Туреччини. Водночас експерти очікують, що ХДС/ХСС проголосує за Конституцію, навіть якщо не отримає шансу застосувати вето на початок переговорів з Туреччиною, а свою перемогу на виборах до Європарламенту сподівається використати, щоб отримати поступки від правлячої партії та уряду [8].

Змагання політичних поглядів не виключається й в рамках однієї партії або політичної групи в Європарламенті. У цьому контексті М. Констамм наводить приклад Європейської народної партії та групи ЄНП/ЄД. У парламенті група ЄНП/ЄД, за його оцінкою, „скомпонована з обраних чиновників, які борються за інтегровану федеративну Європу, і тих, хто прагне необов'язкової і, таким чином, тільки співробітницької Європейської організації. Їх еднають не політичні завдання, а цифри. Назвати таку групу парламентським представництвом політичної партії – це не більше, як гра слів та просте заплутування виборців. Європейські уряди погодилися взяти результати виборів до уваги при висуненні кандидатів на посаду Президента Єврокомісії та до Європарламенту. Кожна партія, зі свого боку, могла б забезпечити виборців альтернативною кандидатурою: висунути свого політичного лідера... ЄНП/ЄД перетворила цю можливість на поганий жарт, запропонувавши чотирьох чи п'ятьох кандидатів, що могли б стати претендентами. Чи зміг би будь-хто вважати серйозною політичну партію, що висунула п'ять кандидатів на посаду прем'єр-міністра за результатами національних виборів? Брак згаданих елементів демократичних виборів не залишила електоратові вибору з проблем, що мали б щось спільне з Європейським Союзом – тільки слово „європейський” і лишилося” [9, с. 2].

Наскільки обґрунтовані ці застереження політологів? Чи не вдаються вони до перебільшення ризиків, що загрожують Євросоюзові зсередини?

Чи виправданий їх євроскептицизм?

На нашу думку, необхідно враховувати, що в попередньому складі Європарламенту депутати репрезентували близько 100 національних політичних партій. До нинішнього ж складу балотувалися представники вже 481 партії лише з країн, що приєдналися до ЄС. Різностямованість положень щодо європейської політики, які містяться в програмах національних політичних партій, свідчить, ймовірно, не про невизначеність європейських партійних еліт щодо майбутнього об'єднаної Європи, а, передусім, про об'єктивно зумовлене розширення тематики загальноєвропейських дебатів.

Вибори 2004 року не змінили розподілу політичних сил і показали, що партії й політики правоцентристського спрямування тривалий час залишаються найпопулярнішими серед громадян ЄС. Як і в парламенті минулого скликання, політична група Європейської народної партії є найчисленнішою і до того ж єдиною, в якій репрезентовані депутати з усіх 25 країн – членів ЄС. Найбільшою делегацією в групі є німецька – 49 парламентаріїв від опозиційної у себе вдома ХДС/ХСС. Традиційні опоненти правоцентристів – соціалісти знову посіли друге місце (найбільшу підтримку надали їм французькі виборці – 31) [1, с. 2]. Отже, від Європейського парламенту залишилося не тільки слово „європейський”, як емоційно зауважив М. Констамм, – незмінними є кількість політичних груп, партійна структурованість парламенту, а відтак і партійний вибір громадян ЄС та їхня підтримка політики, яку здійснював у рамках своєї компетенції Європарламент протягом 1999 – 2004 років.

Обраний у червні 2004 року, Європейський парламент за партійною ознакою структурований так: політична група Європейської народної партії (Християнські демократи) та Європейських демократів (ЄНП – ЄД) має 278 місць з 732, Європейські соціалісти – 199, група Європейських лібералів, демократів та реформ (ЄЛДР) – 67, Європейська об'єднана лівиця – нордичні „зелені ліви” (ГЕСОЛ/НЗЛ) – 39, група „зелених” – Європейський вільний альянс („зелені”/ЄВА) – 41, група Союзу за Європу націй – 27, група за Європу демократій та розмаїтість (ЄДР) – 15, позафракційні – 66 місць (таблиця).

Порівняння з минулим розподілом місць між політичними силами показує, що зміни справді відбулися незначні [3, с. 607].

Щодо використання партіями своєї значущості в європейських справах у внутрішній політиці, ця тактика не є новою. Повертаючись до тези С. Гоці про зростання впливу депутатів Європарламенту на національну політику та про роль євроустанов як середовища, де розвиваються діалектичні відносини між національними більшістями й опозиціями [2, с. 68], згадаємо відомий спеціалістам факт переходу у попередньому складі Європарламенту до політичної групи ЄНП – ЄД депутатів від фракції

регіональна інтеграція

регіональна інтеграція

„Forza Italia” (ця партія в італійському парламенті була опозиційною до правлячої Італійської народної партії, проте на загальноєвропейському рівні така внутрішньополітична ситуація аж ніяк не відбивалася).

Таблиця

Представництво національних політичних партій в політичних групах Європейського парламенту шостого скликання, станом на 23.06.2004 р.

Група Країна	ЄНП-ЄД	ПЕС	ЄЛДР	ГЄОЛ/НЗЛ	Зелені/ЄВА	СЄН	ЄДР	ПФ	Усього
Бельгія	7	7	5	–	2	–	–	3	24
Чехія	11	2	–	6	–	–	–	5	24
Данія	1	5	4	2	–	1	1	–	14
Німеччина	49	23	7	7	13	–	–	–	99
Естонія	1	3	2	–	–	–	–	–	6
Греція	11	8	–	4	–	–	–	1	24
Іспанія	23	24	1	1	5	–	–	–	54
Франція	28	31	–	3	6	–	–	10	78
Ірландія	5	1	–	–	–	4	–	3	13
Італія	28	15	9	7	2	9	–	8	78
Кіпр	2	–	1	2	–	–	–	1	6
Латвія	3	–	1	–	1	4	–	–	9
Литва	3	2	3	–	–	–	–	5	13
Люксембург	3	1	1	–	1	–	–	–	6
Угорщина	13	9	2	–	–	–	–	–	24
Мальта	2	3	–	–	–	–	–	–	5
Нідерланди	7	7	5	2	2	–	2	2	27
Австрія	6	7	–	–	2	–	–	–	18
Польща	19	8	4	–	–	7	–	16	54
Португалія	7	12	–	2	–	2	–	1	24
Словенія	4	1	2	–	–	–	–	–	7
Словаччина	8	3	–	–	–	–	–	3	14
Фінляндія	4	3	5	1	1	–	–	–	14
Швеція	5	5	3	2	1	–	–	3	19
Велика Британія	28	19	12	–	5	–	12	2	78
Усього	278	199	67	39	41	27	15	66	732

Складено за: EurActiv. – 2004. – 23 червня. Аббревіатури: ЄНП-ЄД – група Європейської народної партії (Християнські демократи) і Європейських демократів; ПЕС – група Партії Європейських соціалістів; ЄЛДР – група Партії європейських лібералів, демократів і реформ; ГЄОЛ/НЗЛ – група Європейська об'єднана лівиця/Нордичні „зелені” ліві; „Зелені”/ЄВА – група „зелених”/Європейський вільний альянс; СЄН – група Союз за Європу націй; ЄДР – група за Європу демократій та розмаїтість; ПФ – позафракційні.

Згідно з висновком С. Гоці, „європейська політика й національна політика бачаться щораз ближчими, і дуже цікаво відзначити, що

трансформації всередині установи, яку тривалий час національні політичні партії вважали другорядною, починають впливати безпосередньо на схеми національних урядів” [2, с. 66]. Слід відзначити, що приєднання національних депутатів до політичної групи у Європарламенті не означає автоматичної підтримки усіх її позицій. Так, відомо, що в групі Європейських соціалістів найпалкішими прихильниками поглиблення й розширення інтеграції завжди були італійські та німецькі соціалісти, тоді як французькі і шведські значно стриманіше ставилися до ідеї подальшого розширення Євросоюзу.

На переконання М. Констамма, треба невідкладно вирішувати, що потрібно змінити, аби наступні парламентські вибори не збільшили демократичний дефіцит, а зменшили його. Перша пропозиція стосується створення європейських політичних партій з програмами, які можна впізнати, і з лідерами, яких можна ідентифікувати. Однак цього не досить. Потрібні фундаментальні структурні зміни. Партії мають подати уніфікований список кандидатів у всіх державах – членах ЄС та свого кандидата на посаду президента Єврокомісії. Все, що потрібно, це дозволити громадянам ЄС голосувати за громадян з будь-яких країн-членів. Все решта, вважає М. Констамм, залежатиме від політичних партій Євросоюзу [9, с. 3]. Питання, чи можуть погодитися „об’єднані в розмаїтості” члени ЄС на такі зміни, чи відповідатимуть, на відміну від створюваних за партійною ознакою сучасних політичних груп, пропоновані політологом європейські партії їх поглядам на представницький орган ЄС, чи можливе взагалі обрання депутатів за загальноєвропейськими списками (адже такий підхід означатиме більшу залежність європейців від наднаціональних інститутів на противагу від певного, принаймні такого, що декларується, виокремлення національних інтересів), залишаються поки що без відповіді. Проте важливо, що дискусія триває.

Очікувані й несподівані партійні перемоги та поразки на виборах до Європарламенту не мають залишати поза увагою результати соціологічних досліджень, проведених напередодні виборів західноєвропейською аналітичною організацією „Молодь робить вибір”. Євросоюз, згідно з цими результатами, користується довірою молодих людей в його країнах-членах: європейці віком від 18 до 30 років довіряють ЄС більше, ніж Світовій організації торгівлі та ООН, і навіть більше, ніж власним національним урядам. 80 % опитаних заявили, що вважають себе „європейськими громадянами”, а близько 70 % переконані в позитивному майбутньому Союзу. 76 % респондентів заявили, що діяльність ЄС безпосередньо впливає на їхнє життя [1, с. 7].

Огляд оцінок та пропозицій щодо законодавчого врегулювання виборів до Європарламенту, висловлюваних політологами, свідчить, що в усталених демократіях (зазначимо, що постсоціалістичні держави

Центральної і Східної Європи, які нещодавно вступили до Євросоюзу, попри неоднозначні політологічні оцінки, задовольняють вимогам ЄС щодо ступеня демократичності та належного функціонування політичних інститутів) питання доцільності партійної структури цього представницького органу слід вважати вирішеним на користь виборів за партійними списками. Саме в такий спосіб, на загальну думку, можна буде подолати „дефіцит демократії”.

В Україні дискусію щодо ролі пропорційного елементу формування представницьких органів не завершено: суто партійне представництво не лише в асамблеях міжпарламентського співробітництва за участю Верховної Ради, а й у національному парламенті досі не має критичної маси прихильників як серед політиків, так і серед науковців. Погоджуючись з дослідником правових проблем сучасних політичних систем А. Французом, який наголошує, що „ідея представництва не містить у собі обов’язкового персонального моменту, зміст якого полягає в тому, що представляти, забезпечувати та захищати ті чи інші суспільні інтереси обов’язково має конкретна персона.., а суспільний інтерес може бути представлений політичною партією чи блоком політичних партій” [5, с. 140], додамо: врегульоване відповідними правовими процедурами представництво українських парламентських партій в органах міжпарламентського співробітництва за участю України (а в перспективі, сподіваємося, – і в Європарламенті) виявиться внутрішньополітичним чинником, що забезпечить європейську якість української партійної системи.

Зростання партійної ролі у міжнародній політиці стає вагомим аргументом на користь мультицентристської її парадигми, за якої держави втрачають пріоритет у розв’язанні найактуальніших питань розвитку об’єднаної Європи, поступаючись неурядовим суб’єктам загальноєвропейських політичних процесів, передусім – європейським партіям, які мають можливість всебічно обговорювати та узгоджувати спільні для європейців політичні рішення. Подальше дослідження діяльності європейських партій і перспектив „розширення міжпартійних контактів та налагодження довгострокового співробітництва політичних партій України з відповідними партіями європейських країн і впливовими міжнародними організаціями...” [4, с. 20], на наш погляд, логічно пов’язане з такими темами міжнародно-політологічного дискурсу, як взаємообумовленість міжнародних і внутрішніх факторів впливу на процес прийняття рішень, співвідношення наднаціональної та національної складових європейської політики, встановлення критеріїв для політологічного аналізу ефективності партійного співробітництва в рамках представницьких органів і міжпарламентських асамблей.

Література:

1. Вісник Євросоюзу. Інформаційний бюлетень Делегації Європейської комісії в Україні. – 2004. – Вип. 11. – 10 с.
2. **Гоці С.** Урядування в об'єднаній Європі / Пер. з італійської. – К.: К.І.С., 2003. – 286 с.
3. **Малярчук В. А.** Партійні групи Європейського парламенту в міжнародній політиці // Держава і право. – 2003. – Вип. 22. – С. 603 – 608.
4. Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році” // Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. – 472 с.
5. **Француз А.** Конституційно-правові основи функціонування інститутів представництва у демократичних політичних системах // Держава і право. – 2003. – Вип. 22. – С. 134 - 142.
6. **Юнанов Б.** Саммит проигравших // Московские новости. – 2004. – 18 июня.
7. EurActiv. – 2004. – 23 червня.
8. **Beunderman M.** German Opposition Steers Veto on Turkish EU Membership // EUObserver. – 2004. – June, 22.
9. **Kohnstamm M.** The EP Elections: Deepening the Democratic Deficit // Brussels: European Policy Centre, 2004. – 3 p.
10. **Kubosova L.** Czech Government in Trouble after European Elections // EUobserver. – 2004. – June 22.

Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів

Сергій Акулов,

підполковник міліції,
старший викладач кафедри спеціальних операцій
Національної академії внутрішніх справ України

У статті автор, учасник міжнародних миротворчих операцій на території колишньої Югославії та у Східному Тиморі (спостерігач ООН), розглядає сутність таких операцій як специфічного політичного інструмента врегулювання воєнно-політичних конфліктів, їх роль в сучасних процесах міжнародної миротворчої діяльності.

Міжнародні миротворчі операції як форма діяльності Організації Об'єднаних Націй щодо залагодження конфліктів почали застосовуватися ще 1945 року. Відтоді їх зміст, правила проведення і навіть самі підходи до врегулювання воєнно-політичних конфліктів шляхом застосування таких операцій постійно зазнавали (і зазнають) змін [1]. Але й донині, на тлі проведення численних миротворчих операцій окремих держав, коаліцій, блоків, регіональних організацій [2], політологи, військові фахівці та фахівці з безпеки дискутують, до якого типу дій відносити такі операції, як їх класифікувати. Проблема ускладнюється й тим, що в наукових і політичних колах не сформульовано єдиного визначення міжнародних миротворчих операцій (як, наприклад, визначення „війна”, „агресія”). На практиці та в політологічній літературі вживається багато термінів, подібних за значенням, як от „операції з підтримання миру”, „гуманітарні операції”, „операції з мирного врегулювання”, „гуманітарні інтервенції”, „місії допомоги (спостереження)” тощо. На думку автора, сутнісне значення міжнародних миротворчих операцій вимагає детального розгляду у зв'язку з великим значенням цього явища міжнародної політики.

Перш за все, говорячи про міжнародні миротворчі операції як про політичний інструмент врегулювання воєнно-політичного конфлікту, слід

Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів

Сергій Акулов

звернути увагу на понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого доцільно визначати місце цих операцій серед ряду інших дій або заходів міжнародної миротворчої діяльності.

Визначення міжнародної миротворчої операції дається, зокрема, в українському законодавстві [3]. У Законі України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” міститься таке формулювання: „Міжнародні миротворчі операції – міжнародні дії або заходи, які здійснюються за рішеннями Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту ООН, ОБСЄ, інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, що створюються за згодою Ради Безпеки ООН, які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН з метою:

запобігання виникненню міждержавних або внутрішньодержавних конфліктів;

врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН, що може включати, зокрема, спостереження і контроль за додержанням угод про припинення вогню та інших ворожих дій, роз'єднання сторін і розформування їх підрозділів, виконання інженерних та інших робіт;

надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждержавних або внутрішніх конфліктів;

виконання міліцейських (поліцейських) функцій по забезпеченню безпеки і додержання прав людини;

подання допомоги у подоланні наслідків конфліктів;

усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії”.

Найважливішим питанням у визначенні терміна „міжнародні миротворчі операції” є розгляд місця цих операцій в сучасній системі політичних відносин. Слід зазначити, що міжнародні миротворчі операції безумовно є втручанням у воєнно-політичний конфлікт з політичною метою. Тобто, у воєнно-політичному конфлікті контингент, що проводить миротворчу операцію від імені міжнародної спільноти, виступає в ролі окремої сторони воєнного конфлікту з метою, обумовленою вимогами цієї спільноти щодо припинення бойових дій та врегулювання самого конфлікту.

Оскільки, за висновками досліджень, проведених в Національному інституті стратегічних досліджень колективом вчених на чолі з професором Г. Перепелицею [4], воєнно-політичний конфлікт є „формою соціальної взаємодії, що полягає у боротьбі протилежностей” і „основною системоутворюючою ознакою” його є влада, то міжнародна миротворча операція, є, по суті, прямим втручанням (направлення в район воєнного конфлікту окремих підрозділів, сил чи інших формувань) з боку

міжнародної спільноти в політичний процес перерозподілу влади в районі конфлікту. Виходячи з двох сутнісних властивостей влади, виявлених в дослідженні НІСД, міжнародна миротворча операція – це не що інше, як нав'язування волі міжнародної спільноти сторонам воєнно-політичного конфлікту або підпорядкування цій волі за допомогою силового примушення. Однак під час проведення миротворчої операції примушення не носить форми війни з сторонами воєнного конфлікту (хоча не виключає примушення до миру), а, перш за все, має попереджувальний і обмежувальний характер, створюючи сприятливі умови для недопущення насилля (по суті, обмеження прагнення до влади сторони (сторін) воєнно-політичного конфлікту) з метою створення сприятливих умов для ненасильницьких способів досягнення стану миру. Отже, міжнародна миротворча операція покликана обмежити прагнення окремих сторін до влади і тим самим замінити його розподілом влади на окремих територіях (або іншими формами її розподілу) в залежності від цілей міжнародної спільноти. Слід зазначити, що цілі міжнародної спільноти формуються протягом тривалого часу – вже тоді, коли воєнно-політичний конфлікт розпочався.

Для врегулювання воєнно-політичного конфлікту міжнародна миротворча операція не завжди може проводитися. Умовою її проведення має бути відповідне політичне рішення міжнародної спільноти (Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, інших регіональних організацій). Необхідна також згода сторін воєнного конфлікту і визнання всіма його сторонами права міжнародної спільноти на проведення такої операції. Отже, стан взаємовідносин сторін повинен свідчити або про тривалу неспроможність досягти політичних цілей воєнно-політичного конфлікту за допомогою військово-силових методів, або про військову, економічну чи іншу форму тиску міжнародної спільноти чи окремих держав на сторони з метою створення умов для проведення міжнародної миротворчої операції.

Відтак, міжнародні миротворчі операції – це завжди комплекс дій та заходів, а не якісь окремі розрізнені дії чи заходи, як твердиться у наведеному вище визначенні. До речі, поєднувати узагальнюючі формулювання з такими вузькими термінами, як „проведення інженерних та інших робіт” та їм подібних, що не розкривають суті поняття „міжнародна миротворча операція” і не доповнюють смисловий зміст визначення, не зовсім коректно.

Аналізуючи зміст визначення, що міститься в Законі України, слід зауважити, що воно не має, принаймні, двох важливих ознак, які повинні характеризувати якісну сторону будь-якої операції. Це, по-перше, поняття, які повинні вказувати на часові рамки операції. Тобто, операція повинна мати свій початок і завершення. У визначенні часові рамки окреслено надто невиразно. З одного боку, рішення Ради Безпеки ООН має визначати умови початку і закінчення операції. Згідно з визначенням,

Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів

Сергій Акулов

операція може бути нескінченною (теоретично), що не зовсім коректно з політичної точки зору. Терміни мають окреслювати досягнення політичної мети операції.

По-друге, просторова величина у трактуванні, яке подається Законом, також не визначена. Саме проведення операції в районі воєнного конфлікту (на певній території, в акваторії або у повітряному просторі) визначає її суть як інструмента досягнення миру між конфліктуючими сторонами. Міжнародні миротворчі операції неможливо проводити поза районом воєнно-політичного конфлікту, не втручаючись у відносини між сторонами. Нарешті, таке формулювання, як „міжнародні дії або заходи” є надто розпливчастим, неконкретизованим, політично завуальованим. Під ним можна розуміти заяви (як форми дії), накладання вето на окремі види діяльності, застосування ембарго тощо.

Не розкрито також, хоча б частково, рамки, що окреслюють масштаб міжнародних миротворчих операцій. Згідно з цим визначенням, терміном „операція” може бути названа присутність одного цивільного спостерігача в районі воєнного конфлікту чи поблизу нього (що часто й практикується).

Практика здійснення міжнародних миротворчих операцій з часу створення ООН свідчить, що переважна частина завдань у них покладається на військові підрозділи або воєнізовані формування як найбільш організовані елементи суспільства, здатні діяти в районах воєнних конфліктів (в умовах ведення збройної боротьби). До сил та засобів міжнародних миротворчих операцій належать також цивільні спеціалісти, підрозділи та окремі цивільні структури (будівельні організації, фірми тощо). Структура і функції сил і засобів міжнародних миротворчих операцій не є визначеними і залежать від багатьох факторів – масштабів конфлікту, ставлення міжнародної спільноти до конфлікту, зацікавленості окремих держав у його розв’язанні, внутрішніх чинників і мотивів воєнно-політичного конфлікту.

Враховуючи викладене, пропонуємо таке визначення терміна: „Міжнародна миротворча операція є формою реалізації політики і являє собою обмежений у часі комплекс міжнародних дій або заходів, що здійснюються в районі воєнного конфлікту військовими або напіввійськовими підрозділами, а також цивільними структурами згідно з рішенням Ради Безпеки ООН, інших міжнародних або регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки відповідно до положень Глави VIII Статуту ООН, а так само комплекс дій і заходів багатонаціональних військових сил (створених за згодою Ради Безпеки ООН), які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН з метою: врегулювання або створення умов для врегулювання (запобігання виникненню) міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту чи з використанням примусових заходів за рішенням Ради

Безпеки ООН та виконання всього комплексу завдань, пов'язаних з цим врегулюванням”.

Запропоноване визначення не містить зайвих подробиць і уточнень, використаних, наприклад, у Законі України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”. Адже врегулювання конфлікту вже передбачає виконання низки завдань (а їх дуже багато), відтак перелічувати одні з них й оминати інші недоцільно. До того ж, нові завдання, що неминуче виникають в процесі врегулювання (запобігання) воєнного конфлікту, в принципі вже передбачатимуться.

Із назви самого терміна „міжнародні миротворчі операції” можна визначити її схожість з військовими операціями („операція фронту (армії)”, „десантна операція”, „протиповітряна операція” тощо), тим більше, що всі вони проводяться військовими підрозділами (в окремих випадках – жандармерії, поліції або інших збройних формувань). Однак порівняння міжнародних миротворчих операцій з військовими операціями за цілями, формою, змістом (**таблиця**) дозволяє зробити висновок, який підтримується окремими авторами [5]: міжнародні миротворчі операції є не стільки військовими акціями (спрямованими на розгром противника), скільки військово-політичними діями (з обов’язковим використанням військового компонента) щодо забезпечення виконання комплексу завдань, не властивого військовим структурам взагалі.

Таблиця

**Порівняння форм, цілей, сил і засобів військових операцій
та міжнародних миротворчих операцій**

№	Військові операції	Міжнародні миротворчі операції
1	Масштаб: розмах фронту, глибина операції, тривалість оборони, темп наступу.	Масштаб: площа території, контрольованої миротворчим контингентом, обсяг наданої допомоги.
2	Характер: наступальні, оборонні, контрнаступальні.	Характер: гуманітарні операції, операції з підтримання миру, примушення до миру (військова операція згідно з Гл. V II Статуту ООН).
3	Цілі: розгром (оточення) або стримування противника на певній території.	Цілі: недопущення поновлення бойових дій, надання гуманітарної допомоги, роззброєння збройних угруповань, контроль поставок озброєнь, сприяння цивільній місцевій адміністрації, відбудова цивільної інфраструктури тощо.
4	Спосіб досягнення цілей: військове протистояння сторін (послідовне досягнення цілей за обмежений проміжок часу).	Спосіб досягнення цілей: політичний (воєнно-політичний) (залежить від ситуації і в часі не визначений).
5	Сили і засоби: військові підрозділи і техніка видів і родів військ.	Сили і засоби: військові (напіввійськові) підрозділи, техніка видів і родів військ, цивільні спеціалісти, спеціальна техніка відповідно до умов ведення операції.

Наприклад, забезпечення проведення виборів в окремих районах, доправлення гуманітарних вантажів, забезпечення проведення переговорів, участь у виробленні політичних рішень тощо. Втручання у ведення бойових дій між сторонами є, як правило, вимушеним, а не обов'язковим заходом. Він викликається певними обставинами, передбаченими керівними документами ООН, але які виходять за рамки мандату і обумовлюються окремими резолюціями.

Як бачимо з **таблиці**, міжнародні миротворчі операції не можна представити, як сукупність військових дій щодо противника або сторони воєнно-політичного конфлікту, які перериваються переговорами з вироблення умов політичного врегулювання чи виробленням окремих політичних правил, що обумовлюють поступки одєї сторони іншій. Однак спільними рисами військових операцій і міжнародних миротворчих операцій є те, що вони залишаються „продовженням політики іншими засобами” [6]. Причому під терміном „продовження політики” розуміється передусім не підпорядкованість військових цивільній владі, а попередження, що головна стратегія війни, миротворчої операції або іншої перспективної дії має бути виведена з-під впливу тимчасових потреб, що обумовлюють локальні успіхи (тимчасовий успіх акції не повинен вносити плутанини у вже прораховані дії) [7].

Якщо у випадку війни прораховані дії – військові, то у міжнародних миротворчих операціях такі прораховані дії є переважно політичними. Тому неуспіх міжнародної миротворчої операції – це насамперед неуспіх конкретної політики врегулювання. У випадках неуспіху жодне кількісне нарощування військових контингентів у районах воєнно-політичних конфліктів не матиме успіху і буде заздалегідь приречене на провал. Це було яскраво продемонстровано, зокрема, під час наймасштабніших міжнародних миротворчих операцій 1992 – 1999 років на території колишньої Югославії [1].

Виходячи з цього досвіду, сучасний перехід ООН до ширшого застосування військової сили під час проведення міжнародних миротворчих операцій (рішення від 1 грудня 2004 року) є не що інше, як зміна політичних підходів до врегулювання воєнно-політичних конфліктів. Однак зміщення акценту міжнародною спільнотою на ширше використання силових методів під час проведення операцій остаточно не змінить суть цих операцій як політичного інструмента врегулювання воєнно-політичних конфліктів.

До основних політичних етапів такого врегулювання, яке останнім часом викристалізувалося досить чітко, можна віднести:

³⁵₁₇ припинення вогню;

³⁵₁₇ розведення конфліктуючих сторін;

³⁵₁₇ власне політичне врегулювання або вироблення рішень щодо нього;

³⁵₁₇ розбудова миру.

Такий розподіл обумовлений досягненням окремих політичних цілей міжнародних миротворчих операцій, які, на відміну від політичних цілей війни, обумовлюють розгалужений комплекс завдань, кінцевим результатом якого є досягнення стану мирного співіснування сторін. Його форма може вироблятися в ході проведення операції (політична мета під час проведення операції може змінюватися). Цей розподіл окреслює також рамки всіх міжнародних миротворчих операцій, у яких виконуються завдання, покликані зменшити страждання мирного населення, не допустити розширення наслідків конфлікту, забезпечити безпеку військового контингенту тощо. Причому форма і назва цих завдань („гуманітарна інтервенція”, „евакуація”, „операція з сприяння” тощо) не відіграє суттєвої ролі.

Так само, як і під час проведення військових операцій, в ході міжнародних миротворчих операцій необхідно рахуватися з „природними властивостями народних мас” [6]. Тобто, у випадку проведення міжнародної миротворчої операції слід намагатися враховувати думки і прагнення сторін воєнно-політичного конфлікту. Як показала сучасна практика, таке врахування не означає сліпого виконання побажань сторін, аби догодити їм, а передбачає скоріш активну участь (але не втручання!) у різних формах процесу врегулювання. Однією з дієвих форм впливу на сторони є інформаційно-ідеологічна. Крім того, створення політичних умов, які сприяють вирішенню – хоча б частково, хоча б одного – спірного питання може забезпечити процес врегулювання і позбавити окремі протидіючі сторони можливості гуртувати сили шляхом консолідації суспільства чи окремих його верств на боротьбу з протилежною стороною. На жаль, на практиці далеко не у всіх міжнародних миротворчих операціях вдається забезпечити такі політичні умови. Навіть неврахування таких факторів, як спорідненість релігії у представників регулюючої сторони, історичні аспекти тощо може викликати негативні наслідки [1].

Висновок

Міжнародні миротворчі операції, незважаючи на видозміну окремих підходів до них в останній період з боку Організації Об'єднаних Націй, не змінюють своєї сутності. Вони залишаються дієвим політичним інструментом врегулювання воєнно-політичних конфліктів, що забезпечує вирішення комплексу завдань, які не можуть бути вирішені жодною державою окремо.

Література:

1. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів: (Навч. посібник). – К.: Либідь, 1995. – 111 с.
2. СІПРІ 2002: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна

**Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент
врегулювання воєнно-політичних конфліктів**

Сергій Акулов

безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідж. миру. Укр. центр
екон. і політ. дослідж. ім. О. Разумкова: Редкол.: А. Гриценко (голов. ред.)
та ін. – К.: „Заповіт”, 2003. – С. 77.

3. Закон України „Про участь в міжнародних миротворчих операціях”
// Відомості Верховної Ради України. – №22 – 23. – 11.06.99. – С. 468 – 471.

4. **Перепелиця Г. М., Мокляк М. М., Фареник С. О.** Феномен воєнно-
політичного конфлікту в сучасній етнополітичній ситуації. – Київ: НІСД,
1995. – С. 9 – 10, 77, 80.

5. **Степанова Е. А.** Военно-гражданские отношения в операциях
невоенного типа // М.: „Права человека”. – 2001. – 269 с.

6. **Клаузевиц К.** О войне. М.: Логос, Наука, 1997. – С. 41.

7. **Минцберг Г., Альстрэд Б., Лэмпел Дж.** Школы стратегий / Пер. с англ.
под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб: Издательство „Питер”, 2000. – С. 79.

Національне пробудження

Валентин Крисаченко,
доктор філософських наук
Михайло Степико,
доктор філософських наук

*Гальчинський А. С. Час національного пробудження.
Публіцистичне есе. – К.: НІСД, 2004. – 152 с.*

Публіцистичне есе доктора економічних наук, професора А. Гальчинського „Час національного пробудження” є логічним продовженням низки його останніх праць з гуманітарної та етнонаціональної тематики і робіт, виконаних фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень протягом останніх чотирьох років. Маємо, перш за все, на увазі колективну монографію „Українська політична нація”, виконану в рамках наукового проекту „Гуманітарний розвиток України”, спільну монографію В. Баркова і Т. Розової „Специфікація становлення громадянського суспільства в Україні”, аналітичні оцінки, виконані колективом авторів під керівництвом А. Гальчинського „Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу” та „Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи” тощо.

Слід сказати, що ці праці стали не тільки помітним явищем в науковому і культурному житті суспільства, а й вагомим чинником вирішення практичних проблем розбудови української державності, осмислення та переосмислення історичного минулого. Хоч існує вже майже аксіоматичне визначення, що історія не має „умовного способу”, проте виявлення причин нереалізованих тенденцій розвитку українського соціуму, державності – теж велика та серйозна наука.

Саме цими міркуваннями, мабуть, і треба керуватися при аналізі праці А. Гальчинського „Час національного пробудження”. Хоч вона й кваліфікована як публіцистичне есе, це серйозне наукове дослідження з власною логікою, задумом, аргументацією, висновками.

Серед останніх найбільш суттєвими, на нашу думку, є: твердження, що ми подолали тільки початковий етап творення української держави. А відтак на сьогодні проблем державотворення маємо значно більше, ніж вирішених.

Принциповим є положення й про те, що найвідчутнішими суперечностями сьогодення є суперечності світоглядної сфери, всього, що пов'язується з творенням української політичної нації, творенням її самоідентичності.

Взагалі книга має багато важливих сюжетних ліній. Перша – це уроки української недержавності. Автор аналізує причини піднесення та занепаду Української козацької держави, Української Народної Республіки, особливості розвитку української напівдержави в умовах існування СРСР, проблеми адекватності оцінок борців за національне визволення з рядів ОУН та УПА.

Серед причин, які стримують процеси консолідації української політичної нації, вчений виокремлює такі чинники:

³⁵₁₇ цивілізаційна специфіка буття України, яка визначає духовну межовість існування її населення, його „розірваність” між найпотужнішими центрами культурного і цивілізаційного впливу;

³⁵₁₇ вразливість політичної еліти;

³⁵₁₇ неадекватна інтерпретація націоналізму;

³⁵₁₇ розбіжності в трактуванні української національної ідеї.

В цілому можна стверджувати, що нарешті знайшлося слово-осердя для означення сьогоденного буття України. Слово це – **пробудження**. Саме воно має визначити суть інтелектуально-патріотичного руху українського народу на шляху до розбудови багатой і демократичної України, сильної і шанованої у всьому світі держави.

Чому саме **пробудження**, а не, скажімо, **відродження**, акцентацією на яке перепоповнені практично всі публічні виступи національно налаштованих політиків та наукові розвідки вчених?

Нагадаємо первинний зміст феномена відродження: цим терміном позначали пасіонарний злет культури й духовності на Апенінському півострові у XIV – XVI століттях під гаслом відновити (повернути, відродити) величну римську цивілізацію античних часів. Втім ця цивілізація у своїй автентичності та ідентичності якраз і не була відтворена, але стала підмурівком, на якому вибудовувалась новоевропейська цивілізація, засадничі принципи якої визначають і сучасні західні цінності. Тобто, по суті справи, йдеться не про **відродження**, а про **народження** нової культури.

Водночас історія знає моделі і власне відродження. І відбувається це, насамперед, у сфері політики, державотворення. Це ті випадки, коли, наприклад, демократію душить тиранія, але народ знаходить в собі сили знову повернути (відновити) демократичні цінності (досить згадати новітню історію Греції чи Іспанії). Іншими словами, відродження має, насамперед, політичний характер: відновлення держави, реконструкція форми правління, територіально-адміністративного устрою тощо.

Втім, дилема **відродження** – **пробудження** має зовсім не

феноменологічно-синтаксичний, а сутнісно-семантичний зміст. Адже різні верстви і страти населення бажають „відродити” далеко не однакові речі та обставини. Для ілюстрації можна звернути увагу на сьогоденні реалії. Поряд з бажанням переважної більшості народу відродити питомі українські цінності, часто-густо лунають заклики „відродити” російську імперію, Радянський Союз, якусь слов'янську єдність тощо. Тобто ті політичні реалії, які гальмують розвиток незалежної України. Отже, є „відродження” і є „відродження” – залежно від суб'єкта цього процесу, його цільових орієнтацій, світогляду в цілому.

Нагадаємо, що існує два основні смисли поняття „відродження”: по-перше – це розквіт, піднесення чогось, що перебувало в занепаді або на низькому рівні розвитку, і, по-друге, відновлення організмом утрачених або пошкоджених частин тіла, органів, тканин тощо. Інакше кажучи, відродження передбачає наявність вихідної базової структури і чітке настановлення на відновлення її системності і цілісності. І проблема в тому, що неправильний вибір конституції зводить нанівець кінцевий задум. При такому „відродженні” досить просто отримати маргінальну державу, ерзац-державу або просто стати чиймось лімітрофом.

Професор А. Гальчинський звертається до фактів історичної минувшини й аргументовано демонструє читачеві – громадянину сучасної України, що вона нам дає блискучі цивілізаційні орієнтири державотворення і культури, на які цілком надійно можна покластися, вибудовуючи сучасну державу.

Княжий період в історії України прикметний своєрідною формою конституційної монархії, за якої верховна влада однієї особи легітимізувалася і контролювалася народом (віче, народні зібрання). В культурі – це час, прикметний спалахом архітектурної і мистецької думки, потужним містобудуванням та унікальною літературно-філософською творчістю. При цьому автор наголошує, що ці здобутки ґрунтуються на ще давнішій спадщині українського народу, яку вперто викорінювала і знищувала нова ідеологія – християнська. І висновок професора А. Гальчинського: „Перекоаний у тому, що втрата дохристиянської історії – це найбільш ущербна втрата українського народу на етапі його утвердження, підрив його імунної системи та генетичного коду, що давалося взнаки упродовж усіх наступних поколінь” (с. 19).

Безумовно погоджуючись із цим судженням, зауважимо, що, на щастя, нині маємо чимало археологічних, історичних і джерельних свідчень про найдавніші українські часи: ця культура, притлумлена в християнському Києві, як частина світового цивілізаційного процесу знайшла фактологічне відображення в численних текстах давньогрецьких, римських, готських, хозарських, візантійських та інших авторів, даючи нам, нині сущим, можливість також доторкнутися до цієї культури.

Велике князівство Литовське, як відомо, фундувалось на правничих,

культурних, мовних, політичних здобутках України-Руси. В цій державі були здійснені безпрецедентні для тодішньої Європи кроки з розбудови громадянського суспільства, починаючи від створення органів самоврядування на всіх адміністративних рівнях суспільства (включаючи найвищий – парламентський (сеймовий)), і закінчуючи численними громадськими, професійними і релігійними організаціями. Країна впевнено перемагала у протистояннях із західними (німецькими орденами) та східними (монголо-татарами) суперниками, мала розвинену систему освіти і книгодрукування. Литовська Русь була прямою спадкоємицею Київської Русі і, в свою чергу, генетичною попередницею Гетьманської України. На жаль, ця держава, в якій становими були чотири етноси – українці, поляки, литовці і білоруси – так і не змогла подолати етноконфесійних суперечностей, які й стали головною внутрішньою причиною розпаду литовсько-руської держави.

Унікальний, навіть для Європи, досвід державотворення і розбудови суспільства український народ продемонстрував у Нові часи. І Запорозька Січ, і Гетьманщина були яскравими прикладами, говорячи сучасною мовою, президентсько-парламентської республіки. І лише сконцентрована на завоюваннях та руйнуванні загарбницька політика сусідніх імперій, насамперед Російської і Турецької, не дала змоги Україні стати лідером демократичної розвиненої Європи. І були далі століття примусу, неволі, розшарування етнічної спільноти, гори бруду і мулу, насипаних на чисту українську душу. „Надлом нації” – так іменує цей стан професор А. Гальчинський.

Як вийти з цього надлому? Ось тут, перед тим, **як відродитись** (за Т. Шевченком, з „правнуків поганих” стати гідними слави „славних пращів великих”), треба **пробудитись**.

Пробудження, крім позначення певного психофізіологічного стану, означає також і перехід до нового бачення світу. В цьому контексті вельми важливо, що пробудження є водночас опам’ятанням і спам’ятанням своєї ідентичності, глибинної сутності і, водночас, вихід із стану спокою, застою, стагнації; пробудження є проростанням, заклик до активної діяльності. Людина будиться, просипається, опам’ятовується, приходиться до себе, оживає, думає і вирішує, повертається загалом до власних первнів – питомих вихідних спадкових засад мислення, думання, поведінки і діяльності.

Автор веде мову про етнічне пробудження, яке має ті ж самі смисли, що й пробудження індивідуальне, але до наслідків якого належать, насамперед, явища духовно-культурні і політичні. Це – найголовніша умова вільного поступу України.

Не випадково на цій проблемі постійно наголошували наші великі проповідники Тарас Шевченко та Іван Франко.

Ось характерне для Шевченка:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати
І спати на волі,
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

Але, проснувшись, не дай Боже, знову відчувати себе кимось із цих: „раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття...” Нам потрібне інше пробудження, інше відродження. **Шевченкове!** Не випадково Павло Тичина, великий митець і патріот, писав: „Шевченко свій голос пробуджуючий у народ пускає: Чия правда, чия кривда. І чиї ми діти?” (1957).

Визначальним для народного буття і процвітання вважав пробудження й Іван Франко:

Мені снилась доля, тихий край родинний,
Здоров'я, труд хосенний, щастя, Ти...
Прокинувся я – край дикий і пустинний,
Тернистий путь без пряму, без мети.

Зболіле тіло, ноги, пливші кров'ю,
Грижа ссе мозок мій, немов павук,
Гнівная доля з батогом за мною
Жене і б'є, не жалуючи рук.

Ця доля з батогом в руках поставала в різних іпостасях: кочового степовика, московського стрільця, польського жовніра, австрійського чиновника, більшовицького ката, фашистсько „юберменша” тощо. Але найбільше зло, яке спричинили ці зайди, те, що вони оселили „ворога з нагайкою” в самій українській людині... „Загублена українська душа” – так позначив цей стан Микола Шлемкевич.

Невеликий відступ. В середині ХХ століття жив і працював у Новосибірську визначний генетик Дмитро Беляєв. Він очолював Інститут генетики і селекції СВ АН СРСР. Одним із завдань цієї установи було винесено розведення чорнобурих лисиць, хутро яких дуже цінувалось на валютному ринку. Справа йшла успішно, лисиць було багато, але виникла проблема: звірі полюбляли кусатися, що створювало труднощі для доглядачів. Отже, постало завдання: вивести популяцію лисиць із мирним норовом. І через 15 – 20 поколінь це завдання було виконано: лисиці стали

поводитися, як домашні песики чи котики. Але, водночас, була втрачена якість хутра: воно вже не мало комерційного інтересу. Для науки цей експеримент мав велике значення: було відкрито компліментарність генів, зокрема – спадкову заангажованість поведінки (агресія) і морфології (структура хутра). З'ясувалося також, що селекція через поведінку може давати субстанційні (морфофізіологічні) зміни. Згодом Д. Беляєв обґрунтував на цій основі теорію дестабілізуючого добору.

Імперії щодо українців діяли так само, як новосибірські генетики щодо срібно-бурих лисиць. „Кусаєшся” – в Сибір або на шибеницю. „Муркотиш” і „трешся об ногу” – на службу імперії. Так протягом століть запроваджували штучний добір до української людності на предмет лояльності до завойовників, з „вибраковуванням” самодостатніх українців. У багатьох українців етнічні архетипи виявилися або зруйнованими, або замуленими.

Автор послідовно вишукує те начало, яке повинне (мусить!) розбудити народ, подолати надлом нації. І знаходить відповідь – це ідея, точніше – національна ідея. Ніхто в світі ще не придумав міцнішої спонуки до дії чи зміни, ніж слово, людське чи Боже: саме воно вело давніх євреїв з єгипетського полону до землі обітованої, мільйони язичників – до істини Христа, хрестоносців – до Гробу Господнього, кочівників бедуїнів та силу-силенну інших племен та народів – до пророцтв Магомета... Як записано в „Євангелії” Іоанна Богослова: „Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку”(1: 1 – 2). Тож і нинішнє українське суспільство потребує саме такого Слова, яке повернуло б йому питомі власні духовні цінності.

Наша історія засвідчує потужну креативність віднайденної справді національної ідеї. Князь Володимир Великий приймає християнство далеко не за власним хотінням, а з твердим наміром зазіхнути на світове лідерство й цивілізаційну спадщину. Згадаймо: згодом Нестор-літописець свій фундаментальний твір розпочинає словами про походження землі руської. І відповідає: від Адама, Ноя та, зокрема, сина його Яфета. І це не випадково, оскільки спадкоємцями останнього мислили себе і візантійські василевси, і римські цезарі.

Визвольний рух козацько-гетьманських часів беззаперечним і єдиним гаслом мав: „За віру, права і вольності”. Тобто – за власну духовність і свободу. І це згуртувало весь народ. І це чи не останній період в історії України, коли національна ідея спрацювала так ефективно, чого не скажеш про подальші визвольні змагання, особливо на початку та в середині ХХ століття. А. Гальчинський докладно аналізує причини такого стану і, принаймні, задає саму ідеологію формування національної ідеї: „Нація, яка хоче перемогти, не може жити лише чужими ідеями і теоріями, не може мати плебейську свідомість, не може зректися героїки свого народу” (с. 52). З цим важко не погодитися.

Особливу увагу А. Гальчинський звертає на одвічну геополітичну реальність: „Україна – Росія”. Добре відомо, що характер відносин між цими країнами протягом останнього тисячоліття мав дуже й дуже непростий характер. В абсолютній більшості випадків вектор зусиль мав виключно протиукраїнський характер. Інакше кажучи, Україна постійно виступала як об’єкт зазіхань, ресурс якої бажала використати на свою користь протилежна сторона.

Але ми приречені жити поряд, бодай через географічне сусідство. Отже, мусимо постійно враховувати реальність існування кожної із сторін і вишукувати оптимальні моделі взаємодії та захисту власних національних інтересів. І тут для сучасної України безцінний матеріал дає нам історична минушина, яка на глибинному (ментальному) рівні дозволяє зрозуміти джерела і суть експансіоністської політики Росії щодо України.

Автор звертає увагу насамперед на істину, яку обґрунтували ще теоретики євразійства і яка активно озвучується сучасними російськими політологами, а саме: про подвійні первні (корені) Росії. „Росія – це християнізований варіант татарського ханства” – висновував Микола Бердяєв. У реальності це означало, що із західного світу (Візантійської імперії) Московське царство взяло східний (ортодоксальний) варіант християнства (православ’я) з його визнанням зверхника держави богорівною істотою, а також моделі зовнішньої політики (візантійської), за якої будь-якого союзника можна легко і безболісно зрадити заради досягнення власних інтересів. Східний (монголо-татарський) світ (Золота Орда) дав Росії у спадок сувору ієрархічну організацію суспільства, яка передбачає безумовне панування верхнього прошарку над нижчим і, навзаєм, безумовне підкорення нижчих – вищим. Це – основа, яка цементувала російське суспільство і яка дозволила утримувати імперські обшири протягом багатьох століть. Відповідно, обидва первні (архетипи) увійшли в російську ментальність, і їх безумовно слід мати на увазі в практичній площині українсько-російської політики.

Значна частина праці А. Гальчинського присвячена аналізу ролі та місця України в розвитку світового цивілізаційного процесу, проблемам євроінтеграції через політику самоствердження. Це принципова позиція автора, яку він послідовно і аргументовано доводить у всіх своїх публікаціях та виступах останніх років. Тому його твердження, що нам треба робити свою справу, велику і потрібну, удосконалюючи свій устрій, не опускаючи рук і не абсолютизуючи об’єктивні труднощі, що постають на обраному шляху євроінтеграції, – абсолютно логічне і виправдане.

В цілому ж лейтмотив книги А. Гальчинського: „Я хочу, щоб кожен українець став українцем” – наразі дуже актуальний і своєчасний.

Транскордонні контакти українців

Тетяна Траверсе,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри соціальної психології

Національного університету ім. Т. Шевченка

Малиновська О. А. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. — К.: Бланк-Прес, 2004. — 171 с.

Одним з найважливіших чинників забезпечення загальних прав людини і громадянина є свобода пересування. Це необхідна умова реалізації духовного, культурного, ділового та й будь-якого іншого потенціалу особистості. Тому увага суспільства до діяльності держави у цій сфері завжди є пильною. Сучасні міграційні процеси громадян пов'язані з національними інтересами. Вони впливають на стан як внутрішнього, так і міжнародного авторитету держави в нових умовах.

Актуальність дослідження існуючих тенденцій, закономірностей, механізмів функціонування міграційних процесів зумовлені змінами, що відбуваються в сучасному світі, зокрема й тим, що з 2004 року Україна безпосередньо межує з країнами Європейського Союзу. Саме цій проблемі присвячено працю кандидата історичних наук О. Малиновської.

Потреба у співробітництві України з європейськими країнами у сфері міграції населення набула вагомого практичного значення. Ситуація, що нині склалася, створює водночас і нові можливості, і нові проблеми. Вони, до речі, актуальні не тільки для нас, але й для всієї міжнародної спільноти.

Наближення кордонів ЄС впритул до кордонів України явище позитивне. Проте нині „зникла” зона вільного пересування, яка фактично існувала в центрі Європи протягом майже десяти років. За таких умов суттєво звузились можливості переміщення громадян нашої країни за кордон, виникли додаткові візові обмеження. Особливо це відчутно на прикордонних територіях.

У першому розділі книги „Міграційна ситуація та міграційна політика в Європі” автор розглядає сучасну динаміку міграційних переміщень, аналізує основні напрямки міграційної політики західноєвропейських країн. Використана в монографії ґрунтовна документальна база, широке коло джерел та праць зарубіжних дослідників зробили можливим

висвітлення сучасної специфіки міжнародних інструментів регулювання міграційних процесів, аспектів спільної міграційної політики Євросоюзу, в тому числі в контексті розширення ЄС. Звертаючись до питання модернізації поглядів на міграції, О. Малиновська доводить, що успішне регулювання в цій сфері потребує „широкої багатосторонньої співпраці між країнами походження, транзиту та призначення мігрантів” (с. 83). Саме такий підхід відкриває нові можливості для співробітництва у міграційній сфері між Україною та іншими країнами Європи.

В другому розділі — „Наслідки розширення ЄС для міграційних переміщень населення України” — представлено хід та результати соціологічного дослідження жителів прикордонних районів Волинської, Закарпатської та Львівської областей. Автор послідовно аналізує особливості, переваги і труднощі життя людей на прикордонних територіях, висвітлює питання, пов’язані з різними сферами життя. Зокрема, наслідки розширення ЄС для України та новий візовий режим розглядаються з урахуванням різних аспектів розвитку особистих, культурних, ділових контактів, соціально-економічного становища населення, можливого прикордонного співробітництва, особливостей формування громадської думки щодо перспектив євроінтеграції України (с. 87).

Вивчаючи громадську думку жителів прикордоння щодо візового режиму, автор з’ясувала наявність кореляції між добробутом домогосподарства особи та значенням її поїздок за кордон для підтримання певного його рівня. О. Малиновська доходить висновку, що запровадження візового режиму позначилось на інтенсивності зарубіжних поїздок громадян України. Виявлено зв’язок між запровадженням віз та усвідомленням громадянами наслідків розширення ЄС в різних аспектах життя як в Україні, так і в сусідніх країнах. Автор звертається до історичних зв’язків українців з жителями країн-сусідів та специфіки проживання національних меншин в Україні. Крім того, вивчаються мотиви жителів прикордоння, які спонукають до пошуку заробітків за межами країни тощо. Здійснено порівняльний аналіз умов зарубіжних поїздок до і після введення віз.

Привертає увагу соціально-психологічний та етнопсихологічний аспекти міграційних процесів в українському суспільстві. Розглянути їх дозволяє поданий О. Малиновською матеріал. На нашу думку, існують характерні чинники, дія яких поширюється на тих, хто живе в усіх прикордонних областях України. Одні мають статус постійних (наприклад, природно-географічне становище населення тощо), що зумовлює сталі, типологічні особливості проживання людей на українських землях. Зокрема, населення сучасних прикордонних територій України впродовж багатьох століть входило до складу різних, але однаково відчужених від них (до останнього часу) державних утворень. Звідси, як відзначав О.

Субтельний, існує недовірливе або байдуже ставлення до центральної влади з боку постійних жителів таких країн.

Водночас щоденне існування людей в таких суперечливих умовах сприяло виробленню у них звички (традиції) до пристосування, зовнішнього сприйняття насаджуваних „згори” норм поведінки. Шаблони узгоджених дій у соціальній структурі суспільства залишаються незмінними і такими, що розрізняються, доти, доки кожен учасник погоджується з конвенційними нормами. Звичка до зовнішнього схвалення дій влади не є проявом внутрішніх мотивів поведінки населення прикордоння. В періоди змін у відносинах на державному рівні люди продовжують діяти звичним чином. Тобто вироблені протягом тривалого часу звичаї не дозволяють порушити усталені соціальні норми.

Другий рівень — специфіка впливу трансформаційних процесів ззовні, через зміни в країнах, що вступили до ЄС та, водночас, змін у суспільстві в самій Україні, що детермінує характерні особливості створення сучасної ситуації в прикордонні. Процес трансформації існуючих правових умов та їх соціальні наслідки навряд чи можуть відбутися без урахування тимчасового порушення традиційних норм життєдіяльності. Нововведення викликають тривогу у зв'язку з тим, що порушують усталені в часі шляхи досягнення добробуту. Долання попередніх шаблонів соціальних дій у питаннях міграції детермінують також можливе послаблення соціального контролю.

Україна — велика, багатонаціональна держава. Протягом її історичного розвитку на її території, як відомо, сформувалося кілька відносно самостійних етнічних типів. Попри це, зосередження населення у межах власних державних кордонів (з урахуванням політичних змін, що відбуваються), викликають процеси, які продукують нову соціокультурну ситуацію.

Можна передбачити, що під впливом приєднання до ЄС держав-сусідів стимулюватиметься поступове долання соціально-історичних, політичних, культурних, релігійних, мовних та інших можливих розходжень між українськими етнотипами шляхом запозичення сучасних європейських „соціальних зразків”. Свобода пересування українських громадян потребує цілеспрямованої діяльності держави щодо її забезпечення. „Прогрес на цьому шляху вимагає політичної волі, значних зусиль і часу”, — зауважує автор.

Головною ідеєю книги є поліпшення практики державного управління у сфері регулювання міграційних процесів. Саме практичне здійснення такої політики відбито у висновках та запропонованих автором рекомендаціях.

Книга насичена багатим фактичним матеріалом. Він може стати в нагоді широкому колу читачів, яких окрім міграційних цікавлять й інші проблеми транскордонних контактів українців у новому європейському контексті.

Книжкова полиця

Абасов Г. Конституційно-правовий статус Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т законодавства ВР України. — К., 2004. — 21 с.

Акімов Д. І. Стимулювання громадянської активності в українському суспільстві як проблема соціоінженерної діяльності: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — 19 с.

Алмаш М. М. Захист прав національних меншин в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. акад. внутр. справ. України. — К., 2004. — 19 с.

Бабенко К. А. Принцип поділу державної влади та сучасні проблеми його реалізації в Україні (конституційно-правовий аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2004. — 17 с.

Білоус О. М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2004. — 20 с.

Бурдяк В. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. — Чернівці: Рута, 2004. — 520 с.

Візовий режим між Україною і Польщею: коментарі, аналіз, прогноз: Зб. аналіт. матеріалів / За ред. Вдовичина І. — Л.: Каменяр, 2004. — 80 с.

Волощук А. М. Теоретико-правові аспекти реалізації державного управління в умовах демократизації політичної системи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 18 с.

Дегтяр А. О. Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення. — Х.: Інд-во ХарРІХАДУ „Магістр”, 2004. — 224 с.

Демченко С. В. Медіаполітична система в сучасній Україні (інтегрована комунікаційна модель): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 18 с.

Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації: Збірка наукових праць / Ред. В. І. Андрійко. — Чернівці: Букрек, 2004. — 256 с.

Кальцева С. І. Системний аналіз традицій у політичному процесі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2004. — 17 с.

Климончук В. Й. Політичні та громадянські цінності: особливості становлення та функціонування (історико-методологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л.,

2004. — 20 с.

Козюра І. В. Становлення і розвиток місцевого самоврядування в Канаді: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — 332 с.

Колосовська І. І. Формування іміджу місцевих державних адміністрацій в Україні: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Львів регіон. ін-т держ. упр. НАДУ при Президентові України. — Л., 2004. — 20 с.

Краснокутський О. В. Соціально-філософський аналіз феномена влади: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Запорізь. держ. ун-т. — Запоріжжя, 2004. — 17 с.

Кудлай А. А. Формування професійної бюрократії в Україні: витоки, тенденції та перспективи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2004. — 16 с.

Кудряченко А. І. Геополітика: Підручник / Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.

Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2004. — 20 с.

Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2004. — 35 с.

Матвієнко П. Національному розвитку — власні сили: Коментар до Маніфесту Партії національно-економічного розвитку України. — К.: Наук. думка, 2004. — 285 с.

Мельник А. Я. Правонаступництво України щодо міжнародних договорів колишнього СРСР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т законодавства ВРУ. — К., 2004. — 21 с.

Міжнародне право. Основні галузі / За ред. Буткевича В. Г. — К.: Либідь, 2004. — 816 с.

Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Запорізь. держ. ун-т. — Запоріжжя, 2004. — 15 с.

Нагребельний В. П. Адміністративне право України: Академ. курс / Шемшученко Ю. С., Погорілко В. Ф., Нагребельний В. П. та ін. — К.: Вид-во „Юрид. думка”, 2004. — Т. І. Загальна частина. — 584 с.

Обушний М. І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.

Парламенти світу. Вип. 3. — К.: Молодіжна Альтернатива, 2004. — 63 с.

Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2004. — 20 с.

Політологічний енциклопедичний словник: А-Я / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. —

2-е вид., доп. і перероб.- К.: Генеза, 2004.- 736 с.

Полянська В. Ю. Символічна політика як система політичних технологій: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 19 с.

Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2004. — 20 с.

Приходько Х. В. Представницька функція Верховної Ради — парламенту України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т законодавства ВРУ. — К., 2004. — 20 с.

Ситник Г. Державне управління національною безпекою України: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — 408 с.

Співак В. І. Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2004. — 20 с.

Степко О. М. Інформаційна діяльність ООН: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 21 с.

Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2004 / За ред. А. С. Гальчинського. — К.: НІСД. 2004. — 244 с.

Фінансування партій. Ч. 1. Вип. 4. — К.: Молодіжна Альтернатива, 2004. — 62 с.

Фінансування партій. Ч. 2. Вип. 5. — К.: Молодіжна Альтернатива, 2004. — 60 с.

Флюр О. М. Інтеграція України у світовий інформаційний простір: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 18 с.

Хилько М. М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: Автореф. дис. ... канд. філос. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 16 с.

Чапала Г. В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2004. — 20 с.

Шаповал Ю. Конституція і виконавча влада / Шаповал Ю. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 80 с.

Штепа С. О. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2004. — 18 с.

Шуляк С. В. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 18 с.

Щовкун І. В. Політична реклама як комунікативний процес: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — К., 2004. — 20 с.

Вийшов у світ №2 (10) журналу „Соціальна психологія”

У розділі „Теорія” журнал вміщує статті доктора філософських наук В. Москаленко „Проблема виховання в контексті соціалізації особистості” і кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Філософія персоналізму і психологія діалогу”. Окремі проблеми методології розглядає у статті „Збройні конфлікти та шляхи їх врегулювання” начальник відділу системного аналізу проблем міжнародного військового співробітництва Національного науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України О. Шевченко.

Важливі аспекти соціально-психологічних процесів досліджують у своїх публікаціях доктор психологічних наук Л. Орбан-Лембрик і старший викладач кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля Ю. Бохонкова.

Як завжди, в часописі досить солідно представлено розділ „Психологія особистості”. Цього разу вміщено статті кандидата психологічних наук О. Власової „Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості”, аспіранта Інституту соціальної та політичної психології АП України Л. Долгих „Кар’єрні домагання як суб’єтивний механізм професійної самореалізації”, науковців Таврійського національного університету ім. В. Вернадського А. Маричевої і О. Духнич „Порівняльний аналіз змістового простору понять ідентичності в соціальній психології і суб’єктності в глибинній психології”.

Постійний автор журналу доктор педагогічних наук В. Кушнір запропонував статтю „Емоції і почуття в педагогічному процесі”.

У розділі „Психологія масових комунікацій” вміщено розвідки кандидата соціологічних наук В. Щербини „Соціальні риси мережних спільнот”, кандидата психологічних наук О. Дроздова „Студентська молодь і комп’ютерні технології” та аспіранта кафедри загальної та інженерної психології Національного університету ім. Т. Шевченка Л. Тхорук „Психологічні особливості сприймання мовлення”.

В номері представлено також рубрики „Політична психологія”, „Психологія праці”, „Військова психологія”, „Психологія впливу”.

Наступний номер часопису вийде у травні цього року.